

Szalma Ivett – Takács Judit

CSALÁDSZOCIOLÓGIAI MOZAIK

Szalma Ivett – Takács Judit

Családszociológiai mozaik

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR

13.

A Debreceni Egyetem BTK
Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
CZIBERE IBOLYA

Szalma Ivett – Takács Judit

Családszociológiai mozaik

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

Szakmai lektor:

NEMÉNYI MÁRIA

A borítón Sandra Silberzweig *Family love* című képe látható.

A kép forrása: <https://sandra-silberzweig.pixels.com/shop/prints/family+love>
(letöltés ideje: 2022. 01. 06.)

© Szalma Ivett, 2022

© Takács Judit, 2022

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022

ISSN 2786-2194

ISBN 978-963-615-001-3

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Tipográfia, tördelés, borítóterv: Juhászné Marosi Edit

Nyelvi lektor: Feketéné Balogh Marianna

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	7
1. Családszociológiai alapfogalmak	9
<i>(Takács Judit – Szalma Ivett)</i>	
2. Családpolitikák	35
<i>(Szalma Ivett – Takács Judit)</i>	
3. Párkapcsolati változások alakulása Magyarországon 1980 és 2020 között	57
<i>(Szalma Ivett – Takács Judit)</i>	
4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők	75
<i>(Szalma Ivett – Takács Judit)</i>	
5. Örökbefogadás és mesterséges megtermékenyítési eljárások családszociológiai megközelítésből	97
<i>(Szalma Ivett – Takács Judit)</i>	
6. Munka–magánélet egyensúly és családi munkamegosztás	119
<i>(Takács Judit – Szalma Ivett)</i>	
7. Aktív apaság Magyarországon és Európában	137
<i>(Takács Judit – Szalma Ivett)</i>	
8. Zárógondolatok és kitekintés	155
<i>(Szalma Ivett – Takács Judit)</i>	
Irodalom	171

Köszönetnyilvánítás

Szeretnénk köszönetet mondani e könyv létrehozásában nyújtott segítségéért Czibere Ibolyának, Dupcsik Csabának, Neményi Máriának, Swart Christiaannak és Udvari Orsolyának – valamint családtagjainknak az általuk évek óta folyamatosan nyújtott ihletért és támogatásért.

1. Családszociológiai alapfogalmak

■ ■ ■ TAKÁCS JUDIT – SZALMA IVETT

A család tanulmányozása korábban sokak számára az egyik legunalmasabb vállalkozásnak tűnhetett, most viszont az egyik legprovokatívabb témaválasztás. – Akár azt is gondolhatnánk, hogy ez a felvetés könyvünk 2021-es írása idején született, pedig Anthony Giddens angol szociológus 1980-as évekbeli *Társadalomelmélet és modern szociológia* című munkájában szerepel (Giddens 1987: 23). Ez nemcsak azt mutatja, hogy a családszociológia tárgya már évtizedekkel ezelőtt is vitákat kavart, hanem azt is, hogy a családszociológiai témák és a családformák bizony változékonyak.

1.1. Mi a család? Milyenek a (hagyományos) családok?

Cseh-Szombathy László, a magyar családszociológia egyik megteremtője az 1970-es években írta meg az immár a hazai családszociológia klasszikusának számító *Családszociológiai problémák és módszerek* című munkáját. A mű elején „A család meghatározása” című fejezetben azt hangsúlyozta, hogy nem szükséges és nem is lehetséges egy kizárólagos érvényű családdefiníció megalkotása és használata: „Nemcsak egyetlen családdefiníció lehetséges, hanem a definíciók egész sora is elképzelhető és indokolt lehet. A család sokféle megnyilvánulása, belső szerkezete, a társadalomban elfoglalt helye többféle szempontból vizsgálható, és egyes definíciók értéke attól függ, hogy a választott szempontból végzett kutatást mennyiben segítik elő. Nincs abszolút mérce, amely szerint az eddig kidolgozott család-meghatározások rangsorolhatók lennének [...]” (Cseh-Szombathy 1979: 11).

Elizabeth B. Silva és Carol Smart angol szociológusok az 1990-es évek végén megjelent írásukban a családfogalom meghatározási nehézségei kapcsán szintén arra hívták fel a figyelmet, hogy a család fogalmának definiálása nem mindenkinek jelent ugyanolyan problémát (Silva – Smart 1999: 1). Vannak olyanok, akik számára könnyű feladat megmondani, hogy milyennek kell(ene) a családnak lennie: olyan házasságon és együttlakoáson alapuló heteroszexuális formá-

ciónak, melynek fő célja a gyermekeket megfelelő értékek követésére nevelni és az állami támogatástól való függetlenséget fenntartani. Az ilyen elvárásokhoz képest a mindennapok valósága néha elég csüggesztő képet mutathat: gondoljunk csak a válásokra, az egyedülálló szülők háztartásaira vagy a családon belüli bűnelkövetések statisztikáira, melyek alapján sokan a család intézményének hanyatlásától vagy szétesésétől tartanak, ami számos katasztrofális következménnyel járna a társadalom számára. Másoknak viszont nehezebb megfogalmazni, hogy milyennek kellene lennie a családoknak. Ők inkább a családi gyakorlatok sokféleségéből indulnak ki, ami nem feltétlenül tükrözi a házastársi kötelék, az együttlakás és a heteroszexualitás központi jelentőségét, s ezt a sokféleséget nem a hanyatlás vagy az erkölcstelenség jeleként értelmezik. A változást inkább a foglalkoztatási mintázatok és a nemek közötti kapcsolatok átalakulásával hozzák összefüggésbe, így a családra is a szélesebb körben zajló társadalmi trendeket követő, folyamatosan változásban lévő társadalmi intézményként tekintenek, mely akár közpolitikai intézkedések és ellátások átalakítását is ösztönözheti. Silva és Smart (1999) szemléletéhez hasonlóan e könyv szerzői is a családi gyakorlatok sokfélesége felől közelítik meg a családszociológia fő témaköreit, ahogy ez majd a későbbi fejezetekből részletesebben is kiderül.

Szintén az 1990-es évek végéről – a Magyarország a XX. században című enciklopédikus jellegű könyvsorozatnak a családformák történelmi változásaiával foglalkozó részéből – származik Habcsek László demográfus definíciója, mely szerint a család „emberi közösség, a társadalmi együttélés alapsejtje, legkisebb egysége; a társadalom fejlődésének függvénye, a rokonok kapcsolatának történelmileg változó formája, amely változásában követi a társadalmi viszonyok alakulását. Eredeti jelentése mellett sokfajta fogalomkör meghatározására is szolgál. Alapjelentése a mindennapi szóhasználatban: a szülő(k), a gyerek(ek) és legközelebbi hozzátartozóik közössége. Népies használata szerint a gyermeket is így nevezik; például »van két családom«. A mai, modern értelmezés ezen legtöbbször az ún. monogám családot érti, amely tartós együttélésre vállalkozó egyetlen férfi és egyetlen nő szexuális, gazdasági, érzelmi közössége, s az általuk, illetve valamelyikük által nemzett gyermek(ek) közössége. Ezt nevezik nukleáris családnak is (nucleus = sejtmag), amely magja a vérségi közösségnek” (Habcsek 1997: 204). Ez a kellően tágkörű meghatározás jó kiindulópontnak kínálkozik jelen munkánkhoz – bár rögtön ki is egészíthetnénk néhány kritikai észrevétellel, például az örökbefogadáson alapuló családok vagy a választott családok¹ említését hiányolva.

¹ Kath Weston (1991) amerikai antropológus eredetileg a meleg és a leszbikusok által kialakított nem tradicionális rokonsági kötelékek leírására alkalmazta ezt a megközelítést a „Családok, amiket mi választunk” (*Families We Choose*) című könyvében.

Mivel a szociológia az emberi társadalmak szerkezetét, működését és ezek változásait tanulmányozó empirikus tudomány, a családszociológiának is első-sorban azt kell figyelemmel követnie, hogy a vizsgált társadalmi valóságban milyen a családok szerkezete, működése, és mindezek hogyan változnak. A szociológiai vizsgálatok célja lehet például a (köz)politikai intézkedések vagy a jogalkotás által tükrözött normatív elvárások megalapozottságának tesztelése és szükség esetén megkérdőjelezése is – legalábbis a kormányzati bürokráciától független kritikai megközelítésre képes társadalomkutatás esetén, mivel a létező családformák változatossága legtöbbször felülmúlja az előíró jellegű állami bürokrácia képzelőerejét. Manapság egyre gyakrabban lehetünk tanúi annak is, hogy „nem hagyományos” családi és rokoni kötelékek jönnek létre, melyek működésük során kiegészíthetők, illetve részben vagy egészen föl is válthatják a tradicionális rokonság (*kinship*) – vérségi kapcsolaton vagy házasságon alapuló – társadalmi kötelékeit.² A családformák újfajta megközelítési módjait tükrözi a választott család koncepciója, melynek lényege, hogy tagjainak – jogi és/vagy vérségi kötelékeik mellett vagy akár ezek hiányában is – alapélménye a szoros családi összetartozás érzése, amit környezetük felé ki is nyilváníthatnak.

A médiában és a közbeszédben „a hagyományos családot” és rokonságot gyakran magától értetődő természetességgel említik, mintha ezek a kifejezések mindenkinek ugyanazt jelentenék – míg (ahogy ezt később látni fogjuk) különféle hagyományok egymástól lényegesen eltérő hagyományos családi és rokonsági kötelékek kialakulásához vezethetnek. A tudományos diskurzusban tehát érdemes minél körültekintőbben tisztázni, hogy aktuálisan milyen jelentést társítunk ezekhez a nagyon is kultúra-, társadalom- és történeti idő-specifikus fogalmakhoz.

Magyarországon, ahol azonos nemű párok nem házasodhatnak, a „hagyományos család” egyik fontos ismérve, hogy házasságon, mégpedig monogám (azaz csak két személy közreműködésével létrejövő) házasságon alapul – szemben például a más kultúrákban fellelhető poligám házassági tradíciókkal, melyek legalább három embert egyesítenek egy házasságban. Ha egy férfi és több nő házasodik össze, akkor többnejűségről vagy poligináriáról (*polygyny*) beszélünk, amivel több közel-keleti országban ma is találkozhatunk. Egy nő és több férfi házasságát többférjűségnek vagy poliandriának (*polyandry*) nevezzük, ami főként olyan helyeken terjedt el, ahol a férfilakosok száma nagymértékben meghaladta a nőkéét:³ amerikai antropológusok (pl. Beall – Goldstein 1981) beszámolóit

² Ezzel kapcsolatban lásd pl. P. Tóth Tamás (2016) eredményeit HIV-vel élő magyar meleg férfiak tapasztalatairól.

³ Ehhez különösen hozzájárulhatott a fiúcsécsemők iránti erős kulturális preferencia, ami egyes területeken – a magzat nemének előzetes megállapíthatóságának hiányában – a lánycsécsemők megöléséhez is vezethetett (erről lásd pl. George 1997).

szerint az 1970-es években Nepálban például még élt az a házassági forma, amikor egy nő egyszerre két férfitestvérral kötött házasságot (*fraternal polyandry*). A poligámia tradicionálisan talán legritkább formája a csoportházasság: például Northcote Whitridge Thomas angol antropológus eredetileg 1906-ban megjelent munkájában az ausztrál őslakosok rokonsági rendszerének tanulmányozása során mutatta be a csoportházasság jelenségét (Thomas 2010). Ugyanakkor a csoportházasságban megélt tapasztalatokat az 1960-as évek végén és az 1970-es években amerikai hippikommúnák keretében is kutatták (lásd pl. Salsberg 1973), Magyarországon pedig Heller Ágnes és Vajda Mihály filozófusok (1970) a Családforma és kommunizmus című, nagy port kavart cikkükben⁴ vázolták fel a polgári család utódként elképzelt kollektív családforma, a kommuna jellemzőit, mely szintén felfogható a csoportházasság egyik aleseteként.

Emellett fontos említeni, hogy a hagyományos házasságokat sokáig nemcsak a monogámia, hanem esetenként a szigorúan szabályozott homogámia is jellemezte, azaz bizonyos társadalmakban egyes időszakokban csak azonos (etnikai, vallási stb.) társadalmi csoportokhoz tartozó személyek házasod(hat)tak. Gondoljunk csak arra, hogy Magyarországon 1894-ig a házasulandó felek valálaskülönbsége házassági akadálynak számított,⁵ az úgynevezett harmadik zsidótörvény pedig 1941-ben kinyilvánította, hogy „nemzsidónak zsidóval házasságot kötni tilos”.⁶ Más államokban még a 20. század második felében is működött olyan faji szegregációs politika, ami nem tette lehetővé a különböző „fajú” emberek házasságkötését.⁷ A heterogámia lehetősége tehát sok tekintetben viszonylag új jelenség. A házassági homogámia és heterogámia – azaz a hasonló, illetve a különböző társadalmi jellemzőkkel bírók közötti házasodási minták – vizsgálatával foglalkozó magyar családszociológia kutatások (lásd pl. Bukodi 2002, Szel 2008) többek között az iskolai végzettségnek, a társadalmi hierarchiában elfoglalt származási helyzetnek és a foglalkozási jellemzőknek a házasság kialakításában és fenntartásában játszott szerepére irányíthatják a figyelmet. Továbbá a heterogámia kategóriáján belül megkülönböztethetünk hipergámiát, vagyis olyan heteroszexuális házassági formát, ahol a nő alacsonyabb társadalmi stá-

⁴ A szerzőket 1973-ban ki is zárták az állampártból (erről és az 1970-es évek magyar társadalmi nemi viszonyairól lásd még: Takács 2015).

⁵ Lásd: 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról: itt már nem szerepel a házassági akadályok felsorolása között a valálaskülönbség.

⁶ Lásd: 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894. XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről, 9.§.

⁷ A fehér és nem fehér lakosság tagjainak házasságkötését, azaz a „fajkeveredést” (*miscegenation*) tiltó törvényeket csak 1967-ben törölte el az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága; a dél-afrikai apartheid rendszer pedig egészen az 1990-es évek elejéig fennmaradt. – Különböző emberi fajokról beszélni félrevezető és tudományosan megalapozatlan (erről lásd pl. Yudell et al. 2016), a faji kategóriák – a gyarmatosítás idejéből származó, több helyen máig használatos – társadalmi konstrukciók (Zack 2018).

tuszú, mint férfitartnere, valamint hipogámiát, ahol a férfi alacsonyabb státuszú, mint a női partner (az iskolai végzettség szerinti hipogámia és a második gyermekvállalás összefüggéseiről lásd pl. Bartus 2018).

A kulturális antropológiában a – saját közösségen kívüli házasságkötésre utaló – házassági exogámia fogalma jól alkalmazható olyan törzsi társadalmakra, ahol a szomszéd törzsekkel való békés együttélés fenntartását biztosíthatta egy olyan rendszer, ami a szomszédos törzsek tagjainak egymással való házasodását írta elő; az endogámia pedig a saját törzs vagy közösség tagjával kötött házassági formára utalt. Az exogámiával összefüggésben nevezte Claude Lévi-Strauss (1976) francia strukturalista antropológus a vérfertőzés tilalmát az emberi társadalom alapjának. A „primitív” társadalmakban e tilalom ugyanis társadalomszervezési funkciót töltött be azáltal, hogy szövetséget teremtett korábban potenciálisan ellenséges csoportok között: mivel a férfiak nem házasodhattak saját nőtestvéreikkel és lányaiikkal, ezért külső csoportból kellett házastársakat találniuk. Így válhatott a „nőcserét” előíró exogámia szabálya a társadalmi integráció eszközzé, mely rokoni kötelékek révén új társadalmi kapcsolatokat épített, s ezzel hozzájárult a szomszédos törzsek közötti jobb kommunikáció kialakításához, ezáltal növelve az esélyt a vezetők közötti viták békés rendezésére vagy hatékonyabb védelem megszervezésére a közös ellenség ellen, emellett segíthette az élelemhez jutást éhínség idején és a biztonságosabb utazást a falvak között (Lévi-Strauss 1969). A 19. századi magyar paraszti társadalomban a „vőség” intézménye is az exogám házassági minta követésével jött létre a dél-dunántúli „egykés” vidékeken, ahol születésszabályozás alkalmazása révén elfogadottá – sőt normává – vált az egyetlen utóddal rendelkező család,⁸ és előfordult, hogy a vagyonosabb „egyekényeknek” más helységekből, alacsonyabb paraszti rétegből származó férjet kellett választani (MNL 1982). Ilyenkor a fiatal pár a házasságkötés után az asszony szüleivel maradt, velük egy telken vagy egy házban, azok vagyonának gyarapításán dolgozott. A „beházasodott” vagyontalan férj az apósának és anyósának tekintélyét tisztelve, nekik alárendelve – néha szinte szolgasorban tartva – végezte munkáját.

A házaspárok lakhelyválasztása szerint is megkülönböztethetünk két tradicionálisabb és egy új formát. A patrilocális mintázat szerint a házaspár a férj családjának a lakhelyére költözött, matrilocális esetén a feleség családjához költöztek (erre is jó példa lehet a magyar vőség intézménye), míg az iparosodott társadalmak házaspárjaira legjellemzőbb lakhelyválasztási forma a neolocalitás, azaz a pár nem települ se a férj, se a feleség családjához vagy azok közelébe, hanem

⁸ Az egykerendszer kialakulásához különböző tényezők járultak hozzá: többek között a földtulajdon megnövekedett értéke, a munkaszervezeti formák változásai, az öröklési rend megszilárdulása, az igényesebb élet iránti vágy, valamint a paraszti rétegeknek a vagyon nagysága szerinti újraértékelése (MNL 1977).

származási családjuktól függetlenül saját lakhelyre költözik.⁹ A patrilokalitás gyakran járt együtt az apáról fiúra szálló patrilineáris leszármazási rend követésével, a matrilokalitás pedig az anyáról leányra szálló matrilineáris leszármazási renddel. Magyarországon a családnevét hagyományosan az apjától örökli a gyermek,¹⁰ ami a patrilineáris rokonsági rendszer jellemzője. Amikor a gyermek családneve mindkét szülője családnevének összekapcsolásával jön létre, az a bilaterális – azaz a férfi és a nő ágon keresztül egyaránt számontartott – leszármazási rend irányába tett elmozdulást jelezheti. A patrilinearitás, a patrilokalitás és a poliginia – melyek világszerte elterjedtebb mintázatok (voltak), mint a matrilinearitás, a matrilokalitás és a poliandria – globális túlsúlya a patriarchátus, azaz a férfiuralom univerzális jelenlétére utal, s bár a 20. század második felétől különösen az európai társadalmakban egyre jobban előtérbe kerültek az egalitárius(abb) családszervezési minták, sok helyen továbbra is erős a férfiközpontú család- és életszervezési minták hatása.

1.2. A családfogalom különböző megközelítései

Némi leegyszerűsítéssel élve, történetileg két fő családformát különböztethetünk meg: az iparosodás előtti társadalmakat a szülőkből, gyerekekből és más rokonokból álló kiterjesztett család jellemezte, amelynek vertikális kiterjesztésű formája a nagyszülőkkal és az unokákkal együtt legalább három generációt foglalt magában, horizontálisan pedig kiterjedhetett az apósokra, anyósokra, unokatestvérekre, nagynénikre és nagybácsikra egyaránt. A másik – az iparosodott társadalmakra jellemző – családforma az egy vagy két szülőből és a gyermekeikből álló nukleáris család, a külvilágtól viszonylag elszigetelt és befelé forduló egység, amit – elvileg legalábbis – szoros érzelmi kötelékek tartanak össze.

Ugyanakkor európai társadalomtörténeti kutatások (Tomka 2009) alapján azt is fontos felidézni, hogy a 20. századi európai háztartás- és családszerkezeti változások fő jellemzői a zsugorodás és a „nuklearizáció” voltak. Tomka Béla e változások kapcsán például kiemelte, hogy „a családtörténeti kutatások megállapítása szerint Északnyugat- és Közép-Európa jelentős területein a társadalom tagjainak többsége – ha tehette – már a preindusztriális időszakban is nukleáris családháztartásban élt, vagyis olyan egységben, mely csak a családmagot – a házaspárt és kiskorú gyermekeiket – jelentette. Kevésbé voltak elterjedtek az összetett – mint például a kiterjesztett vagy a több családmagból álló – család-

⁹ Ősmagyar leletekkel foglalkozó friss archeogenetikai kutatási eredmények (Csáky et al. 2020) alapján arra lehet következtetni, hogy egyes ősi temetkezési helyeket patrilokalitással jellemezhető közösségek használtak.

¹⁰ Magyarországon 1787 óta kötelező a vezetéknév viselése.

1. Családszociológiai alapfogalmak

háztartások. Adataink – melyek inkább a század második felére vonatkoznak – azt mutatják, hogy a 20. században is tovább folyt a családháztartások nukleárizálódása, vagyis csökkent a többgenerációs együttélések (szülők és felnőtt gyermekeik, esetleg unokáik együttélése), illetve a nukleáris családmaggal/családdal együtt élő távolabbi családtagok (testvérek, nagybácsik, nagynénik stb.) aránya. [...] [A ...] 20. század eleji, mintegy 4-4,5 fős átlagos háztartásnagyság önmagában is alátámasztani tűnik azt, hogy a többgenerációs együttélés (a nagycsaládnak is nevezett forma), vagyis amikor a szülők közös háztartásban élnek házas gyermekeikkel, esetleg unokáikkal, a vizsgált korszak elején Kelet-Közép-Európában sem uralkodott. [...] a 20. század során itt is megfigyelhető a családszerkezet egyszerűsödése, vagyis a háztartásban a nukleáris család tagjai mellett más rokonok jelenlétének ritkulása [...]. A változások iránya tehát nagyon hasonló volt a nyugat-európai társadalmakban jellemzőhöz, csak annak mértéke tért el az ott megfigyeltektől: lassabban s megkéskve zajlottak az átalakulások” (2009: 107).

1.2.1. A családszociológia funkcionista megközelítései

A családszociológia funkcionista megközelítése szerint a társadalmi intézmények, köztük a különböző családformák is a társadalom alapvető szükségleteinek kielégítésére fejlődtek ki. A családok mai funkciói közé tartozik a szocializáció, a szexuális aktivitás szabályozása (a vérfertőzés-tabu máig fontos funkciója például a családokon belüli szexuális versengés minimalizálása, valamint a rokonsági hálón belüli jogok és kötelezettségek megerősítése, a vérrokonokkal való házasság tiltása pedig új társadalmi kötelékek kialakításához vezethet), a társadalmi hierarchiába való beilleszkedés (a társadalmi helyzet továbbadása, a társadalmi identitás fejlesztése), valamint anyagi és érzelmi biztonság nyújtása. Az iparosodás előtti kiterjesztett családok többfunkciós, általánosabb igényeket kielégítő egységek voltak, míg a modern családok specializált intézmények, amelyek sajátos szükségleteknek felelnek meg. A családok számos korábbi hagyományos funkcióját (ideértve a közös termelést, fogyasztást, valamint részben a szocializációt és az oktatást) más társadalmi intézmények vették át.

A Talcott Parsons (1951) amerikai szociológus által képviselt funkcionista elmélet az 1950-es évekbeli amerikai nukleáris család aranykorát tükrözte: ennek keretében a család mint társadalmi alrendszer az egyén és a társadalom között közvetítő adaptív egységként jelent meg, és a kiterjesztett családok nukleáris családdá alakulása azt mutatta, hogy a modern nyugati társadalmakban a családok hogyan alkalmazkodtak az iparosodott gazdaság igényeihez. Parsons a tágabb rokoni struktúráktól elszigetelt nukleáris családot tekintette annak a

családtípusnak, amely igazán jól megfelel a kapitalista gazdaság követelményeinek: elég kisméretű ahhoz, hogy mozgékony legyen (hiszen általában csak egy kenyérkereső van, s a munkahely elhelyezkedése sokszor meghatározza a családi lakhely kiválasztását is), és az egyének munkavégzésük során jórészt mentesek a rokonsági elvárások vagy szívességek nyomásától. Parsons (1956) két alapvető igényt azonosított, amit csak a modern család képes kielégíteni: az elsődleges szocializációt (mely révén a gyermekek korai éveikben elsajátíthatják az adott társadalom alapvető értékeit) és a felnőttek személyiségének stabilizálását (aminek fontos megnyilvánulása lehet a házaspár tagjai által egymásnak nyújtott érzelmi támogatás, mely hozzájárulhat a felgyülemlett feszültségek kezeléséhez). Ez utóbbi funkció a Parsons által vizsgált időszakban leginkább azt jelentette, hogy az otthonteremtő feleség olyan érzelmi és kényelmi fogadtatásban részesítette a férjét, mely révén a férjnek a napi fizetett munkavégzés során felgyülemlett feszültségektől megszabadulva sikerült felkészülnie a munka folytatására.

Itt érdemes röviden megemlíteni Michael Young és Peter Willmott (2000) angol szociológusok eredetileg 1957-ben megjelent *Család és rokonság Kelet-Londonban* (*Family and Kinship in East London*) című klasszikus munkáját, mely Bethnal Green, egy kelet-londoni szegény munkásnegyed közösségi vizsgálatán keresztül mutatta be a többgenerációs kiterjedt nagycsaládformák átalakulásának folyamatát. A kutatás kiindulópontjaként szolgáló Bethnal Green egy zárt közösség hagyományos világa jellemezte, ahol a rokonsági rendszer alapsejtje a – leggyakrabban a feleség származási családjával – kiterjesztett család volt, és a korlátozott anyagi lehetőségek miatt a lakóhelyválasztást is általában a matrilocális elve határozta meg: azaz az ifjú pár – mivel nem tudott saját otthonot teremteni – a feleség családjához vagy annak közelébe költözött.

Az angol munkásosztályra jellemző tradicionális családforma változásaival, illetve általában az osztályhelyzetnek a családi életre gyakorolt hatásaival foglalkozó könyv a családok életét meghatározó fő tényezők áttekintése alapján kiemeli, hogy az 1950-es évek Anglijában a – 20. század első feléhez képest – csökkenő születésszám szorosan összefüggött a női emancipációval és a női munkavállalás növekedésével. Ennek következtében az otthoni munkamegosztás is módosult: „Sok férj elismeri, hogy ha a felesége is eljár dolgozni, akkor neki kötelessége többet segíteni az otthoni munkában” (Young – Willmott 2000: 17). A gyermekvállalás pedig egyre kevésbé értelmeződött a férfiaknak szexuálisan is kiszolgáltatott nők kizárólagos felelősségeként: „Korunkban egy fiatal férj már nem gondolja úgy, hogy a gyerekek kizárólag a felesége világához tartoznak, vagy hogy a feleségére (és annak anyjára) hagyhatja őket, míg ő a kocsmái férfikompániában éli világát. Manapság már a férj is felelősséget vállal azért, hogy hány gyereke születik, és gondoskodik is róluk megszületésük után”

(Young – Willmott 2000: 17). A férfiak *családiasításához* hozzájárult a lakás-viszonyok javulása: mivel a lakások immár kevésbé voltak zsúfoltak, kényelmetlenek és piszkosak, mint azelőtt, így a kocsmák a férfiak életterének meghatározó részeként veszített jelentőségéből: „Minden kocsmáros a forgalom visszaesésére panaszkodott: a férfiak otthon maradnak a feleségükkel meg a gyerekekkel” (Young – Willmott 2000: 20). Ezt a tendenciát erősítette a munkaidő csökkenése, ami megteremtette például a „víkend» új kifejezését és új élményét” (Young – Willmott 2000: 20), lehetőséget biztosítva a családoknak több idő együtt töltésére. Mindemellett fontos szerepet kapott a tömegmédia is, amely egyre nagyobb hatással lett az emberek életére: a „bulvársajtó, a mozi, a rádió és végül a televízió más társadalmi osztályokból és a világ más részeiből vett új modelleket tárt a helybeliek elé, s nyomukban új vágyak és ideálok jelentek meg” (Young – Willmott 2000: 21).

A családi életformák elkerülhetetlennek tűnő változásainak magyarázatához a szerzők Parsonsra (1943) hivatkoztak: a „szakmai-munkahelyi karrier iránt elkötelezett emberek nem tudnak egyúttal ugyanilyen elkötelezettséget tanúsítani származási családjuk iránt” (Young – Willmott 2000: 169). A manapság is jól ismert (család és/vagy munka) dilemma előképeit találjuk itt: a *családias társadalomból* való kiszakadás individualizáltabb családi életformákat eredményezett, a társadalmi – és a tágabb családtól való – elszigetelődés elősegítette a férj és a feleség közötti partneri együttműködés kialakulását, s mindez növelte a korábban „egyszemélyes munkahelyükre” (Young – Willmott 2000: 189) bezárt nők társadalmi mobilitási esélyeit. Azaz Bethnal Green közösségi vizsgálatából egy családszociológiai szempontból jelentős történeti átalakulás képe bontakozott ki, melynek kezdőpontján egy olyan munkásosztálybeli uralkodó családformát találunk, ahol a „férfi afféle seholsincs férj, aki sem a felelősségben, sem érzelmeiben nem osztozik a feleségével, legföljebb az ágyban tekinti társának” (Young – Willmott 2000: 15), s ez a kapcsolatrendszer mozdul el a férj és a feleség közötti szimmetrikusabb partneri viszony felé, melynek részletes bemutatása a szerzőpáros által másfél évtizeddel később megjelentetett, kifejezetten a „szimmetrikus család” témakörét tárgyaló könyvben szerepel (Young – Willmott 1973).

1.2.2. Interakcionista megközelítések

A klasszikus interakcionista meghatározás szerint a család egymásra kölcsönösen ható egyénekből álló, változásokhoz alkalmazkodó egység, ami meghatározza tagjai személyiségfejlődését. E megközelítésben központi fontosságú a szerep fogalma, hiszen a családtagok egymással együttműködve, interakcióik során alakítják ki egyéni és családi szerepeiket. Burgess és Locke (1945) klasz-

szik munkája a társadalmi intézményből egyre inkább társas viszonyra (*companionship*) alakuló családra koncentrált, melynek tagjai társadalmilag meghatározott (apai-anyai, férfi-női, testvéri, házastársi stb.) szerepeik betöltésére töreksenek, mely folyamatot megerősíthetik – vagy esetenként gyengíthetik – az érzelmi hatások és a hagyományos elvárások. A 20. századi család-szociológia gyakran foglalkozott a házastársak közötti interakciók és szerepelvárások kérdéseivel, melyek összekapcsolódhattak – a családi szocializáció kontextusában – a gyermekek szereptanulásával vagy az öregedéshez való alkalmazkodással összefüggésben az időskori szerepvesztésekkel is.

A családtagok, illetve egy partnerkapcsolatban lévő pár tagjai együttműködésének alapja az egymás számára kölcsönösen elfogadható szerep- és helyzetértelmezés. Ma az európai és észak-amerikai párkapcsolatok és házasságok többségére jellemző, hogy sokkal inkább a romantikus szerelem, mint a gazdaságilag előnyös szerződéskötés a fő mozgatórugójuk – ám ez nem univerzális jellemző. A nem és a társadalmi osztály szerinti hovatartozás nagyban befolyásolhatja, hogy a (házas)pároknak milyenek az elvárásai egymással és a párkapcsolatukkal vagy házasságukkal szemben, s ez megnyilvánulhat a kommunikációs stílusukban is. Lillian Rubin (1976) amerikai szociológus az 1970-es években fehér kaliforniai munkáscsaládok női és férfi tagjaival készített interjúkutatása alapján például arra hívta fel a figyelmet, hogy az osztálykülönbségek leginkább abban nyilvánulnak meg, hogy mi az, amit az emberek magától értetődőnek vesznek, illetve problematikusnak tartanak: ha felső középosztálybeli nőket arról kérdezzük, hogy mit értékelnek a legjobban a férjükben, akkor olyasmiket említenek, hogy érzelmi intimitás, és hogy beszélgetéseik során megosztják egymással az élményeiket – míg a munkásosztálybeli nők nagyobb valószínűséggel felelik azt erre a kérdésre, hogy *van munkája, nem iszik, és nem ver*.

1.2.3. Konfliktuselméleti megközelítések

A család-szociológia konfliktuselméleti megközelítései arra irányítják a figyelmet, hogy a család intézménye a gazdasági, etnikai egyenlőtlenségek és a patriarchátus hatásainak felerősítésével hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásához és újratermeléséhez. A család konfliktusforrásként is működhet, beleértve a családtagok felé irányuló fizikai és érzelmi erőszakot. Friedrich Engels (1884) német filozófus már a 19. század végén azt hangsúlyozta A család, a magántulajdon és az állam eredete című munkájában, hogy a monogám heteroszexuális házasságra épülő családok teszik a nőket a férfiak szexuális és gazdasági tulajdonává: „A monogám házasság tehát semmiképpen sem a férfi és a nő megbéküléseként lép fel a történelemben s még sokkal kevésbé ennek

1. Családszociológiai alapfogalmak

legmagasabb rendű formájaként. Ellenkezőleg. Úgy lép fel, mint egyik nem leigázása a másik által, mint a nemek egy olyan szembenállásának a proklamációja, amely az egész előtörténelem folyamán addig ismeretlen volt" (Engels 1977: 75). A magántulajdon kialakulásával és felhalmozásával ugyanis különösen a tulajdonnal rendelkező felsőbb osztályokban fontossá vált a vér szerinti örökösök biztosítása, hogy a férfiak után örökölhessenek férfi leszármazottaik – e folyamat megbízható fenntartása érdekében viszont ellenőrizni és korlátozni kellett a nők szexualitását. Ebben az olvasatban a patriarchátus forrása tehát az emberi reprodukciót övező kölcsönös függőségek mintázatát követő hatalmi viszonyok.

Cseh-Szombathy László a házastársi konfliktusok szociológiájáról szóló munkájában meghatározó szerepet tulajdonított a makrotársadalmi tényezőknek: ide sorolta azt a férfi és női szerepek közötti összeütközés-típust, amikor „a társadalmi rendből adódó elvárások olyanok, hogy az egyik nem szerepe a másik szolgálata; a szerepből alávetettség, kiszolgáltatottság következik” (1985: 65). Ez a fajta ellentét szükségszerű és feloldhatatlan addig, amíg a „termelési viszonyok az elnyomott számára nem nyújtanak más megélhetési lehetőséget, mint azt, hogy alárendelje magát, és érdekei maximális érvényesülését az elnyomóval való kooperáció keretei között keresse” (1985: 65).

Konfliktuselméleti olvasatban a nemek közötti egyenlőtlenség alapja, hogy a férfiak nőkkel szembeni gazdasági előnye a társadalom egészében, így a családokban is megjelenik. A férfiak hatalmi túlsúlya mindaddig fennmarad a társadalomban, míg a háztartási munka nem kap valamilyen pénzben is mérhető elismerést, illetve nem kizárólag vagy főként nők végzik ezeket a munkákat. Az 1970-es évek marxista feminista magyarázatai szerint a kapitalizmus és a nők alárendeltsége szorosan összekapcsolódik, mivel a kapitalista rendszer kihasználja a háziasszony ingyenesen végzett otthoni háztartási és gondoskodási munkáját: a kenyérkereső férfi és a neki alárendelt szerepbe kényszerülő háziasszony között egyenlőtlen a munkamegosztás, a munkáltatók csak a férfi kenyérkereső munkájáért fizetnek, aki viszont a háziasszony fizetetlen háztartási munkája és gyermeknevelési tevékenysége nélkül nem lenne képes hatékonyan végezni fizetett munkáját. A családi élet a kapitalista gazdaságra jellemző elidegenült munka által generált feszültségek és frusztrációk enyhítésére is lehetőséget nyújt, ami-ben a feleség érzelmi munkája gyakran szintén elismerés nélkül marad.

A különböző konfliktuselméleti megközelítések szerint az etnikailag egyszínű,¹¹ heteroszexuális házasságon alapuló nukleáris családon kívül számos alternatív módja lehet annak, hogy az emberek együtt éljenek. A családfogalom ma már a nukleáris családnál jóval szélesebb körű csoportokra és életmódokra terjed ki. A nukleáris család dominanciáját számos fejlemény ásta alá Európá-

¹¹ Az etnikai egyenlőtlenségeket az endogám házassági minták is erősíthetik.

ban. Ezek közé tartozik, hogy a házasság intézményét kikezdte az 1960-as évek-től terjedő szexuális engedékenységi és a válások arányának emelkedése; a válások, élettársi kapcsolatok, újráházasodások eredményeként létrejött egy-szülős és mozaikcsaládok terjedése, valamint további családi struktúrák megjelenése; a női foglalkoztatási szint növekedése; a korábbiakhoz képest nagyobb mértékű etnikai sokszínűség, ami szintén a családi struktúrák többféleségéhez vezethet; valamint a család „sötét oldalának” (házastársi erőszak, gyermekbántalmazás stb.) növekvő mértékű tudatosítása és az egyre határozottabb fellépés e jelenségek ellen.

1.3. A magyar családokról

Mindezek alapján családon egy olyan társadalmi intézményt értünk, mely egyéneket együttműködő csoportok tagjaiként egyesít, és jellemzően keretet adhat a gyermekvállalásnak és -nevelésnek. Szociálpszichológiai értelemben a családra legalább két ember által alkotott elsődleges csoportként tekinthetünk (azaz olyan kis létszámú csoportként, melynek tagjai között a kapcsolatok személyes jellegűek és tartósak; szemben a másodlagos, nagyobb létszámú csoportokkal, melyeknek tagjai – szerepeik tekintetében – könnyebben felcserélhetők egymással, mivel a tagok közötti kapcsolatok gyakran nélkülözik a személyes közelséget).

Statisztikailag családnak a „nőtlen, hajadon gyermekkel vagy gyermek nélkül együtt élő házastársak és élettársak, továbbá a nőtlen, hajadon gyermeküket egyedül nevelő szülők számítanak” – ezt a meghatározást az 1970. évi népszámlálás óta alkalmazzák Magyarországon, amikor a népesség 60%-a került a családban élők kategóriájába, míg a legutóbbi, 2011-es népszámlálási adatok szerint ez az arány 50% alá csökkent (Vörös – Kovács 2013: 1214). Itthon a leggyakoribb családformák közé tartozik a (házas)pár; a szülőpár gyerekekkel vagy gyerekekkel; valamint a szülő gyerekekkel vagy gyerekekkel. A Központi Statisztikai Hivatal munkatársai a hagyományos családszerkezet átalakulásának a 21. század első évtizedére jellemző összetevői közé sorolták a házaspáros családok számának jelentős mértékű csökkenését, a többi család típus – köztük elsősorban az élettársi kapcsolatok és az egy-szülős családok – elterjedtségének, valamint az egyedülálló, illetve a háztartásukat egyedül vezetőik számának jelentős növekedését (Vörös – Kovács 2013: 1214–15). Míg a gyermek nélküli családok 34–35%-os részaránya már évtizedek óta nagyjából változatlan maradt, az egy-gyermekes családok részaránya fokozatosan növekedett (2011-ben ez 36% volt), a kétgyermekeseké csökkent (22%), a három- vagy többgyermekesek pe-

dig az összes család csupán 8%-át alkották a legutóbbi népszámlálás idején (Vörös – Kovács 2013: 1215).

Külön kategóriaként említhetők az újjáalakult vagy mozaikcsaládok, ahol a gyermek mindennapi életében az eredeti szülőpáros egyik tagja már nincs jelen, illetve ahol egy már meglévő szülő–gyermek kapcsolathoz csatlakozik egy új partner. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy ilyen családformákkal korábbi történeti korszakokban is találkozhattunk,¹² de kialakulásuk oka megváltozott: míg korábban a szülők megözvegyülése után „az újjáalakulást gyakran a gyermekek anyagi szükségletei vagy a neveltetésük felelőssége tehetette indokoltá” (Vörös – Kovács 2013: 1219), ma már ez inkább a szülők válási és új párválasztási döntéseinek a következménye. A 2011-es népszámlálási adatok alapján a gyermekek 14%-a él különböző típusú mozaikcsaládokban, melyek döntő többségét (87%-át) egyedülálló anyák és gyermekeik mellé beköltöző férfitartnerek alkotják, s e családforma nagy többségére jellemző, hogy az újjáalakult családok felnőtt tagjai nem kötnek (újabb) házasságot, hanem élettársak maradnak (Vörös – Kovács 2013; Monostori 2019).

Az élettársi kapcsolatok – már az 1980-as évek óta tartó – terjedésének jellemzőinél érdemes kissé hosszabban is elidőzni, mert e témakör tárgyalása során több fontos családszociológiai összefüggésre világíthatunk rá. Spéder Zsolt, az egyik vezető magyar népeségtudományi kutató e társadalmi intézmény magyarországi térhódításáról szóló elemzésében (2005) megkülönbözteti a válás utáni kapcsolatformaként feltűnt és elterjedt „rég típusú” és a házasságot megelőző vagy helyettesítő „új típusú” élettársi kapcsolatokat. Ugyanakkor a magyar élettársi kapcsolatokkal foglalkozó egyik legkorábbi tanulmányban Elwood Carlson amerikai szociológus és Klinger András magyar demográfus 1970 és 1984 közötti adatok alapján arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarországon már az általuk vizsgált időszakban is létezett a formális házasságot helyettesítő élettársi kapcsolati forma főként a legkevésbé iskolázott fiatalok és a férjezetlen anyák körében, ami a szerzők szerint – legalábbis részben – az akkulturációnak ellenálló „új magyarok”, azaz a „cigány szubkultúra” sajátosságaival magyarázható (Carlson – Klinger 1987: 98). Emellett Carlsonék azonosítani tudták a válás utáni „rég típusú” élettársi formát is: az általuk vizsgált női élettársak több mint harmada (37%) elvált anya volt, akiknek külön vonzerőt kölcsönözhetett, hogy a hozzájuk csatlakozó férfitartnerek a szűkös államszocialista lakáspiacon köny-

¹² Ezzel kapcsolatban lásd pl. Tóth Olga (2017) beszámolóját a nukleáris család számos variánsáról – köztük mozaikcsaládokról is – a 19. század végi hajdúdorogi anyakönyvi adatokat feldolgozó esettanulmányában; vagy az Erdélyi Gabriella által vezetett „Családtörténetek. Gyermekek és mozaikcsalád a régi Magyarországon” című Lendület pályázathoz kapcsolódó kutatásokat, melyek legújabb eredményei az Anyák és apák: szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban (1500–1918) című kötetben szerepelnek (Erdélyi 2021).

nyebben juthattak lakhatáshoz és egyéb forrásokhoz (míg az újránházasodást gátolhatta, hogy egy házaspárnak csak egy lakása lehetett). Ezzel szemben más berendezkedésű országokban – így a rendszerváltás utáni Magyarországon is – az élettársi együttélés inkább a gyermektelen nőket jellemzi. Mindenesetre tény, hogy ezek az 1970-es években már létező párkapcsolati formák folyamatosan terjedtek, és a 2000-es évek legelejére az élettársi kapcsolatban élő nők aránya – ahogy az 1.1. táblázatban is látható – három évtized alatt közel tízszeresére emelkedett.

Az élettársi kapcsolatok magyarországi terjedését meghatározó tényezők vizsgálata során felmerült, hogy vajon ez egy elitből leszivárgó vagy inkább egy munkásosztály-specifikus jelenség. Míg máshol jellemző lehetett, hogy a jómódú fiatalok könnyebben eltérhettek az uralkodó életformától és az általános elvárásokkal némileg szembe helyezkedve megengedhették maguknak a házasság nélküli együttélést, az élettársi kapcsolatok kialakítása sokkal gyakoribb volt a munkásosztály tagjai, majd később az ő gyermekeik körében (Spéder 2005: 195–6). Emellett fontos jellemzőként említhető a vallásosság is, mely inkább az élettársi kapcsolatok kialakítása ellen hathatott. Magyarországon, ahol a korai házassodás és gyermekvállalás modelljének¹³ követését gyengítő strukturális okok közé sorolható az állami lakásépítés nagyarányú csökkenése és a lakásfinanszírozási rendszer átalakulása az államszocializmus utolsó évtizedeiben, az *élettársiasulás* folyamata az alsóbb társadalmi rétegeknél indult el, majd az 1962–66-ban született nők korosztályától kezdve a legalacsonyabb és a legma-

¹³ John Hajnal (1965) magyar származású angol történeti demográfus megkülönböztette a Szent-pétervár–Trieszt vonaltól nyugatra fekvő területekre jellemző „európai házassodási mintát” az e vonaltól keletre fekvő területek házasságkötési szokásaitól. (E vonalat a későbbiekben gyakran „Hajnal-vonalként” is emlegették.) Az európai házasságkötési minta szerint az első házasságkötésre viszonylag magasabb életkorban került sor, valamint elég magas volt azoknak az aránya is, akik életük során soha nem házasodtak meg. A „nem európai házasságkötési mintát” ezzel szemben a fiatalabb korban kötött házasságok jellemezték, s a népesség nagyon magas arányban házasodott. Tomka Béla Európa 20. századi társadalomtörténetét részletes empirikus adatok alapján tárgyaló munkájában azt hangsúlyozza, hogy „Hajnal adatai nagyjából a 19. század végéig terjednek, de a modell legalább a 20. század közepéig érvényes maradt Európában, sőt módosulásokkal még azt követően is” (2009: 88). Tomka szerint a 19. és a 20. század fordulóján „a kelet-közép-európai házassodási szokások lényegében a Hajnal-féle osztályozás »nem európai« típusához voltak sorolhatók, még ha annak »méréseltebb« válfaját is alkották” (2009: 95): 1900-ban például Magyarországon a nők átlagosan 22,5 évesen, a férfiak pedig 26,4 éves korukban házasodtak, s a lakosságból csupán 5-8% nem kötött élete során soha házasságot. Hazánkban – a kelet-közép-európai országokhoz hasonlóan – „a két világháború között halványult a Hajnal-féle osztályozás szerinti »nem európai« vagy kelet-európai házassodási minta. [...] A második világháború után azonban – különösen pedig a 60-as évek közepe és a 70-es évek vége között – ismét erőteljesen érvényesült a kelet-európai házassodási minta. [...] S a házasságok nemzetközi viszonylatban magas aránya és az alacsony házasságkötési kor egyértelműen jelzi, hogy a Hajnal-vonaltól keletre a házasság egészen az 1990-es évekig úgyszólván monopóliummal rendelkezett a párkapcsolatok terén” (Tomka 2009: 96).

1. Családszociológiai alapfogalmak

gasabb végzettségűek körében egyaránt felgyorsult, bár az élettársi kapcsolaton belüli gyermekvállalás inkább az alsóbb rétegek jellemzője maradt (Spéder 2005: 199–200).

1.1. táblázat

Az élettársi kapcsolatban élő nők aránya 1970–2001 (%)

Korcsoportok	1970	1984	1990	2001
15–29 éves	1,1	2,0	2,9	11,0
30–49 éves	1,8	2,8	3,7	8,2
Összesen 15–49 éves	1,5	2,5	3,4	9,5

Forrás: Spéder 2005: 190

Mindez több – egymással gyakran összefüggő – okkal magyarázható, melyek közül kiemelhető a válások terjedése (a válás témakörét a párkapcsolati változásokkal foglalkozó 3. fejezetben részletesebben is tárgyaljuk majd). A szaporodó válások megingatták az emberek hitét abban, hogy a házasságok egész életre szóló elköteleződést jelentenek és egyúttal lassan ahhoz is egyre többen hozzászoktak, hogy házasságkötés nélkül is elképzelhető tartós együttélés. Továbbá az elváltak útja sem feltétlenül vezetett újabb házasságok felé: mint már korábban is említettük, főként elvált gyermekes nők esetén gyakran előfordult, hogy új partnerükkel élettársi kapcsolat keretében alkottak mozaikcsaládot.

Az államszocialista modernizációnak a hagyományos nemi szerepeken nyugvó családi stabilitásra gyakorolt hatásaival és a tömeges női munkavállalás következményeivel Lőcsei Pál – a Család és házasság a mai magyar társadalomban (1971) című, egyik első magyar családszociológiai munka szerkesztője, aki újságíróból képezte át magát (család)szociológussá¹⁴ – már a hetvenes években elkezdett foglalkozni. A házasságbomlás problémái Magyarországon (1945–75) című tanulmányában például a következőket hangsúlyozta: „A nők munkavállalásának különösen az ötvenes években siettetett folyamata megnövelte a konfliktusok lehetőségeit a házaspárok között. A kereső nők, teljes vagy részleges gazdasági függetlenségük tudatában, férjük negatív tulajdonságainak megnyilvánulásaira mind gyakrabban válaszoltak az életközösség megszakításával és a válóper megindításával. Potenciális anyagi önállóságuk, foglalkozási

¹⁴ Érdemes felidézni Lőcsei szakmai önéletrajzából azt a részt, ahol leírja, hogy miért éppen ezzel a területtel kezdett el foglalkozni: „magam választottam e tudomány [azaz a szociológia] szakágai közül a családszociológiát – mégpedig éppen abból a megfontolásból, hogy e politikailag kevésbé kényes területen hú maradhatok mindenkor tudományos meggyőződésemhez, és azt publikációimban a diktatúra szűkre szabott szabadságkeretei között is érvényesíthetem” (Lőcseit idézi Neményi 2008: 8).

sikerük, családtól független munkahelyi, társadalmi kapcsolataik megteremtése jelentősen emelte önbecsülésüket, és – férjük kevésbé súlyos hibáival szemben is – csökkentette toleranciájuk felső határát. A férjekben viszont igen gyakran az keltett elégedetlenséget, hogy feleségük nehezen vagy egyáltalán nem tudta összeegyeztetni az otthonon kívüli munkáját háztartási és gyermeknevelői teendőivel. S minthogy a feleségek, anyák munkavállalásának gyorsuló folyamatával sem a szolgáltatások fejlődése, sem a családon belüli munkamegosztás kívánatos átszerveződése nem tartott lépést, bekövetkezett az asszonyok fizikai és lelki túlterhelése, ami idő előtti megöregedésükhöz, biológiai és szexuális értékcsökkenésükhöz, tehát további konfliktusforrás keletkezéséhez vezetett” (Lőcsei 2008: 60).

Ide kapcsolható Hankiss Elemér értékutatásokkal foglalkozó szociológus megállapítása a második világháborút követő gazdasági és politikai átalakulásokról, melyek „utat nyitottak egy világnézet, hagyomány és kultúra nélküli, pusztán az anyagi javak felhalmozására és a túlélésre irányuló, reflexszerű, nyers individualizmusnak” (Hankiss 1986: 373). Ez a fajta nyers individualizmus azonban nem azonosítható pusztán a korábbi hagyományos közösségi értékeket – többek között az erőltetett társadalmi mobilitás révén – szétziláló és a társadalmat atomizáló államszocialista modernizáció velejárójaként, hiszen hasonló jelenségekre ismerhetünk rá más anómiás, azaz a társadalmi normák gyengülésével jellemezhető helyzetekben is (gondoljunk csak például az 1989–90-es magyarországi rendszerváltást követő időszakra).

Az utóbbi évtizedekre jellemző magyarországi családszerkezeti változások felvillantása is érthetővé teszi, hogy a 20. század végétől kezdve a családok meghatározásában korábban evidenciaként kezelt jellemzőkkel és a különböző családformákkal kapcsolatban egyre több új kérdés merült fel a kutatások során. Ezek közé tartoztak a következők: Vajon családnak nevezhetők-e a gyermekeken kívül párok? Vagy az azonos nemű párok? S mi a helyzet az egymástól tartósan távol élőkkel, illetve a külön háztartásban, úgynevezett látogató (LAT azaz *living apart together*) kapcsolatban élő párokkal?¹⁵ Támogatandók-e a mesterséges megtermékenyítési eljárások? Mennyire befolyásolhatják a családi gyakorlatokat külső (történeti, politikai, társadalomszerkezeti) hatások? Vajon mikor kell, s be kell-e egyáltalán avatkozni a családi élet keretein belül zajló történésekbe? – E kérdéskörök több elemét a következő fejezetekben részletesebben is tárgyalni fogjuk.

Az európai társadalomkutatók sokáig használták gyakran magától értetődő módon a különböző családformák normatív viszonyítási alapjaként az – eltartott

¹⁵ Magyarországon Kapitány Balázs foglalkozott a látogató (LAT) kapcsolatok kutatásával. 2008–2009-es kutatási eredmények szerint a hazai 20–82 éves lakosság 6%-át ilyen típusú kapcsolatban (Kapitány 2012: 7).

biológiai gyermekeikkel együtt élő heteroszexuális házaspárként értelmezett – nukleáris családot, ami ideológiai értelemben összefonódhatott a hagyományos család fogalmával is. Ez a megközelítés tetten érhető, amikor például az egyedülálló, elvált vagy özvegy szülő és gyermeke(i) által alkotott családokról „csonka családként” beszélnek¹⁶ – bár ez a kifejezés a mai magyar szociológiai szaknyelvnek nem része, inkább zsurnalisztikai fordulatként vagy politikusok nyilatkozataiban tűnik fel. Másik példaként említhető a „csonka családdal” ellentétes értelmű „intakt család” kifejezés használata, ami a normatív hierarchia csúcsára helyezi azokat a párkapcsolat alapú együttélési formákat, ahol „a családban élő gyermekek mindkét szülő vér szerinti gyermekei” (Harcsa – Monostori 2020: 4) – szemben például a mozaikcsaládokkal és az örökbefogadással létrejövő családokkal.

1.4. Család, háztartás, népesség

A családok fogalmát gyakran rokonítják a háztartások fogalmával, ami érthető, hiszen tagjaik gyakran lehetnek akár ugyanazok az emberek. Mindkét intézmény meghatározható a társadalmi együttélés alapegységeként, és vizsgálatuk több társadalomtudománynak egyaránt fontos kutatási területe. A következő oldalon demográfiai megközelítésekkel foglalkozunk: a demográfia vagy népességtudomány, mely sok tekintetben a családszociológia testvér-, segéd- vagy társ-tudományának is tekinthető, egy adott területen, például egy országban vagy más földrajzi egységen belül egy időben élő emberek összességét – a népesség számát, szerkezeti sajátosságait, ezek változásait s e változásokat meghatározó tényezőket – vizsgálja elsősorban kvantitatív módszerekkel, ideértve a

¹⁶ Lásd pl. Vörös Csabáné és Kovács Marcell megjegyzését a mozaikcsaládok kapcsán: „Ritka két csonka család egyesülése is, amikor a párkapcsolatba mindkét fél az előző kapcsolatból származó gyermekével érkezik” (2013: 1221). Ugyanakkor Somlai Péternek a Család 2.0 című könyvéből az derül ki, hogy a szerző az „egyszülős család” terminus használatát is megszügyenítőnek tartja „azokra az emberekre – túlnyomórészt férfiakra – nézve, akik nem szüntek meg apák lenni” (2013: 148). – 2014-ben a Socio.hu Társadalomtudományi Szemle Ép család? címmel vitaindítót tett közzé, melyben úgy fogalmaztak, hogy „a szerkesztőség többségi álláspontja szerint e fogalom használata nem szerencsés” (Socio.hu 2014). A beérkezett válaszok közül felidézhetjük például Husz Ildikó következő lényegi megállapításait: „Amikor az egyszülős családi formációt „sérült”-nek, „csonka”-nak kategorizáljuk, akkor olyan negatív jelzőket használunk, amelyek hiányra utalnak: a teljes és teljessége által egészséges, azaz tökéletesen funkcionáló szervezet, szerveződés hiányára. Az anya–apa–gyerekek családforma pozitív tartalmú „ép” jelzője ellenben a funkcionális működőképességre utal. Az „ép család” kifejezés használata így nemcsak a homályos tartalom miatt, hanem azért is problematikus, mert miközben a családforma alapján képzett leíró kategóriákat használunk, valójában a család funkcionális működését értékeljük” (Husz 2014). A teljes hozzászólás a többi beérkezett válasszal együtt (Csákó 2014; Pikó 2014, Piliinszki 2014, Somlai 2014, Tóth 2014) a Socio.hu Társadalomtudományi Szemle 2014/2. számának Vita rovatában olvasható.

családokra és a háztartásokra vonatkozó népességváltozási tendenciákat, amelyek hatással lehetnek akár társadalompolitikai intézkedésekre is.¹⁷

Szociológusok által is gyakran használt megközelítés a demográfiai változásokat a gazdasági-technológiai fejlődés különböző szintjeivel összekapcsoló demográfiai átmenet (*demographic transition*) elmélete, melynek szakaszait az 1.2. táblázatban mutatjuk be. John Caldwell ausztrál demográfus úgy foglalta össze ennek az elméletnek a lényegét, hogy a modernitás előtti időszakot jellemző magas halálozási és magas termékenységi arány egyensúlyát fölváltja az alacsony halálozás és az alacsony termékenység modern egyensúlya – ez a megfogalmazás megfelelően leírja, mi történt a legtöbb nyugati országban a 19. század végétől az 1930-as évekig, és még mindig hasznos átfogó koncepciónak tekinthető (Caldwell et al. 2006: 308).

1.2. táblázat

A demográfiai átmenet szakaszai

1. szakasz (iparosítás előtti időszak)

Magas a születési arány, mivel a gyermekek gazdasági értéke nagy, és nincsenek hatékony családtervezési módszerek, valamint magas annak a kockázata, hogy a megszületett gyermekek nem érik meg a felnőttkort. Magas a halálozási arány a fertőző betegségek miatt. A népességszám növekedése lassú.

2. szakasz (a 19. századi nyugati ipargazdaság kialakulása)

A halálozási arányok meredeken csökkennek a tudományos és technológiai fejlődésnek köszönhetően, de a születési arányok továbbra is magasak maradnak. Az eredmény: gyors népességnövekedés. A világ legkevesebb fejlett társadalmának többségére ez a növekedési szakasz jellemző.

3. szakasz (érett ipari gazdaság)

A születések száma csökken, mivel a gyermekvállalás már nem gazdasági befektetésnek, hanem inkább gazdasági tehernek minősül; a gyermeknevelés költségei emelkednek. A népességszám növekedése lelassul.

4. szakasz (posztindusztriális gazdaság)

A születések száma tovább csökken, részben a nők társadalmi szerepének megváltozása, részben pedig a gyermeknevelés költségeinek folyamatosan emelkedése miatt. A népességszám egyes helyeken (például Európában) csökken.

¹⁷ Lásd pl. Magyarország kormánya honlapján a következő (2019. szeptember 5-i dátummal szereplő) kijelentést: „Ma a demográfia már nem csupán egy ügy a sok közül, hanem a legfontosabb közös ügyünk” (Forrás: <https://2015-2019.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszeriuma/csalades-ifjusagugyert-felelos-allamtitkarsag/hirek/a-nepesedesi-kihivasokra-adott-valaszaink-hatarozzak-meg-a-jovonket>).

1. Családszociológiai alapfogalmak

A változások háttérében Caldwell (2006) szerint azt találjuk, hogy a fejlett ipari társadalmakban már nincs szükség az agrártársadalmak családi és szexuális viszonyokat szigorúan szabályozó erkölcsi rendszerére, mely egy olyan társadalmi berendezkedés stabilitásának megőrzését segítette, ami a gazdagok és hatalmasok érdekeit képviselte a társadalom többségét kitevő szegényekkel szemben. Ugyanakkor a szegényebb rétegeknek is megvolt az oka, hogy ragaszkodjanak a régi normákhoz, ugyanis a hagyományoshoz képest a „kevésbé erkölcsös” életformák fenntartása – például az egyedülálló nők gyermekvállalása, a bomlékony szexuális kapcsolatokra épülő partnerkapcsolatok, a nőtlenek és hajadonok saját külön háztartásainak széles körű elterjedése – jóval költségesebb, és egészen a közelmúltig még a gazdagabb országokban is csak az elit engedhette meg magának, hogy így éljen. A 20. század végére az iparosodott európai országokban a családi, paraszti – nagyrészt megélhetési célokat szolgáló – gazdálkodás szinte teljesen eltűnt,¹⁸ és a népesség sokkal gazdagabb lett, az egy főre jutó reáljövedelem a 20. század közepe és vége között meg-négyszereződött (Caldwell et al. 2006: 305). Az 1960-as évektől kezdve a nőket – és a férfiakat is – segítette a szülővé válás halasztásában az újfajta és a korábbiál hatékonyabb fogamzásgátlás,¹⁹ amit eredetileg ugyan a szegényebb országokbeli termékenységszökkenés elősegítése érdekében fejlesztettek ki, de ami – talán ironikus módon – elsősorban a gazdagabb országokbeli dolgozó nőknek nyújtott segítséget a szülések elhalasztásában vagy korlátozásában (Caldwell et al. 2006: 310). Európa nagy részén és az észak-amerikai országokban a 20. század utolsó negyedében óriási átalakuláson mentek át a családok: a felbontott házasságok és az egyedülálló anyák aránya tovább nőtt, a házasság nélküli együttélés – különösen a fiatalok körében – nagyon gyakorivá vált, az egyszemélyes háztartások az összes háztartás egyre nagyobb százalékát alkották, csökkent a valaha megházasodottak aránya és a termékenység. Mindezek

¹⁸ Magyarországon is megfigyelhető hasonló tendencia: erről lásd pl. a magyar társadalom paraszttalanításával – azaz a történelmi parasztság eltűnésének folyamatával – foglalkozó részt Kovách Imre *A vidék az ezredfordulón* című munkájában (Kovách 2012: 174–202).

¹⁹ Philip Ariès francia történész 1980-ban publikált, a csökkenő nyugati születési arányokkal foglalkozó tanulmányában a következőket írta a fogamzásgátlás használatának okairól (melynek alkalmazása könnyebbé vált, mióta technológiailag tökéletesítették, és többé már nem titkolnivaló ügy, hanem a mindennapi élet rutinszerű tartozékának tekinthető): „Általában háromféle ok merül fel magyarázatként. Az első a hedonizmus: a kötelezettségek nélküli öröm keresése, amely olyan tényezőkből ered, mint a szexuális engedékenység. A második okot gyakran a személyiség virágzásaként emlegetik, különösen a nők körében: ez az, ami miatt az emberek této váznak, hogy vállaljanak-e gyereket, vagy ami arra készteti őket, hogy a gyermekvállalással és neveléssel járó terheket időbelileg jobban szétterítsék. Végül gyakran utalnak a komor jövővel kapcsolatos szorongásokra. Az emberek nem akarnak gyereket szülni, akit megölhet az atombomba, vagy akinek egy élehetetlen világban kell(ene) élnie” (1980: 649).

a változások Caldwell olvasatában azt a tényt tükrözik, hogy a „posztagrár” társadalmaknak már nincs szüksége a hagyományos családra (2006: 307).

Családszociológiai kutatások során sok esetben használhatók demográfiai adatok, ideértve a népesség kor, nem, iskolázottság, etnikai, vallási hovatartozás stb. szerinti összetételét, a születések és a halálozások számát, a kivándorlás, a bevándorlás, valamint a házasodás, a válás és a termékenység arányszámait. A demográfia elsősorban nagy statisztikai adatbázisokból – többek között népszámlálásokból, népmozgalmi statisztikai adatfelvételekből vagy például demográfiai alapadatok ugyanazon személyektől való ismételt lekérdezésén alapuló úgynevezett panelvizsgálatokból – származó adatokkal dolgozik.²⁰ Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatalon belül működik a Népességtudományi Kutatóintézet (NKI), mely a hazai demográfiai kutatások legfontosabb központja. Az NKI 1958 óta adja ki a *Demográfia* című szakfolyóiratot, 2000 óta pedig a *Korfa* című népesedési hírlevelet, melynek három-négy oldalas számaiban rövid, közérthető formában dolgoznak fel egy-egy fontosabb demográfiai problémát.

Az évente többször megjelenő *Korfa* által bemutatott témakörök alapján képet kaphatunk az adott időszak aktuális demográfiai kérdéseiről. Például a 2020. április és 2021. augusztus között megjelent hat számot áttekintve azt találjuk, hogy két szám a koronavírus-járvány általános demográfiai kérdéseivel (Kovács 2020), illetve a pandémia által okozott többlethalandósággal (Tóth 2021) foglalkozott, míg négy szám családszociológiai szempontból is releváns kérdéseket járt körül. A gyermeküket egyedül nevelő apákra fókuszáló 2020/1. számból például kiderült, hogy a 2016-os Mikrocenzus adatai szerint a 25 év alatti gyermeküket egyedül nevelők között az apák aránya csak 14%, ami európai összehasonlításban viszonylag alacsony értéknek számít – különösen, ha a 23%-os svéd, vagy a 25%-os romániai arányokhoz hasonlítjuk (Monostori 2020b: 1). Míg ez az eredmény Svédországban inkább az apáknak a családi életben, illetve gyerekeik gondozásában vállalt, államilag ösztönzött és a válás után is törvényileg biztosított aktív szerepvállalásával magyarázható, addig Romániában jellemzőbb, hogy megözvegyülés révén jönnek létre ilyen családok. A gyermeküket egyedül nevelő szülők között Magyarországon is magasabb az özvegy apák aránya (18%) az ugyanilyen élethelyzetű anyákhoz képest (11%) (Monostori 2020b: 2).

A 2010 után fokozódó magyarországi házasodási kedv okait vizsgáló 2020/3. *Korfa*-szám többek között azt hangsúlyozta, hogy a szakpolitikai intézkedések

²⁰ Ugyanakkor Cseh-Szombathy László már több évtizede arra hívta fel a figyelmet, hogy a „szociológus családkoncepciójának szempontjából a statisztikai családatadatok csak kevés információt szolgáltatnak, ezért többnyire csak szociológiai hipotézisek felállításához, nem pedig azok verifikálásához használhatók” (1979: 33).

1. Családszociológiai alapfogalmak

szerepe mellett fontos felismerni azt is, hogy a „házasodási boom” lehetőségét nagy részben épp a gyakran egyfajta próbaházasság szerepét betöltő élettársi együttélés terjedése teremtette meg, és egyre „gyakoribb az a gyakorlat is, hogy a felek nem, vagy csak az együttélés kezdete után több évvel és akár közös gyermek(ek) születését követően kötnek házasságot” (Murinkó 2020: 3). Egyelőre nyitott kérdés, hogy a jövőben mennyire lesz tartós a házasodási kedv növekedése, illetve hogyan alakul azoknak a pároknak a „párkapcsolati és gyermekvállalási életútja, akiket a családtámogatások motiváltak a házasságkötésre” (Murinkó 2020: 3). E kérdéskört a párkapcsolati változásokról szóló 3. fejezetben majd részletesebben is tárgyaljuk.

A császármetszések Magyarországon és világszerte egyaránt növekvő trendjével foglalkozó 2021/1. *Korfa*-szám a 2018. március 1. és 2019. április 30. között Magyarországon született gyermekek reprezentatív mintáján végzett „Kohorsz '18 – Magyar Születési Kohorszvizsgálat” adataira támaszkodott, mely kutatás lehetőséget ad a gyermekek további fejlődésének követésével annak megfigyelésére is, hogy későbbi életüket befolyásolja-e valamilyen módon, hogy milyen úton születtek. Ennek a – már a várandósság idején megkezdett – longitudinális vizsgálatnak az eredményei szerint a több mint 7000 részt vevő anya 43%-a szült császármetszéssel, melyek 44%-a tervezett beavatkozás volt. A császármetszések gyakoriságát több tényező befolyásolhatta: például a 35 évesnél idősebb korban szülő, iskolázottabb, magánellátást igénybe vevő nők körében jellemzőbb volt, mint másoknál (Boros 2021: 3).

A várandósság tudatában kötött házasságok jelenségével foglalkozó 2021/3. *Korfa*-szám arra hívta fel a figyelmet, hogy a „várandós házasság” – amikor egy gyermek, jellemzően az anya első gyermeke, házasságon kívül fogan meg, azonban már házasságba születik – történetileg nem új jelenség, de a babaváró támogatás²¹ 2019-es bevezetése után gyakorisága hirtelen megugrott. Ebben a tekintetben 2019 „extrém” évként számított, mivel ebben az évben „sokkal többen házasodtak meg a teherbeesést követő 9 hónapban, mint ahányan teherbe estek a házasságkötést követő 9 hónapban” (Kapitány 2021: 4).

Szintén jól használható az NKI honlapjáról elérhető Demográfiai Fogalomtár (Kapitány 2015a) online változata,²² ahol rövid definíciók és példák segítségével mutatnak be többek között olyan demográfiai alapfogalmakat, melyek többsége családszociológiai jelentőséggel is bír. Ezek közé tartoznak a különböző háztartás-, család- és élettársi kapcsolati formák. Kiemelt fontosságúnak tűnik például az egyszülős családok aránya az összes családon belül, ami egy gyakran használt demográfiai mutatószám, mivel „az egyszülős családok számának, arányá-

²¹ A köznyelvben gyakran babaváró hitelként szereplő támogatás 2019. júliustól igényelhető a „44/2019. (III. 12.) Korm. Rendelet a babaváró támogatásról” értelmében.

²² Demográfiai Fogalomtár Online: <https://demografia.hu/hu/tudastar/fogalomtar>

nak növekedése a napjainkban is zajló családstruktúra-változás egyik legfontosabb eleme. Magyarországon 2011-ben a családok 19,8%-a egyszülőes család volt. A családstruktúra gyorsuló változását jól mutatja, hogy 1970-ben még csak a családok 9,1%-át alkotta egyszülőes család, arányuk 1990-re 12,3%-ra nőtt, húsz évvel később pedig már a családok közel ötödét tették ki” (Kapitány 2015a: 62).

A családfogalommal kapcsolatban azt találjuk, hogy a magyar demográfiában és statisztikában a család „a házastársi vagy élettársi, illetve vérségi kapcsolatban együtt élők legszűkebb körét jelenti, de része az örökbe fogadott vagy nevelt gyermek is. A család lehet párkapcsolaton alapuló, házaspáros típusú család (házastársi vagy élettársi kapcsolatban élők nőtlen, hajadon gyermekkel vagy gyermek nélkül), és egyszülőes család (apa vagy anya hajadon, nőtlen gyermekkel), amely a szülők válása, szakítása, az egyik szülő különköltözése vagy halála, illetve párkapcsolaton kívüli születés következtében jöhet létre” (Kapitány 2015a: 62). Családmagnak vagy nukleáris családnak a házaspáros típusú családot és az egyszülőes családot nevezik, megkülönböztetve ezeket a mozaikcsaládoktól, ahol az egyik szülő utólag csatlakozik a már korábban létrejött szülő–gyermek kapcsolathoz: „így egyrészt a családban az egyik felnőtt nincs vér szerinti kapcsolatban a gyermekkel/gyermekkel, másrészt két egyszülőes család egyesülésével előfordulhat, hogy a családban élő gyermekek között sincs vérségi kapcsolat” (Kapitány 2015a: 62). Némileg talán meglepő információ, hogy demográfiai és statisztikai értelemben legalábbis „minden családban elkülöníthető a családfő, aki a házaspárok és élettársak esetében a férj vagy a férfi élettárs, egyszülőes családokban a szülő, azonos neműek élettársi kapcsolatban pedig a pár idősebb tagja” (Kapitány 2015a: 62).

Az is kiderül a fogalomtárból, hogy a háztartások gyakori típusa a „család-háztartás”, azaz olyan háztartás, amelyben család él, de egy háztartásba tartozhatnak olyanok is, akik demográfiai értelemben nem alkotnak családot (például együtt élő testvérek, nagyszülő és unoka stb.). Egy háztartást ugyanis az egy lakásban vagy lakrészben együtt élő és a háztartásban felmerülő napi kiadásokat – vagy legalább azok egy részét – közösen viselő személyek alkotják. A „nem családháztartás” gyakori formája az egyszemélyes háztartás: a „háztartás- és családösszetétel-vizsgálatoknál gyakran használt mutatószám az egyszemélyes háztartások aránya az összes háztartáson belül, amelynek változása jól mutatja a családszerkezetben bekövetkezett változásokat is. 2011-ben, a legutóbbi népszámláláskor Magyarországon a háztartások 32,1%-a egyszemélyes háztartás volt. Ez az arány az Európai Unió országaiban átlagosnak számít. Az Unió tagországai közül 2011-ben Finnországban volt a legmagasabb az egyszemélyes háztartások aránya (41%), a legalacsonyabb pedig a déli országokban és néhány volt szocialista országban” (Kapitány 2015a: 61). A „nem családháztartás”

1. Családszociológiai alapfogalmak

ritkébb típusai közé tartozik az intézeti vagy intézményi háztartás: az „intézeti háztartás azoknak a személyeknek a csoportja, akik intézetben (például kollégium, idősek otthona, börtön) élnek, és ott közösségi elhelyezést vagy elhelyezési ellátást kapnak” (Kapitány 2015a: 61).

A fogalomtárból megtudható, hogy ma Magyarországon az élettársi kapcsolat fogalma három teljesen különböző társadalmi intézményre vonatkozhat. Az élettársi kapcsolatok egyik viszonylag új formája 2009 óta létezik Magyarországon: bejegyzett élettársi kapcsolatot itthon csak azonos nemű személyek létesíthetnek (szemben például a házassághoz képest kevesebb joggal és felelősséggel járó PACS – *pacte civil de solidarité* – intézménnyel Franciaországban, amit eredetileg az azonos nemű párok számára hoztak létre, de döntő többségben heteroszexuális párok használtak): „a házassághoz nagyon hasonló, de külön számon tartott újfajta hivatalos családi állapotról van szó, amelyről rendszeres demográfiai adatszolgáltatás történik. Ugyanakkor igen kevés pár köt ma Magyarországon bejegyzett élettársi kapcsolatot (2012-ben összesen 41 pár, 9 esetben nők, 32 esetben férfiak).²³ Másfelől 2009 óta lehetőség van rá, hogy két, közös háztartásban, valamint érzelmi és gazdasági közösségben együtt élő – akár azonos, akár különböző nemű – személy, akik közül egyiknek sem áll fenn mással házassági életközössége vagy élettársi kapcsolata, és akik nem állnak egymással rokon kapcsolatban, közjegyző előtt bejegyeztessék élettársi kapcsolatukat, és bekerüljenek az Élettársi Nyilatkozatok Elektronikus Nyilvántartásába” (Kapitány 2015a: 46). S végül vannak *de facto* élettársi kapcsolatban élők, akik házasságkötés nélkül tartósan élnek együtt házassághoz hasonló párkapcsolatban, és önbesorolás alapján tartozhatnak e kategóriába. A legutóbbi magyar népszámlálási adatok szerint 2011-ben „már 910 292 személy élt élettársi kapcsolatban, míg 1990-ben csak 250 652 fő nyilatkozott így” (Kapitány 2015a: 46).

Az NKI 2009 óta háromévente Demográfiai portré címmel a párkapcsolatok, a válás, a családszerkezet, a gyermekvállalás és gyermeknevelés, a munkavállalás, a családtámogatás, a halandóság, az öregedés és nyugdíjazás, a belföldi és nemzetközi vándorlás, a népességszerkezet és a népesség-előreszámítás témaköreit feldolgozó jelentéseket is készít a magyar népesség helyzetéről.²⁴ A népesség-előreszámítások például a születések, halálozások és vándorlások jövőbeli alakulására vonatkozó hipotézisek alapján becsülik meg a magyarországi népesség számát: a legutóbbi, 2018-as becslések szerint 2070-ig tovább

²³ 2020-ban összesen 124 pár (44 esetben nők, 80 esetben férfiak), a 2009 II. féléve és 2020 vége közötti időszakban pedig összesen 904 pár (320 esetben nők, 584 esetben férfiak) létesített bejegyzett élettársi kapcsolatot Magyarországon (KSH 2020a).

²⁴ A Demográfiai portré 2009-es, 2012-es, 2015-ös, 2018-as és 2021-es kötetei szabadon hozzáférhetők innen: <https://demografia.hu/kiadvanyokononline/index.php/demografiaiportre/issue/archive>.

csökken a népesség – a legvalószínűbb változat szerint 7,75 millió főre, a pesz-szimistább változat szerint pedig akár 6 millió főre (Obádovics 2018: 271).

Az ország jelenlegi népesedési jellemzőiből kiinduló és jövőbeli népesedési helyzetére vonatkozó becslések és az ebből következő lehetséges scenáriók régóta foglalkoztatják a magyar politikai döntéshozókat és az e kérdésekre nyitott szakmai közvéleményt egyaránt. Érdemes felidézni például, hogy 1998-ban az NKI népesedési körkérdést küldött ki több mint száz, társadalomtudománnyal foglalkozó magyar értelmiséginek, melyre egyrészt helyzetértékelő, másrészt a jövőbeli lehetséges társadalmi, gazdasági és politikai következményeket vázoló válaszokat vártak. A harminc beérkezett választ két fő csoportba lehetett osztani: a pronatalista meggyőződésű válaszolók szerint a népességszám hanyatlása baj, ezért fontos, hogy tegyünk ez ellen, míg a másik csoport úgy vélte, hogy a népességszám növelése önmagában nem lehet cél vagy érték (Melegh 1999).

Ugyanakkor mindkét oldal szövegeiből erős félelemérzet sugárzott: igaz, különböző dolgok okozták félelmeiket. A romló demográfiai trendek visszafordíthatatlanságáért aggódó pronatalista válaszolók a modern társadalmi fejlődést inkább negatív folyamatként látták, mely az egyének szintjén erős elidegenedéssel járhat, illetve megbonthatja a nemzeti közösség kollektív szolidaritását: „fontos jellemzője e szövegeknek, hogy az alacsony termékenységet, a válások arányának alakulását, a házasságon kívüli termékenység növekedését a romló erkölcsi és társadalmi közállapotok jelzőszámaiként értékelik. Előkerül az is, hogy a népességszám egy ország globális helyzetének a fokmérője, a népesség abszolút számának csökkenése a relatív pozíció romlását mutatja. Egyes írásokban a szerzők külön problémaként fogalmazzák meg, hogy a termékenység csökkenése egyben a „magyarság” részarányának csökkenésével is együtt jár, és meglehetősen vitatható módon aggodalmukat fogalmazzák meg az „idegenek” és a nyomorgó „igénytelen” roma népesség térnyerésével kapcsolatban” (Melegh 1999: 345). Ezzel szemben a másik csoport félelmeinek forrása nem a vizsgált társadalmi jelenség volt, hanem sokkal inkább a negatívnak mondott népesedési folyamatokra hivatkozó „beavatkozás párti” politika (Melegh 1999: 346).

A vitában megszólaló Neményi Mária szociológus szerint „viszonylag új keletű fejlemény, hogy a nőket is az ember kategóriájába illik sorolnunk. Ha pedig emberek, akkor nekik is (ahogy egyébként minden »testével megjelölt«, biológiai adottságainak foglyaként szemlélt embertársuknak) joguk van arra, hogy kiszabaduljanak születéssel szerzett, »természeti« adottságaik béklyóiból, és a (fehér) férfiakkal egyenrangú polgáraivá váljanak társadalmuknak. Ezek a harcias szavak csak annyit jelentenek, hogy a nőknek is joguk van képességeik kiteljesítésére: tanulásra, munkavállalásra, szabad párválasztásra, önálló döntésekre. Csak annyit jelentenek, hogy biológiai nemükből következő képességük: a

reprodukcióban betöltött sajátos szerepük nem szabhatja meg eleve lehetséges életpályájukat. Annyit, hogy a termékenység biológiai feltételei egy adott társadalom körülményei között realizálódnak, amelynek tagjai – akár férfiak, akár nők – nem a »természet«, és nem is a hatalmat gyakorlók, hanem saját belátásuk szerint dönthetnek életük egészét befolyásoló lépéseikről. [...] Ahol véget ér, vagy legalábbis enyhül az ember biológiai kiszolgáltatottsága, ahol csökken a természetfeletti hatalmakba vetett hit, ahol megnövekszik az egyén cselekvési szabadsága, ott nem várható, hogy valamifajta virtuális közösség fenntartásának vágya vezesse lépéseinket. Akkor pedig a mai trendek valószínűleg visszafordíthatatlanok. 2050-ben is lesznek emberek, legfeljebb kevesebben a magyarok, legfeljebb egy színesebb és még kevertebb populáció lakja majd a Kárpát-medencét. Ha tévednék, azt csak egy olyan radikális fordulat bekövetkezése okozhatná, amit én legalábbis valóban veszélyesnek tartanék” (Neményi 1999: 278–279).

Gyáni Gábor történész azt hangsúlyozta, hogy korábban „nem azért született sok gyerek (s maradt együttal mind több életben közülük), mert hazafiúi patriotizmus kondicionálta a családi döntéseket (ezt aligha igazolhatná a tárgyyszerű kutatás), mint ahogy ma sem azért döntenek a gyereknélküliség vagy a kevés gyerek mellett a családokban, mert a nemzeti nihilizmus rabjává lettek. Röviden azt akarom tehát mondani, hogy bár a mostani folyamatok veszélyessége éppen az irreverzibilitásban rejlik (ami a korstruktúra alakulásából adódik), ne gondoljuk, hogy a népesedés történeti folyamata mindig kizárólag felfelé haladó ívet mutatott. Bizony akadtak már a távolabbi múltunkban is, végeredményüket tekintve, a maihoz fogható hanyatló időszakok, melyeket ugyanakkor eddig legalábbis felívelés követett. Igaz, ezt szinte soha nem önerőből értük el, hanem a migráció, a bevándorlás segítségével” (Gyáni 1999: 244).

Végül hadd idézzünk Ferge Zsuzsa szociológus, szociálpolitikus hozzászólásából, aki „a meglévő emberekkel való iszonyatos pazarlást, a sok korai halált, a rehabilitáció gyengeségét és főként a rossz helyzetekben lévő gyerekek létfeltételeinek súlyos romlását” (1999: 231) súlyosabb problémának látta a születésszámok csökkenésénél, és kiemelte, hogy „a népesedéspolitika döntő kérdésének nem azt tartom, hogy hány kis színmagyar gyermek születik e hazában. Hanem azt, hogy ha egy gyermek már megszületett, milyen esélye van arra, hogy az ország értékes, egészséges, hasznos polgára legyen. És ha már megnőtt, milyen esélye van arra, hogy civilizált és méltóságteljes polgár maradjon haláláig. Az említett »esélyek« megteremtésének felelőségéről érdemes vitatkozni. Másról – szerintem – nem nagyon” (Ferge 1999: 234).

Első fejezetünk zárásaként érdemes még röviden említeni a politikai demográfia fogalmát, ami átvezethet bennünket a családpolitikai kérdésekkel foglalkozó következő fejezetünkhöz. Gail Kligman, amerikai szociológus 1998-ban jelen-

tette meg a romániai Ceausescu-rendszer reprodukciós politikájáról készített etnográfiaját, ahol azt hangsúlyozta, hogy „a reprodukció kérdése valamilyen formában minden társadalomban politikai jelentőséggel bír, hiszen a reprodukció biztosítja az egyének és a közösségek folytonosságát. A reprodukció politikája szélesebb értelemben az egyéni, helyi, nemzeti és globális érdekek közötti azon összetett viszonyrendszerre utal, mely a reprodukcióval kapcsolatos gyakorlati viselkedést, közéleti szabályozást és hatalomgyakorlást befolyásolja. [...] A reprodukció alapvető kapcsolatban áll az identitással – akár a »nemzet« mint olyan »képzelt közösség« identitásával, amelyet az állam szolgál és oltalmaz, és amely fölött hatalmát gyakorolja, akár a család és a nemzetség – legtöbb esetben apai ágon öröklődő – identitásával, önmaga és neve megőrzésének és átörökítésének védelmében” (Kligman 2000: 52). S mivel a politikai döntéshozók a reprodukció elmaradását „a család” vagy „a nemzetállam” létére vonatkozó fenyegetésként értékelik, feljogosítva érzik magukat az emberek köz- és magánéletébe való „politikai demográfiai” beavatkozásokra is (Kligman 2000: 56), ahol politikai demográfián a demográfiát ideológiai célokra használó népesedéspolitika értendő.

2. Családpolitikák

■ ■ ■ SZALMA IVETT – TAKÁCS JUDIT

Ebben a fejezetben áttekintjük, hogy mit értünk családpolitikán, milyen területeket fed le, elkülöníthető-e a családpolitika a többi szakpolitikától, milyen céljai lehetnek az európai családpolitikáknak, és miként alakultak a családpolitikák az utóbbi évtizedekben Magyarországon. Arra szintén kitérünk, hogy a magyarországi családpolitikákban már évtizedek óta kitüntetett szerepet játszott az a cél, hogy a születésszámok növekedését ösztönözzék. Végül pedig arról is szót ejtünk, hogy milyennek kell(ene) lenniük a jó családpolitikai intézkedéseknek.

2.1. Mit értünk családpolitika alatt?

A családpolitika kifejezés a családokat célzó kormányzati programok, tervek és törvények széles skáláját fedi le, amelyek célja a családok támogatása, különös tekintettel a családon belüli gondoskodási feladatok ellátására (Gauthier – Koops 2018). A családpolitikai eszközök közé sorolhatók a családoknak juttatott anyagi támogatások különböző formái (pl. állami transzferek, mint a családi pótlék, a gyes, a gyed és különböző adókedvezmények), a munka és a családi gondozási/gondoskodási kötelezettségek összehangolásának a támogatása, a kisgyermekkorai nevelés és gondozás területének fejlesztése, valamint a családjogi törvények (Magyarországon ide tartoznak pl. az anyakönyvi eljárásról és a bejegyzett élettársi kapcsolatáról szóló törvények éppúgy, mint a gyámhatóságokról, a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról szóló, illetve az emberi reprodukcióra irányuló különleges eljárásokkal vagy az örökbefogadással kapcsolatos kormányrendeletek).

Az első családpolitikai kezdeményezések a 20. század első évtizedeiben jelentek meg Európában: 1906-ban hazánk is csatlakozott a nők éjjeli munkáját tiltó, összesen 14 európai állam (Ausztria, Belgium, Dánia, az Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Magyarország, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc és Svédország) által megkötött berni egyezményhez. Majd például 1928-ban itthon is kihirdették az anyaság védel-

méről szóló – a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) által 1919-ben, az ILO megalapításának évében létrehozott – egyezményhez való csatlakozást.

A családpolitika a jóléti állam szociális szerepvállalásainak egyik kiemelt területe. Mivel – a családfogalomhoz hasonlóan – a jóléti állam definíciójára vonatkozóan sincs konszenzus a szakirodalomban, ezért a családpolitika fogalma sem egyértelműen meghatározható, hiszen államonként eltérő formában és minőségben van jelen. Ha szűkebben értelmezzük, akkor a családpolitikát azokkal az intézkedésekkel azonosíthatjuk, amelyek közvetlenül segíthetik a családok boldogulását (Kammerman – Kahn 1978). Azonban a családpolitika egyik megkülönböztető jegye talán éppen az, hogy – például a külpolitikával vagy a foglalkoztatáspolitikával ellentétben – nem alkot világosan elkülöníthető, önálló egységet. Ha tágabban értelmezzük a családpolitikát, akkor beleértendő az is, ami csak közvetlenül kapcsolódik az egyes családok boldogulásához, azaz kapcsolatban áll más – például a szociális ellátórendszerrel, az egészségüggyel és az oktatással foglalkozó – szakpolitikákkal (Neyer – Anderson 2008).

A következőkben néhány példával illusztráljuk, hogy az említett szakpolitikák milyen kölcsönhatásban állhatnak a családpolitika különböző dimenzióival. A gyermektelen nők és férfiak körében végzett magyarországi kutatások rávilágítottak arra, hogy egyáltalán nem elhanyagolható a gyermektelenek között azok aránya, akik idős szüleiket ápolják (lásd pl. Szalma – Takács 2014, 2018). Sokszor közvetlen ok-okozati kapcsolat fedezhető fel az ápolás és a gyermek(nem) vállalás között. Ettől nem független az, hogy jelenleg súlyos gondozási deficit jellemző Magyarországon: azaz nincs elég gondozási feladatot ellátó intézmény és szakember. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy az idős rászorulóknak csupán mintegy 3%-a tud igénybe venni szakellátást idősek otthonában, miközben a várakozók száma a folyamatos növekedés mellett már jelenleg is meghaladja az ellátást igénybe vevők felét (Gyarmati 2019). A felnőtt családtagot ápoló családi gondozók becsült száma 400-500 ezer fő. Mivel a 65 év felettiek száma már jelenleg is 1,8 millió fő, így nagy szükség lenne arra, hogy az állam valódi támogatást nyújtson az idősek és rászorulóknak otthoni ápolásához. Különösen azoknak jönné jól a támogatás, akik gyermekgondozási feladatokat is végeznek, mivel az idős-, illetve betegápolás és a gyermekgondozás nehezen összeegyeztethető feladatok. Ebben az esetben számíthatnánk arra, hogy a (nem tudatos választás eredményeként) gyermektelen nők és férfiak elől elhárulna a gyermekvállalást jelenleg akadályozó tényezők egy nem elhanyagolható része. A 2020 márciusában kezdődött és még 2021 végén is tartó COVID-19-pandémiás időszak különösen rávilágított a gondozási deficitre azáltal, hogy a gondozásra szorulóknak aránya emelkedett (Holpert 2021), és a legtöbb szülő a gondozásra fordított idő megnövekedését tapasztalta az intézmények lezárása következtében (Fodor et al. 2020, Szalma – Rékai 2020).

A családpolitika meghatározása során alkalmazhatjuk Bourdieu (1996) megközelítését is, aki szerint a családpolitika jelentősége éppen abban rejlik, hogy megkonstruálja a családot, azaz meghatározza azok körét, akiket családnak tekinthetünk egy adott társadalomban. A bourdieu-i értelmezést a magyar viszonyokra alkalmazva hangsúlyozza Kövér Ágnes, hogy a „család fogalmának alternatívákat kizáró formában való megalkotásával az állam a lakosság életformáját és életstílusát kívánatos és nem kívánatos kategóriákra osztja fel. Ezzel egyszersmind korlátozza is az egyének önrendelkezési és önmeghatározáshoz való jogát, hiszen, ha »a családi kapcsolat alapja a házasság«, akkor az együttélési viszony vagy az egyszülős család nem tekinthető családnak” (2020: 40).

Kétségtelen a családpolitika ilyen irányú szerepe Magyarországon. Például jelenleg az azonos nemű párokat a családpolitika kizárja a család fogalmából, hiszen nem lehetséges számukra sem a házasságkötés, sem az, hogy úgy neveljenek közösen gyermeket, hogy hivatalosan is mindketten szülőként legyenek elismerve.²⁵ Ugyanakkor a kormányzat által megkonstruált családfogalom és a tényleges családi gyakorlatok halmaza eltérhet egymástól. Magyarországon jelenleg számos azonos nemű pár nevel gyermeket, akiket a jelenlegi családpolitikai konstrukció nem tekint családnak. Ezeknek a ténylegesen létező, de kormányzatilag el nem ismert családoknak, illetve családtagoknak többfajta gyakorlati nehézséggel kell megküzdeniük: például egyes családtámogatások igénylése vagy akár a közösen nevelt gyermek kórházi látogatása esetén.

A politikai döntéshozók által megkonstruált családkép és a tényleges családi gyakorlatok közötti eltérés feszültségeket okozhat, és végső soron rombolhatja a családpolitika hatékonyságát. Ez történt például Németországban, ahol a 2000-es évek elejéig a családpolitika elsősorban azokat a családokat támogatta, ahol házasságban éltek a felek, és az apák a fő kenyérkeresői, míg az anyák az otthonteremtő és gondozói szerepeket látták el. Miközben a gyakorlatban egyre inkább elterjedtek a nem házasságon alapuló családok, és a nők tervei között egyre gyakrabban szerepelt az életen át tartó foglalkoztatottság, így a családpolitika nem érte el a gyermekvállalást ösztönözni kívánó célját – sőt, inkább hátráltatta ezeknek a pároknak a gyermekvállalási terveit (Neyer – Andersson 2008). Az utóbbi időszakban ezt az ellentmondást felismerték, és a német családpolitika a skandináv modell felé mozdult el: vagyis a férfi (fő)kenyérkereső modell helyett fokozottabban érvényesül a kétkeresős családok

²⁵ Ez Magyarország Alaptörvényében (L cikk) a következőképpen szerepel: „Magyarország védi a házasság intézményét mint egy férfi és egy nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját. A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő–gyermek viszony. Az anya nő, az apa férfi”. Elérhető: <https://njt.hu/jogszabaly/2011-4301-02-00.11> (Letöltve: 2021. 10. 05.)

támogatása, és az apák részvételét is a korábbiaknál jobban próbálják ösztönözni a gyermeknevelési feladatok ellátásában.

2.2. Családpolitikai célok és megvalósulásuk Európában

Fontos kérdés, hogy mi a célja egy adott családpolitikának. A családpolitikák egyik kiemelt célja lehet például a gyermekszegénység csökkentése azáltal, hogy magas színvonalú univerzális juttatásokat nyújtanak – vagy akár azáltal, hogy több támogatást adnak a szegényebb családoknak. Az Egyesült Királyságban például a gyermekes családok szegénységének enyhítése a meghatározó családpolitikai cél az 1990-es évek második fele óta. Különösen a 2008-as gazdasági válság óta a családpolitikának ezt a célját számos más európai országban is megerősítették (Thévenon et al. 2014).

Szintén jó példa a gyermekszegénység csökkentésére, hogy a lengyel családpolitika az utóbbi években elmozdult az univerzális juttatások irányába, amivel csökkenthetik a gyermekszegénységet: a 2016-ban bevezetett 500+ program keretében minden család, ahol legalább két gyermeket nevelnek, 500 zlotyt (kb. 120 eurónak megfelelő összeget) kap havonta gyerekenként, függetlenül a jövedelmi helyzetétől és attól is, hogy volt-e munkaviszonya korábban a szülőknek. Az egygyermekes családok is megkaphatják a gyermekük után az 500 zlotyt, de náluk rászorultsági alapon jár, nem alanyi jogon (Sowa 2016).

Ugyanakkor a szegénység egy komplex probléma, amelynek több dimenziója is azonosítható: az egyik ilyen lényeges dimenzió a lakhatás kérdése. Kutatások bizonyították, hogy erős a kapcsolat a lakhatás minősége, valamint a gyermekek testi, szellemi, érzelmi jólléte és fejlődése között (Clair 2019). Lengyelországban az OECD átlagnál kissé alacsonyabb azon gyermekek száma, akik olyan háztartásokban élnek, ahol nincs vízöblítéses vécé vagy fürdőszoba, miközben a legrosszabb helyzetben a Romániában élő gyermekek vannak, akiknek több mint 30%-a ilyen körülmények között él (OECD 2017). Romániát követően Magyarországon a legnagyobb a lakhatási szegénység a gyerekek körében, a harmadik helyen pedig Bulgária található (EC 2020).

Európai gyermekszegénység és a családpolitika szerepe a gazdasági válságot követő időszakban

Gábos és szerzőtársai (2020) azt vizsgálták, hogy a 2008-as gazdasági válság idején (2008 és 2013), illetve az azt követő időszakban (2014 és 2016 között) hogyan alakult a gyermekes családok jövedelmi helyzete az Európai Unió 28 országában. Ezt három indikátoron keresztül mérték: jövedelmi szegénység, anyagi depriváció és a háztartás jövedelmi helyzetének szubjektív megítélése.

Definíciójuk szerint jövedelmi szegénységben él az a személy, akinek háztartásában az ekvivalens éves jövedelem²⁶ nem éri el a szegénységi küszöböt, a népességre becsült mediánérték 60%-át. A második indikátor, amit használtak, az anyagi depriváció, amelyet egy kilenc elemből álló összetett mutató alapján számítottak ki. Ezek a következők voltak: a háztartás megengedheti-e magának, hogy (1) autóval, (2) színes tévével, (3) automata mosógéppel és (4) telefonnal rendelkezzen, valamint azt, hogy (5) különféle tartozásait törlessze; (6) hóvégi, váratlan, nagyobb összegű kiadást fedezni tudjon; (7) egy évben egy hétre nyaralni menjen; (8) a lakást megfelelően fűtse, és (9) tagjai minden másnap hús-, csirke- vagy halételt fogyasszanak. Ha a háztartás tagjai kilencből legalább hármat nem engedhetnek meg maguknak, anyagilag depriválnak, ha pedig legalább négyet, akkor anyagilag súlyosan depriválnak tekintették őket. A harmadik indikátor, amit a kutatásban használtak, a háztartás jövedelmi helyzetének szubjektív megítélése, amelyet a következő kérdéssel mérték: *Véleménye szerint hogyan tudja fedezni az Önök háztartása a szokásos kiadásokat?* A következő válaszlehetőségek közül választhattak a megkérdezettek: nagy nehézségek árán (1), nehézségek árán (2), kisebb nehézségek árán (3), viszonylag könnyen (4), könnyen (5), nagyon könnyen (6).

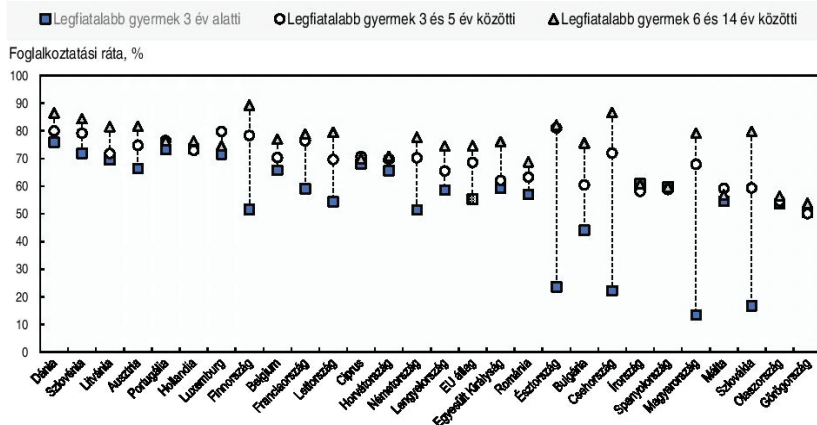
A szerzők azt találták, hogy másképpen alakult Európán belül az egyes térségekben a gyermekes családok jövedelmi helyzete a vizsgált időszakokban attól függően, hogy melyik indikátort vették alapul. Így a szerzők azt javasolják, hogy a gyermekes családok anyagi helyzetének alakulását érdemes komplexen, több mérőszám alkalmazásával nyomon követni. Összességében azonban mindegyik indikátor azt jelzi, hogy a szegénységgel, a súlyos anyagi deprivációval és a pénzügyi nehézségekkel szembesülők aránya növekedett 2008 és 2013 között, 2013 és 2016 között pedig csökkent a szegénység, az anyagi depriváció és a pénzügyi nehézséggel szembesülők aránya. Továbbá vizsgálatuk arra is rávilágított, hogy a gyermekszegénység változása a válságot követő időszakban mutat bizonyos összefüggéseket azzal, hogy egy adott országra milyen családpolitika a jellemző.

²⁶ Az ekvivalens jövedelem hasonló, mint az egy főre jutó jövedelem, de nem egyenlő súllyal veszi számba az egy háztartásban élőket. Ennek egyik oka, hogy vannak olyan költségek, melyek függetlenek a háztartás számától, például közös költség vagy személyszállítás díja. A másik oka, hogy a háztartáson belül nem mindenki fogyasztása egyenlő, például egy csecsemő kevesebb élelmiszer fogyaszt, mint egy felnőtt. Magyarországon az OECD2 skála a leggyakoribb, az első felnőtt 1 egységet, minden további felnőtt 0,5 egységet, a 14 év alattiak pedig 0,3 egységet képviselnek.

Thévenon és szerzőtársai (2014) a gyermekszegénység csökkentése mellett fontos családpolitikai célként jelölték meg a gyermekes családok számára a gyermekneveléssel kapcsolatos költségek kompenzálását, azaz a gyermekes és gyermek nélküli családok életszínvonalbeli különbségeinek csökkentését. Az, hogy e tekintetben mennyire sikeres a családpolitika, a különböző háztartástípusok szerinti szegénységi kockázatok mértéke mutathatja meg.

Az Eurostat 2018-as adatai rávilágítanak arra, hogy az összes EU-tagállamban a két felnőttből és egy gyermekből álló háztartások voltak a legkevésbé kitéve a szegénység kockázatának. A legtöbb uniós tagállam arról számolt be, hogy a szegénységi kockázat az eltartott gyermeküket egyedül nevelők körében volt a legmagasabb, míg hét tagállamban a három vagy több gyereket nevelők szegénységi kockázata volt a legnagyobb. Az Eurostat (2018) adatai alapján Magyarország az egyetlen ország, ahol a három és több gyermekes családok szegénységi rátája nem magasabb, mint a két felnőtt és egy gyermek által alkotott családoké. Ebben valószínűleg az is tükröződhet, hogy az állam nagyvonalúan kompenzálja a több gyermeket nevelő családokat. Ugyanakkor Magyarországon az egyszülős családok több mint 30%-a él szegénységben. Az egyszülős családok mintegy fele jellemezhető szegényként Máltán és Litvániában, és több mint 40%-uk Romániában és Spanyolországban. Ezzel szemben kevesebb mint 30%-uk tekinthető szegénynek Cipruson, Finnországban, Szlovéniában és Dániában (Eurostat 2018).

Thévenon és szerzőtársai (2014) európai áttekintésük alapján további lehetséges családpolitikai célként a nők munkavállalásának támogatását nevezték meg: megállapításuk szerint a nők munkapiaci szerepvállalását segítheti például, ha a gyermek születése után a gyermekgondozási díj igénybevétele függ a korábbi jövedelemtől, hiszen ekkor a nők a gyermekvállalás előtt abban érdekeltek, hogy munkapiaci tapasztalatot gyűjtsenek. Továbbá a gyermek születése után a – bölcsődei, óvodai – gyermekelhelyezési lehetőség biztosítása is segítheti a kisgyermekes anyák munkába állását. Az anyák munkaerőpiacra való visszatérését az is ösztönözheti, ha az adózási és a támogatási rendszer elősegíti a munkavállalást. Például a francia családpolitika fő célja, hogy ösztönözze a nők visszatérését a munkába, és ennek egyik eszköze, hogy támogatja azokat a szülőket, akik képzett dadust alkalmaznak gyermekeik felügyeletére. Emellett Franciaországban nagyon fejlett a bölcsőde- és óvodarendszer: a francia bölcsődék már két és fél hónapos koruktól fogadják a gyerekeket – akár egész napra is –, és a magán-gyermekfelügyelők elvállalják a legkisebbek gondozását is. A francia gyerekek hároméves korukban bekerülnek egy olyan óvodai, illetve iskolarendszerbe, ahol már kezdettől fogva ingyenes ebédet és délutáni foglalkozásokat biztosítanak a számukra, így mindkét szülő teljes munkaidőben dolgozhat (Thévenon et al. 2014).

2.1. ábra

Anyák foglalkoztatási rátája a legkisebb gyermek életkora szerint az Európai Unióban, 2014

Forrás: Makay 2018

A kisgyermekes nők munkavállalásának ösztönzése Magyarországon

A 2.1. ábrán jól látható, hogy európai áttekintésben Magyarországon a legalacsonyabb a háromévesnél fiatalabb gyermeket nevelő anyák foglalkoztatottsága. Ennek háttérében egyrészt az a tradicionális attitűd állhat, mely a férfiakhoz a kenyérkereső szerepét, a nőkhoz pedig a gondoskodás és a háziasszony szerepét kapcsolja (Blaskó 2011). Továbbá ezt erősítheti a családpolitika által biztosított lehetőség, hogy az anyák akár a gyermek hároméves koráig otthon maradhatnak úgy, hogy ez idő alatt munkahelyükről nem bocsáthatják el őket, miközben biztosítási jogviszonyt élveznek, és több-kevesebb pénzügyi támogatásban is részesülnek (Blaskó 2011). A gyermekgondozási ellátások Magyarországon egyértelműen az anyák otthonmaradását támogatják: például egészen 2014-ig a csecsemőgondozási díjban (csed), gyermekgondozási díjban (gyed) és gyermekgondozást segítő ellátásban (gyes) részesülő szülő – legtöbbször az anya – nem dolgozhatott, nem folytathatott keresőtevékenységet, és a gyereket bölcsődében sem helyezhette el (Hungler – Kende 2019). Ebben a merev – az anyákat a munkaerőpiacról kiszorító – családtámogatási rendszerben 2014. január 1-től jelentős változás következett be a gyed extra bevezetésével, ami biztosítja, hogy a kisgyermeket nevelő szülő a gyermek egyéves korától gyermekgondozási díj vagy gyermekgondozási segély folyósítása mellett is időkorlátozás nélkül folytathat kereső tevékenységet.²⁷ Bár ahogy a fenti ábrán látható, ezek az intézkedések nem hoztak

²⁷ Gyed extra 2014. Elérhető: <https://ado.hu/tb-nyugdij/gyed-extra-reszletes-utmutato-jelent-meg/> (Letöltve: 2021. 10. 07.)

azonnal jelentős változást, hiszen 2014-es adatok alapján is azt állíthatjuk, hogy a magyar kisgyermekes anyák szinte egyáltalán nincsenek jelen a munkaerőpiacon. Majd 2016. január 1-től a gyed extrán tovább lazítottak: ekkortól már a gyermek hathónapos korától lehet gyermekgondozási díj vagy gyermekgondozási segély folyósítása mellett időkorlátozás nélkül kereső tevékenységet folytatni. Ennek ellenére a magyar anyák munkapiaci jelenléte továbbra is az egyik legalacsonyabb volt az EU országai között 2020-ban (Eurostat 2021).

A gyermekgondozási ellátások a kezdetektől fogva betöltöttek olyan funkciót is, hogy befolyásolták a munkaerő-kínálatot Magyarországon. Amikor a gyermekgondozási segélyt 1967-ben bevezették, akkor az 1950-es években megkezdett erőltetett iparosítás már nem tudott felszívni több munkavállalót, miközben a Ratkó-korszak gyermekei (az 1950-es években született nagyszámú generáció tagjai)²⁸ éppen a munkapiacra való belépés előtt álltak. Így az akkori ideológiai megfontolásoknak megfelelően úgy akarták elkerülni a munkanélküliséget, hogy a nők egy részét megpróbálták kivezetni a munkaerőpiacról. A gyés bevezetése ekkoriban teljesen úttörőnek számított, hiszen „mind a kelet-közép-európai, mind a nyugat-európai országokban legalább egy évtizedet kellett várni hasonló intézkedésekre; sokáig legfeljebb fizetés nélküli szabadságot lehetett igénybe venni gyermeknevelés céljából” (Makay 2017: 2).

2014-ben a gyed extra bevezetésére éppen akkor került sor, amikor a magyar munkaerőpiac munkaerőhiánnyal küzdött (Hárs – Simon 2017), többek között a csökkenő népességszám és a nagy létszámú külföldre vándorló munkaerő miatt. Így a nőket – mint amolyan munkaerőpiaci tartalékhadsereget – próbálták mozgósítani, azonban ez nem vezetett sikerhez, mert a gyermeket nevelő nők foglalkoztatási rátája ennek ellenére továbbra is alacsony (Eurostat 2021). A COVID-19-pandémia időszakában, amikor a korlátozások miatt hirtelen beszűkült a munkaerő-kereslet a legtöbb szektorban, újra módosításokat eszközöltek a gyermekgondozási ellátások terén: ezúttal automatikusan meghosszabbították a lejáró gyés, gyed és gyet jogosultságokat (Kormany.hu 2021). Ez szintén beleillik a magyar családpolitika említett trendjébe, azaz munkaerő-túlkínálat esetén ismét megpróbálják a kisgyermekes nőket kivezetni a munkapiacról.

A nemek közötti egyenlőség javítása is lehet a családpolitika célja (Thévenon et al. 2014), aminek egyik eszköze a fizetett és a fizetés nélkül végzett munka (ideértve a gyermekgondozást is) szülők közötti egyenlő megosztásának támogatása. Ez történhet például az apák ösztönzése által, hogy bizonyos ideig ők maradjanak otthon a gyermekkel, így az anyák hamarabb visszatérhetnek a munkapiacra – a svéd családpolitikának éppen ez a legfőbb célja (Ferrarini –

²⁸ A „Ratkó-gyerekek” az 1950-es évek elején, Ratkó Anna egészségügyi minisztersége idején (illetve az 1950 és 1956 közötti időszakban) születtek, amikor népességgazdasági okokból Magyarországon átmenetileg betiltották a művi terhességmegszakítást, így ez lett az egyik legnépesebb korosztály a 20. századi Magyarországon.

Duvander 2009), amit többek között az apakvóta bevezetésével próbáltak elérni. Az apakvóta azt jelenti, hogy csak akkor jogosultak a szülők a rendelkezésre álló gyermekgondozási idő teljes (összesen 16 hónapos) hosszának igénybevétele-re, ha abból egy meghatározott részt (legalább három hónapot) az apa használ fel. Ezen felül olyan egyéni adózási sémát alkalmaznak, hogy ne alakulhasson ki a családon belül a gondozói és a keresői feladatok különválasztása, az adókból levonhatók a háztartási szolgáltatások után fizetett költségek 50%-a, valamint elérhetők a rugalmas és jó minőségű szolgáltatást nyújtó bölcsődék (Ferrarini – Duvander 2009). Persze egy-egy családpolitikai intézkedés által többféle cél is elérhető: például Svédországban és Norvégiában azáltal, hogy ösztönözték az apák aktívabb részvételét a család életében, nemcsak a nemek közötti egyenlőséget mozdították elő, hanem mindez azzal a következménnyel is járt, hogy több gyermek születik.

A születések számának növelése szintén fontos családpolitikai cél lehet (Thévenon et al. 2014). Magyarországon családpolitika címszó alatt valójában népeségpolitikai intézkedések sorozata figyelhető meg, amelyek célja egyértelműen a gyermekvállalás ösztönzése annak érdekében, hogy megállítsák a népességfogyást. Ezért szokták a magyar családpolitikát is a pronatalista – azaz születést támogató – jelzővel illetni.²⁹ Tágabb értelemben valamennyi európai ország pronatalista, hiszen valamilyen módon támogatják, elősegítik a gyermekvállalást (a nemek közötti egyenlőség előmozdításával, a munka-magánélet összehangolásával, vagy a kisgyermekes családok anyagi támogatásával). Szűkebb értelemben azonban azt is érthetjük a pronatalista politika alatt, hogy közvetlenül anyagi ösztönzést nyújt annak fejében, hogy a családok több gyermeket vállaljanak. Magyarországon például az utóbbi évek családpolitikai intézkedései egyértelműen a szűkebb értelemben vett pronatalizmus kategóriájába sorolhatók.

Mivel az Európai Unió a szociális ellátások vonatkozásában nem fogalmazott meg közös irányelveket, hiszen a szubszidiaritás elvét követve tagországi szinten működik a döntéshozatal, így nincs egységes EU-s családpolitika. Ezért lehetséges, hogy Európán belül is számos különböző családtámogatási rendszer jött létre. Ezek a családtámogatások nemcsak kiterjedtségükben térnek el egymástól – azaz hogy a GDP hány százalékát fordítják családpolitikai célokra –, hanem célkitűzéseik tekintetében is nagy változatosság figyelhető meg közöttük.

²⁹ A pronatalista családpolitikák „lágyabb” vonulataként tekinthetünk a születési arányok növelését pénzügyi és társadalmi ösztönzők alkalmazásával megcélzó közpolitikákra, ugyanakkor szigorúbb formában a lakosság termékenységeinek fokozása érdekében a politikai döntéshozók akár keményebb eszközök alkalmazását – pl. az abortusz betiltását és a fogamzásgátláshoz való hozzáférés korlátozását – is bevezethetik (Kövér 2020).

Bár minden országban a szociális támogatások jelentős részét a nyugdíjak teszik ki, 2017-ben a teljes szociális támogatás 12%-át fordították családtámogatásra Magyarországon, amivel dobogós helyen áll Magyarország az EU-ban. Thévenon (2011) a családtámogatások mértéke és célkitűzései alapján kategorizálva az OECD-országokat öt európai országcsoportot különböztetett meg.

Az első csoportba kerültek az *északi országok*, ahol egyszerre többféleképpen támogatják a 3 év alatti gyermeket nevelő családokat a család és a munka összeegyeztetésében. Egyrészt jelentős összeggel hozzájárulnak az otthonmaradáshoz a gyermek születését követő időszakban. Ráadásul az apakvóta bevezetésével megpróbálják a nemek közötti munkamegosztást egyenlőbbé tenni, és adózás tekintetében is kedvezőbb helyzetben vannak a kétkeresős háztartások az egykeresős háztartásokkal szemben. Másrészt jó minőségű gyermekellátást biztosítanak a kisgyermekes szülőknek. Ennek eredménye, hogy 0–2 év közötti gyermekek bölcsődei gondozása ezekben az országokban a legnagyobb arányú.

A második csoportba az *angolszász országok* kerültek, amelyek elsősorban rászorultsági alapon nyújtanak szolgáltatásokat. Így főként a szegényebb és az egyszülős családokat célozzák meg, és jellemzően pénzbeli támogatásokat nyújtanak a szolgáltatások helyett. Az alanyi jogon járó támogatás korlátozott összegben, a fizetett szülői szabadság pedig viszonylag rövid ideig vehető igénybe. Rendkívül alacsony az állam által biztosított gyermekelhelyezés lehetősége. Ezt többnyire a piacon kell megvásárolniuk a szülőknek, és csak a jobb anyagi helyzetűek engedhetik meg maguknak. A szülők munkaerőpiaci részvételét az adópolitikával is befolyásolják: a háztartások második keresőjének például jelentős adókedvezményeket biztosítanak.

A harmadik csoportba a *dél-európai országok* tartoznak. Ezekben az országokban is csak korlátozott ideig vehető igénybe a szülői szabadság, és a gyermekellátási intézmények is kevésbé kiterjedtek. Továbbá itt a pénzbeli támogatás aránya is alacsony, azaz valójában erre a csoportra az intézkedések „deficitje” a jellemző. Az előző csoporthoz hasonlóan ezekben az országokban is az adópolitika segítségével próbálják ösztönözni a szülőket a gyermek melletti munkavállalásra.

A negyedik, a többihez képest talán legheterogénebb csoportban a *kontinentális európai országok* – Ausztria, Belgium, Franciaország, Németország, Luxemburg, Hollandia és Svájc – találhatók. Ezek köztes pozíciót foglalnak el, mivel a családtámogatásra költött összeg az OECD-átlag felett van, ugyanakkor olyan szempontból tradicionális jellegűnek tekinthető ezen államok családpolitikája, hogy a nemek közötti egyenlőség, a munka és a családi élet összehangolása általában nem szerepel a fő családpolitikai célok között, valamint kifejezetten bátorítják a nőket arra, hogy részmunkaidőben dolgozzanak, és elsősorban

ők töltsék be a családban a gondozói szerepet. A családpolitikai támogatás elsődleges célja a legtöbb esetben az, hogy kompenzálja a gyermekes családok jövedelmi hátrányát a gyermektelenekkel szemben. Thévenon (2011) hangsúlyozta, hogy a családpolitikák természetesen időben is változhatnak: erre lehet példa a már korábban említett német családpolitika, amely több szempontból elmozdult az észak-európai országok családpolitikáinak irányába.

Végül az ötödik csoportba a *kelet-közép-európai országok* tartoznak, amelyek közös államszocialista múlttal rendelkeznek, és a rendszerváltás is hasonló kihívások elé állította ezeket a társadalmakat. Így kezdetben közös vonásuk volt, hogy a családi pótlékot univerzális juttatásként adták, ezzel pótolva a munkahelyi biztonság elvesztését. Azonban később jelentősen eltérő utakat jártak be ezek az országok családpolitikai tekintetben is. Míg Magyarország kitűnt a viszonylag nagyvonalú ellátásaival, addig korábban Lengyelországban a gyermekgondozási ellátás idejét korlátozták, és a családpolitikai támogatások főként segélyként funkcionáltak. Például a 2006-os lengyel szabályozás szerint a nők a szülés után 18 hétig maradhattak otthon a gyermekükkel fizetett szülési szabadságon, ezt követően a gyermek harmadik életévének betöltéséig járó szabadsághoz nem kötődött automatikus kifizetés, vagyis alapesetben fizetetlen szabadságként lehetett igénybe venni. Azonban rászorultsági alapon a munkaviszonnyal rendelkező nők igényelhetek pénzbeli ellátást, amelynek a mértéke azonban rendkívül alacsony – a bruttó átlagbér csupán 16%-át közelítő összeg – volt (Szalma – Matsiák 2012).³⁰ Ezzel szemben Magyarországon a gyermek harmadik életévének betöltéséig mindenki részesülhet anyagi ellátásban, melynek mértéke a korábbi munkaviszony meglététől és a bruttó bér nagyságától is függ. Közös vonásként ebben az országcsoportban mégis megfogalmazható, hogy a támogatás – melynek mértéke jóval kisebb, mint az előző csoportokban – elsősorban az anyagi helyzet alapján történik, és kevésbé meghatározó cél a gyermek- és munkavállalás összehangolása. Magyarországra például jellemző, hogy bár a GDP arányában viszonylag sokat fordítanak családtámogatásra, ezen összeg legnagyobb részét nem a szegény családok kapják (Rat – Szikra 2018).

Az itt bemutatott csoportosítás mellett több más európai családpolitika-típus is létezik (lásd pl. Blum – Rille-Pfeiffer 2010, Oláh 2015, Gábos et al. 2020), melyek alapján csoportosíthatók az Európai Unió országai. Mindenesetre az megállapítható, hogy a kelet-közép-európai országokat a legtöbbször – államszocialista múltjuk miatt – egy csoportba sorolják, pedig nincs arról szakmai kon-

³⁰ A 2016 óta érvényben lévő lengyel szabályozás szerint a nők a szülés után 20 hétig maradhatnak otthon fizetett szülési szabadságon, majd a szülők további 32 hétig gyermekgondozási díjat igényelhetnek, a 36 havi fizetetlen szülői szabadságot pedig a gyermek 6 éves koráig lehet igénybe venni (OECD 2020).

szenzus, hogy valóban önálló kategóriát alkotnak, vagy esetleg besorolhatók-e a korábbi kategóriák valamelyikébe (Blum 2016). Mindeközben nagyon eltérő irányban haladhatnak az egyes országok: Észtországban nemrég vezették be az apakvótát (ESPN Flash Report 2017), amit például Magyarországon elutasított a parlament.³¹ Ugyanakkor egy-egy országban belül is jelentősen átalakulhat a családpolitikák fő iránya akár egy-két évtized alatt: például 1990-től napjainkig Magyarországon és Litvániában is jelentős családpolitikai változások figyelhetők meg a defamilializmus és a familializmus vonalán (Dupcsik – Tóth 2008, Aidukaite – Telisauskaite-Cekanavice 2020) – ezért is fontos lenne, hogy a családpolitikai csoportosításokat ne statikusként, hanem időben változóként közelítsük meg.

2.3. A pronatalizmus strukturális háttere

A családalapítást és a gyermekvállalást halasztó egyéni döntések elválaszthatatlanok azoktól a tágabb strukturális változásoktól, melyek Magyarországon is a nők tanulási és munkavállalási lehetőségeinek kiterjesztéséhez vezettek. Európában az 1950-es években megjelenő családpolitikák a hagyományos nemi szerepekre épültek, miközben védelmet nyújtottak a feleségeknek és az anyáknak (Szikra 2010). Az államszocializmus időszakában, amikor a női emancipáció alapvetően azt jelentette, hogy a nők és a férfiak egyenlő jogokkal rendelkeztek a munka világában, a fizetett munka és a családi feladatok összeegyeztetéséhez az állam nyújtott segítő hátteret – elsősorban a dolgozó anyák számára (Oláh 2003). Az állami segítségnyújtásban a legtöbb helyen térítésmentesen hozzáférhető gyermekintézmények – óvodák, bölcsődék – különösen fontos szerepet játszottak.

Az óvodai és főként a bölcsődei ellátáshoz való hozzáférés 1990 utáni egyre jellemzőbb korlátozottsága és a magyar munkaerőpiac merevsége nagymértékben hozzájárulhatott azon középfokú végzettségű nők termékenységi elképzeléseinek szűküléséhez, akik átlagosan egy gyermeket vállalnak, mely döntésben bizonytalan munkaerőpiaci helyzetük is tükröződhet (Bartus et al. 2013, Husz 2006). A magasabb társadalmi státuszú nők körében tapasztalható, hogy egyre többen maradnak gyermektelenek: egyrészt a tanulmányokkal és a saját pályájuk egyengetésével összefüggésben a gyermekvállalás idejének „túlhalasztása”, másrészt az anyaságon kívül kínálkozó egyéb életlehetőségek bővülése miatt. A magasan képzett nőkre azonban az is jellemző, hogy ugyan később születik az első gyermekük, mint alacsonyabb végzettségű társaiknak, de hoz-

³¹ A szülői szabadság kötelező megosztásával kapcsolatos – T6344 számú – törvényjavaslatot 2012-ben Ertsey Katalin (LMP) nyújtotta be az Országgyűlésnek. Lásd: <https://www.parlament.hu/irom39/06344/06344.pdf>

zájuk képest rövidebb idő alatt több gyermeket is vállalnak. A legalacsonyabb végzettségű nők – akik között továbbra is a legtöbben vállalnak a magyar átlagnál több gyermeket (Kapitány 2018) – jellemezhetők legkevésbé a gyermekvállalás halasztásával: esetükben tapasztalhatók legkevésbé a munkaerőpiacot és a gyermekintézményeket érintő változások gyermekvállalást visszafogó hatásai.

Az óvodai és bölcsődei férőhelyek csökkenésével párhuzamosan az 1990-es években – a retorika szintjén jól megfigyelhető módon – feléledt a tradicionális női szerepek iránti nosztalgia is: legalábbis azokban a konzervatív politikai és vallási körökben, ahol azt hangoztatták, hogy a sokéves államszocialista elnyomás alól fölszabadulva a nők végre visszatérhetnek a fizetett munka világától világosan elkülönített hagyományos otthonteremtő – feleség és anya – szerepeikhez (Kovács – Váradi 2000). A „retradicionálizált” női szerepfelfogás politikai diskurzus- és közbeszédbeli terjedésének a termékenységre gyakorolt lehetséges hatása mellett a gyermekes családok pénzügyi helyzetének abszolút és relatív romlása szintén fontos termékenység-visszafogó szerepet játszott az 1990-es években (Blaskó 2005). 1991 és 2001 között a szegénységben élők aránya jóval jelentősebb arányban nőtt a gyermekes háztartások körében, mint az össznépeségben, míg az egyszemélyes háztartások és a gyermektelen párok jövedelemszintje volt a legmagasabb (Gábos – Szívós 2002). Különösen a három vagy több gyermeket nevelő háztartásokat jellemezte a szegénység fokozottabb kockázata, így sokak számára három gyerek vállalása már kifejezetten szegénységi csapdát jelenthetett (Medgyesi et al. 2000, Havasi 2008, Gábos – Szívós 2008).

Sok vonatkozásban, így a kései házassodás, a halasztott gyermekvállalás és a csökkenő termékenység tekintetében a magyar népesedési trendek a nyugat-európai mintákat követik. E jellemzők azonban nem érintik ugyanolyan módon a népesség különböző szegmenseit: például kevésbé jellemzik az idősebb generációk tagjait, az alacsonyabb végzettségűeket és a romákat. A legnagyobb magyarországi etnikai kisebbség, a romák társadalmi helyzetét több egymással összefüggő probléma terheli: többek között a regionális hátrányok, az iskolázottsági hiányosságok és a munkanélküliség a társadalmi megkülönböztetés számos formájával összeadódva okozzák, hogy a roma származás az egyik legfőbb szegénységi kockázati tényezővé vált Magyarországon a 21. század elejére (Gábos – Szívós 2002).

Etnikailag szegregált magyar kistelepüléseken végzett etnográfiai terepmunkán alapuló mikrodemográfiai kutatások (Durst 2007a, 2007b), valamint történeti demográfiai elemzések (Ladányi – Szelényi 2004) az utóbbi években egyaránt a társadalmi kirekesztettség demográfiai következményeire irányították a figyelmet: azaz arra, hogy minél alacsonyabb szintű a társadalmi integráció, annál nagyobb mértékű lehet a termékenység. E kutatási irányt részben William Julius

Wilson (1987, 2009) amerikai szociológus chicagói gettókutatásai ihlették, melyek megmutatták, hogy a társadalmi elszigeteltség kulturális elszigeteltséghez, illetve olyan sajátos szubkultúrák kialakulásához vezethet, ahol a többségi társadalomban elfogadott magatartással ellentétes viselkedésformák jellemzők. Emellett fontos említeni Patricia Fernández-Kelly gettósodott közösségekben végzett szociálintropológiai vizsgálatait a marginalizált helyzetű fiatalok szülővé válásának társadalmi státuszt erősítő jelentéséről (Kelly 1993, 2005; Durst 2007a, 2007b). Az etnikailag szegregált magyar településeken élő romák esetében demográfiai viselkedésük azonosítható a többségi társadalom termékenységi trendjével ellentétesként. E roma „szubkulturális ellentrendnek” a negatív társadalmi fogadtatását mutatja a „szülessen sok gyerek, csak ne ott” típusú nézet terjedése a társadalomban: azaz – ahogy egy miniszteriumi tisztviselő megfogalmazta a 2000-es évek elején, amikor a kormányzati diskurzusban hangsúlyossá vált a három gyermek vállalásának ösztönzése – *Hogy egy cigány családnak még a harmadik gyereke is megszülessen, azért senki nem tapsol* (Neményi – Takács 2005: 16).

Korábban a szülői szabadság (pl. Magyarországon a gyermekgondozási segély) igénybevétele az anyákra korlátozódott (Makay 2017). Az elmúlt években egyre több tagállamban elérhető az apák számára is, hogy ők is otthon maradhassanak a csecsemővel. Ezzel a lehetőséggel hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az apák segítsék az anyákat a szülés után, valamint könnyebben kialakuljon az apák és gyermekeik közötti szoros kapcsolat. Az Európai Unió Tanácsa 1996-ban adta ki irányelvét a szülői szabadságról, ami szerint mindkét szülőnek joga van a munkahely által védett szabadságot kivenni (Európai Bizottság 2017). Ezzel kapcsolatban nincs egységes szabályozás, így az időtartamban és a kieső jövedelmek kompenzációjában is jelentősek az eltérések az egyes tagállamok között. 2019-ben az EU új irányelvet adott ki a kérdésben, ami elismeri, hogy a korábbi szabályok nem ösztönözték eléggé a férfiakat, hogy egyenlő mértékben vegyék ki részüket a gyereknevelésből (Európai Parlament és Tanács 2019). Az irányelv szerint a jövőben uniós szinten az apának joga lesz legkevesebb tíz munkanapig tartó apasági szabadságra a gyerek születése után, ilyenkor az apának a betegszabadság idején járó bért kell kapnia. Ezt az irányelvet 2022-ig kell a tagállamoknak átültetniük a saját jogrendjükbe.

Van olyan ország, ahol kimondottan támogatják az apák szabadságának az igénybevételét, és apakvótákat dolgoztak ki (Neyer – Andersson 2008). Az apakvóta több helyen sikeresnek bizonyult, mivel felmérések szerint ezeknél a családoknál kisebb az esély a konfliktusokra a házimunka elosztása miatt. Ezenfelül azzal a hatással is járhat az apák részvétele a kisgyermekgondozásban, hogy azok a párkapcsolatok, ahol az apa otthon marad a kisgyermekével, stabilabban, és nagyobb eséllyel születik második gyerek (Lappegard et al. 2020). Más

tanulmányok pedig azt találták, hogy ahol az apák részt vesznek a kisgyermekük gondozásában, ott egy esetleges párkapcsolati szakítás után is szorosabb kapcsolatban maradnak a különélő apák a gyermekeikkel, mint ahol nem vesznek részt az apák a kisgyermekgondozásban (Heers – Szalma 2022).

Magyarországon az apákat gyermekszületés esetén öt nap fizetett pótszabadság illeti meg. Ez éppen a fele az újonnan elfogadott EU-s irányelv által előírt minimum 10 napnak, így várhatóan az apai pótszabadság ideje 2022-ben meghosszabbodhat. Ezután a csed lejártát követően,³² azaz körülbelül a gyerek hat hónapos kora körül maradhat ismét otthon az apa (Makay 2018) – de egyelőre igen kevésbé jellemző, hogy ezt a magyar apák kihasználnák. Például 2016-ban 3800 férfi volt gyesen vagy gyeden levő inaktív – és mintegy 240 ezer nő (Fazekas et al. 2021). Közülük 2200 apa úgy igényelte a gyed extrát, hogy közben foglalkoztatott volt, azaz a ténylegesen gondozói tevékenységet is ellátó apák száma a 3800-nál lényegesen alacsonyabb lehet.³³ Továbbá Hungler és Kende (2019) azt találta, hogy Munka Törvénykönyve nagyon kevés rendelkezést tartalmaz az apákról: például nincs olyan szabály, amely a kisgyermekes apát védené a munkáltatói felmondással szemben. Ez fokozhatja a kisgyermekes apákra nehezedő terhet, hogy nekik kell a kenyérkereső szerepet betölteniük abban a „kvázi egykeresős” családmódelben, amikor az anyák hosszabb időre kivonulnak a munkaerőpiacról.³⁴ Ez gyakran azzal járhat, hogy a kenyérkereső apák még inkább a munkára fókuszálnak – akár a családdal tölthető idő és energia rovására is – annak érdekében, hogy megfeleljenek a munkáltatói elvárásoknak és ezáltal biztonságban tudhassák az állásukat.

³² A csed-et az apák nem vehetik igénybe, hacsak nincs valamilyen speciális helyzet (például, ha a gyermeket szülő nő meghal, vagy egészségi állapota miatt kikerül abból a háztartásból, ahol a gyermeket gondozzák), ami nem teszi lehetővé, hogy a szülőanya igénybe vegye azt.

³³ Az extra gyed apák általi igénybevétele észszerű döntés lehet a család számára, ha az apa kérésére meghaladja az anyáét, és ezáltal a háztartás jobb jövedelmi helyzetben kerülhet. Ugyanakkor ez kiszolgáltatott helyzetet teremthet az anya számára, aki jövedelem – és talán munkahely – nélkül marad otthon, miközben az apa kapja a jövedelme mellé a gyed összegét (Makay 2021).

³⁴ Fejős Anna és Neményi Mária (2020) a nőkkel és családokkal foglalkozó magyar civil szervezetek vizsgálata során azt találták, hogy a „hagyományos családot középpontba állító szervezetek is felvállalnak néhány, a nemek egyenlőségét elősegítő törekvést, például a nők munkavállalása vagy az apák családi szerepeinek területén. A kormány kritikusának lenni pedig távolról sem jelenti a családpolitikai célok ellenzését vagy figyelmen kívül hagyását – annál inkább jelenti a kormányzat által támogatott többségi, középosztálybeli nők és férfiak házasságán és a mereven elkülönült nemi szerepek szemléletén alapuló családfogalommal szemben egy inkluzívabb családfogalom szorgalmazását” (2020: 102–103).

2.4. Családpolitika helyett politikai demográfia?

A pronatalista magyar családpolitika egyik fő szószólójává a 2010 utáni időszakban a magyar miniszterelnök vált, ami valószínűleg nem független attól a felismeréstől, hogy Európa egyik legégetőbb problémája a társadalmak elöregedése. Ez ugyanis jelentős anyagi terhet ró a társadalombiztosításra, mivel egyre kevesebb lesz az adófizető állampolgár, és egyre nehezebbé válik a nyugdíjrendszer és a különféle gondozási rendszerek fenntartása. Orbán Viktor miniszterelnök a kibontakozó demográfiai válságra adható válaszokkal kapcsolatban a következőket adta elő 2017-ben a II. Budapesti Demográfiai Fórumon: „[...] a mi hazánk, a mi közös hazánk, Európa vesztesre áll a nagy civilizációk népesedési versenyében. Egyre kevesebb házasságból egyre kevesebb gyermek születik, ezért a népesség öregszik és fogy. Európában ma erről két jól körülhatárolt álláspont született. Az egyiket azok képviselik, akik Európa demográfiai problémáit bevándorlással akarják kezelni, és van egy másik álláspont is, amit Közép-Európa, s benne Magyarország magáénak vall. A mi véleményünk az, hogy a demográfiai problémákat saját erőforrásainkra támaszkodva, saját tartalékainkat mozgósítva és – valljuk be – saját magunk lelki megújításán keresztül kell megoldanunk [...]. A kérdés úgy is feltehető, hogy miként szerzünk új matrózokat a hajónk fedélzetére. Kikötünk Tortugán, és összeszedünk mindenkit, akit ott találunk? Vállalva ezzel a kockázatot, hogy bár lesznek matrózaink, de egyszer majd olyan irányba tekerhetik a kormányt, amit mi nem akarunk? Vagy egy gyermekszületést ösztönző családpolitikával saját magunk állítunk ki elegendő matrózt és hajózó legénységet? [...] az illegális migráció megállítása csak az egyik oldala az Európára jövőjéért folytatott küzdelemnek. Ez a harc, ami egy értelmes harc, csak akkor ér valamit, ha mellé tudunk helyezni egy olyan családpolitikát, amely helyreállítja a kontinensen a természetes reprodukciót” (Orbán 2017). – E beszéd a mai magyar pronatalista népesedéspolitikai megnyilvánulások jellegzetes példájának tekinthető. Ugyanakkor ez korántsem újszerű jelenség, hiszen a 20. század második fele népesedéspolitikájának fókuszában végig a termékenység növelése állt. Mindez azt is jól illusztrálja, hogy a pronatalizmus jobboldali és baloldali ideológiai környezetben egyaránt működőképes. A népesedés és migráció összehasonlítása nem új jelenség, bár a migrációra korábban elsősorban a munkaerőhiány megoldására szolgáló eszközként tekintettek, az ENSZ 2000-es jelentése azonban már népesedéspolitikai eszközként vizsgálta (UN 2000). Azzal kapcsolatban, hogy a migráció mennyire hatékony népesedéspolitikai eszköz, megoszlanak a vélemények a demográfusok és közgazdászok körében is (lásd pl. Bagavos 2022, Meyerson 2001).

Az 1945 utáni magyar népesedéspolitika története három (az 1953-as, az 1973-as és az 1984-es) nagy népesedéspolitikai programhoz kapcsolódik, bár

2. Családpolitikák

ezek az egyes programok jellege, céljai és tartalma közötti lényeges különbségek miatt nem tekinthetők egy átfogó egységes népesedéspolitikai vízió részének (Vukovich 1991). Az 1953. évi népesedéspolitikai programot mindenekelőtt a népszaporodás elősegítésének célja vezette. Ennek legismertebb intézkedése a Ratkó Anna egészségügyi minisztersége idején bevezetett, szigorú abortusztilalmat elrendelő születésszabályozási törvény volt, melynek következménye a „Ratkó-gyerekek” népes nemzedékének megszületése lett. E népesedéspolitikai intézkedés *„kudarc[a] vitathatatlan volt [...]: általános ellenérzés és bizonytalanság alakult ki az állam népesedési folyamatokba való beavatkozásának lehetőségeivel és korlátaival, általában a beavatkozás etikájával és politikai kockázatával összefüggésben”* (Vukovich 1991: 64).

Az 1960-as évek közepére egyre inkább kikristályosodott, hogy a születésszám tartósan alacsony szintje a népesség jelentős elöregedéséhez és az ezzel együtt járó társadalmi-gazdasági, szociális gondokhoz vezethet. Azonban a kényszerítő eszközök alkalmazása a korábbi hazai tapasztalatok alapján immár elképzelhetetlennek tűnt, ezért ösztönzők révén próbálták emelni a születések számát. Ilyen előzmények után vezették be 1967-ben a gyermekgondozási segély (gyes) intézményét. Az 1973. évi népesedéspolitikai határozat és az ezt követően életbe lépett intézkedések már a népesség reprodukcióját biztosító termékenységi szint tartós elérését célozták:³⁵ *„[...] emelkedett a gyes, az anyasági segély, valamint a családi pótlék gyermekekénti összege, szélesítették a lakásépítkezésekkel kapcsolatos szociálpolitikai kedvezmények körét, meghírdették a három- és többgyermekes családok soron kívüli lakáshoz jutásának szükségességét. Az intézkedések része volt az is, hogy szigorították a terhesgémegszakítás engedélyezésének eljárását, ezzel egyidejűleg új korszerű fogamzásgátlási szerek kerültek bevezetésre és egyszerűsödtek a hozzájutási feltételek is”* (Vukovich 1991: 65). Az intézkedések sokoldalúan kívánták ösztönözni a gyermekvállalási kedvet – anyagi, tudati és jogi eszközök párhuzamos felhasználásával. E népesedéspolitikai program fő céljai közé tartoztak a következők: legalább az egyszerű reprodukcióhoz szükséges termékenységi szint elérése, a két-háromgyermekes családtípus általánossá válása, a népesség-reprodukció folyamatának kiegyensúlyozottabbá válása a demográfiai hullámok reprodukálásának elkerülésével.³⁶ Ezeknek az intézkedéseknek meg is lett a pozitív hatása: egy újabb születési hullám, ami 1975-ben tetőzött. Ez persze nem

³⁵ Ezt a szakirodalomban helyettesítési rátának (*replacement rate*) nevezik; a fejlett országokban 2.1 körüli teljes termékenységi ráta (*total fertility rate*) lenne szükséges az adott népességszám szinten tartásához.

³⁶ A demográfiai hullámzás elkerülése azért is fontos lehet, mert például a „Ratkó-unokák” (nagy hullám) megterhelték az oktatási és az egészségügyi rendszert, majd az utánuk következő kisebb létszámú generáció (kis hullám) miatt például sok iskolai kapacitás feleslegessé vált (Kocsis 1999).

független attól, hogy az 1950-es években született népes korosztály gyermekei – a „Ratkó-unokák” – születtek meg ebben az időszakban. A növekedés nem tartott sokáig: 1976-tól egy kisebb mértékű visszaesés következett be, amely jelentős mértékűvé vált az 1980-as évekre.

A jelentős termékenységsökkenés hatására 1984-ben újabb intézkedési csomag lépett életbe. Ebben egy új szemlélet tükröződött: növekedett a népességreprodukció minőségi elemeinek szerepe (Vukovich 1991). Például a gyermekgondozási segély (gyes) helyett az anya keresetével arányos gyermekgondozási díjat (gyed) vezettek be. Felemelték a gyermekápolási táppénzre való jogosultságot a gyermek tízéves koráig, bővítették a lakásépítkezésre nyújtott támogatásokat, és könnyítettek a terhességmegszakításhoz való hozzáféréseken is (Vukovich 1991).

A 2010-es időszakot követően kibontakozó magyar családpolitika³⁷ ebbe a népesedéspolitikai trendbe illeszthető, és így a 2015-ös családi otthonteremtési kedvezmény (CSOK) bevezetése akár a negyedik nagy magyar népesedéspolitikai programnak is tekinthető. A cél egyértelműen az ország demográfiai helyzetének javítása, elsősorban a gyermekvállalási szándékok megvalósításának támogatásával és a gyermekvállalás ösztönzésével (Makay 2018). A 2015-ben bevezetett – majd többször módosított – CSOK a családokat megcélzó lakhatási támogatás. Ennek keretében a vissza nem térítendő támogatások körét kiterjesztették a használt lakások vásárlására is. A CSOK bevezetése egy jelentős társadalmi problémára³⁸ adott válaszként is értelmezhető egy olyan társadalomban, ahol a tulajdonosok által lakott lakás a legelterjedtebb lakástípus, és a lakásbér-

³⁷ Kapitány Balázs így foglalta össze annak a folyamatnak a fő állomásait, amely révén 2010 után az államigazgatási struktúra és támogatáspolitikai a gyakorlatban is igazodni kezdett a politikai demográfia retorikájához: a „népesedéspolitikáért felelős miniszterelnöki megbízott kinevezésére csak 2012-re került sor, a családpolitikai államtitkárság csak 2014-ben jött létre, az egyes tárcák között a demográfiai témákban a koordinációt végző családügyi kabinet és a családpolitikával foglalkozó kormányzati háttérintézmény (KINCS) 2017 óta működik; a 2018-as harmadik választási győzelmet követően pedig már »demográfiai fókuszú kormányzás« került bevezetésre (2019: 77). Emellett e rendszer fontos jellemzője a „gongósodás”, azaz az olyan *GONGO* [government organized/ sponsored non-governmental organization] szervezetek elterjedése, „amelyeket alapvetően egy adott kormányzat hoz létre/tart el, működtet, abból a célból, hogy az a kormányzattal együttműködve, azt politikai céljaiban segítő tevékenységet végezzen. Ilyen szervezetek a világ minden részén működnek, de szerepük hangsúlyosabb a nem vagy csak részben demokratikus berendezkedésű országokban” (2019: 69). A gongók szerepe azért „nagyon lényeges, mert segítségükkel fel tudja mutatni a kormányzat, hogy Magyarországon létezik komoly méretű, aktív civil szektor a családpolitika terén” (2019: 76), ugyanakkor a gongók is meghívhatják a kormányzat képviselőit saját programjaikra, amolyan „védett nyilvános teret nyújtva számukra, ahol minden kritikával való szembesülés veszélye nélkül, de látszólag mégis szakmai körülmények között ismertethetik álláspontjukat” (2019: 76).

³⁸ Ami úgy foglalható össze, hogy a saját tulajdonú lakás a gyermekvállalás előfeltétele (Szalma 2010).

leti piac szerepe korlátozott³⁹ (Hegedűs et al. 2016). Ugyanakkor ez a támogatás a megkötések végett (hány gyerekkel, hány négyzetméternek kell lennie a lakásnak, hogy a támogatás igénybe vehető legyen) inkább a középosztály számára elérhető. Sok, lakhatási szempontból leginkább rászoruló család számára ezáltal nem válik elérhetővé egy új otthon, hiszen valószínűleg nem rendelkeznek kellő erőforrással ahhoz, hogy lakást vásároljanak, vagy esetleg a foglalkoztatási helyzetük (pl. időszakos foglalkoztatás, be nem jelentett munkavégzés) nem teszi lehetővé, hogy igénybe vegyék a támogatást. Továbbá a CSOK-hoz kapcsolt kedvezményes hitel felvételéhez is megfelelő rendszeres jövedelem szükséges. Miközben jól látható, hogy alulról korlátos az igénybevevők köre, felülről valójában semmilyen plafon nem gátolja a támogatások felhasználását: a CSOK igénybevételének nincs felső jövedelmi korlátja. Sőt 2018-tól már a meglévő ingatlanok számától függetlenül is igénybe vehető, 2019. július 1-től pedig a megvásárolt ingatlan értékének felső határát is eltörölték.

Ugyanez a logika érvényesül szinte valamennyi 2010 után bevezetett család-támogatási intézkedésben: elősorban a középosztályt támogatja. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a nem munkaviszonyhoz kötött, alanyi jogon járó juttatások – köztük a családi pótlék, az egyszeri alkalommal folyósított anyasági támogatás, a gyés és a gyet – összege 2008 óta nem nő. Ezzel párhuzamosan a biztosítási jogviszonyhoz kötött ellátások aránya egyre növekszik a családpolitikai eszköztárban. Tulajdonképpen a családi adókedvezmény kevesebb mint 10 év leforgása alatt átvette a családi pótlék szerepét: 2010-ben 367 milliárd forintot, 2018-ban pedig 308 milliárd forintot költött az állam családi pótlék kifizetésre – a családi adókedvezményre 2010-ben 180 milliárdot, 2018-ban pedig már 320 milliárdot (Szalma 2019). Az igénybevevők száma alapján akár azt is gondolhatnánk, hogy a családi adókedvezmény, melyben mára közel egymillió család részesül, szinte átvette a családi pótlék szerepét: „2011-es bővítése előtt csak a családi pótlék érintett ilyen nagyszámú családot, hiszen a többi kedvezmény jellemzően csak egy-egy életszakaszt érint” (Makay 2021: 127). Szintén hasonló nagyságrendben szerepelt a költségvetési kiadások között a CSOK: 2018-ban már 316 milliárdot tett ki.

Így fordulhat elő, hogy ma a magyar állam sokkal többet költ az állandó jövedelemmel, bejelentett munkával és több vagyontárggyal rendelkező középosztály tagjaira és az átlagnál (esetenként jóval) tehetősebb rétegekre, mint a szegényebbekre, akik időszakosan dolgoznak, illetve akiknek nincs bejelentett munkájuk, vagy nagyon alacsony a jövedelmük. Ráadásul a családi adókedvez-

³⁹ A tulajdonosi szerkezet szerint a lakások 92%-a magántulajdonban van Magyarországon, 4%-ban magán tulajdonostól bérlik a lakásokat, 3%-ban az önkormányzat a tulajdonos, és bérlok lakják, és a lakások 1%-a van vállalati tulajdonban. Ezt a tulajdonosi szerkezetet nevezi Murinkó (2019b) szuper tulajdonosi szerkezetnek.

mény is a legalább háromgyerekes, tehetősebb rétegeknek kedvez. Míg az univerzális juttatások hangsúlyosabbak voltak, addig gyakrabban lehetett hallani a közbeszédben, hogy a szegények csak a segély miatt szülnék, az „adógyerek” kifejezést pedig kevésbé használták. Korábban Tóth Olga (2012) utalt az „adógyerek” fogalmára olyan kontextusban, hogy a kormány nagy reményeket fűz az adórendszer átalakításához, mely révén hozzá kíván járulni „a magas keresetű és sokat adózó szülők gyerekvállalási kedvének előmozdításához” (Tóth 2012: 142).

Mindez rávilágít a szelektív pronatalizmus és a szelektív antinatalizmus – történelmileg korántsem egyedülálló – együttjárására (Heitlinger 1991: 346) a mai magyar pronatalista népességpolitikai intézkedésekben, melyeket kirekesztő és szelektív hatalmi technológiák alkalmazása jellemez: „idetartoznak azok az intézkedések és a hozzájuk kapcsolódó nyilvános diskurzusok, amelyek implicit módon (vagy nyíltan) kifejezik a hatalom preferenciáját bizonyos társadalmi csoportok reprodukciója felé, mások rovására. Másként fogalmazva, egyértelművé teszi, hogy mely csoportoknak legyen, és melyeknek ne legyen gyermeke, vagy több gyermeke [...] Ezek a feltételek közvetlenül befolyásolják az emberek viselkedését és döntéseit, amennyiben például arra kényszeríthetik őket, hogy bármilyen feltétel mellett fenntartsák a házasságukat, esetleg még akkor is, ha az egy bántalmazó viszony, mert nem értékesíthetik az ingatlant a kapcsolat felszámolása érdekében”⁴⁰ (Kövér 2020: 38–9). Ennek alapján a jelenlegi politikai demográfia fő jellemzője hazánkban a szociális rászorultság alapján működtetett ellátórendszerrel elkülönülő családtámogatási rendszer, ami a szelektív pronatalizmus jegyében csak a politikailag kiválasztott családok társadalmi reprodukcióját támogatja gyermekvállalásuk aktív ösztönzésével (Szikra 2018: 229).

Azt azonban leszögezhetjük, hogy a kérdésfeltevés, vajon preferálhat-e az állam bizonyos családformákat, és joga van-e a kormánynak különbséget tenni gyerek és gyerek között a szülők „érdemei”, illetve az együttélés különböző formái szerint, közel sem új. Egy, a 2000-es évek elején – százötz interjúalany megkérdezésével – végzett kvalitatív kutatás keretében megszólaltatott konzervatív politikus például már akkor annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a kormányzatnak feladata bizonyos családstruktúrák preferálása: „Amikor a híradások központjában az áll, hogy szeressük a másságot [...], hát akkor ez egy nagyon rossz üzenet a társadalomnak. Ha nem arról beszélünk, hogy igenis, a kettő vagy három vagy több gyerek nevelése milyen örömet okoz, hogy a házasság milyen szépségeket tartalmaz önmagában, és milyen felelősségteljes

⁴⁰ E feltételek közé tartoznak például a következők: a foglalkoztatás preferálása; hároméves folyamatos biztosított jogviszony megléte, melyből csak egy év lehet közfoglalkoztatotti jogviszony; házasságkötés; első házasságban élés; 10 évig életvitelszerű lakhatás a CSOK-kal vásárolt ingatlanban (Kövér 2020: 39).

dolog ugyanakkor, ha nem ezt preferáljuk, hanem mindig az egyént, akkor ez a társadalom számára azt üzeni, hogy élhet így is" (Neményi – Takács 2005: 11–12). A kutatási eredmények azt mutatták, hogy már több mint két évtizeddel ez előtt is jellemző volt, hogy a családi élet valóságos gyakorlatai és a családdal kapcsolatos normatív politikai elképzelések nehezen illeszkedtek egymáshoz; ugyanakkor „a család” mindkét politikai oldal számára elsősorban a gyerekes családokat jelentette, és a családpolitika fogalma szintén a demográfiai kérdéseknek rendelődött alá – bár akkoriban elsősorban a romákkal mint a „segélyek miatt szülő kisebbséggel” szemben fogalmazódtak meg a családpolitikai juttatások elosztási módjával elégedetlen, etnikailag kirekesztő vélemények (Neményi – Takács 2005: 24). A nem politikus interjúalanyok – máig érvényesnek tűnő szempontokat megjelenítő – álláspontját pedig úgy lehetne összefoglalni a családpolitika fő feladataival kapcsolatban, hogy az állam „viselje el az állampolgárait, és támogassa őket” (Neményi – Takács 2005: 34), mérsékelje a létbizonytalanságot, teremtsen élhető életet (például az oktatás színvonalának emelésével), és ott avatkozzon be a családok életébe, ahol baj van: például családon belüli erőszak vagy bántalmazás esetén.

2.5. Összegzés: Milyen a jó családpolitika?

Összességében elmondható, hogy a magyar népesedéspolitikai gondolkozás keretében a termékenységgel kapcsolatos kérdések jellemzően – a családi élet jelentéseinek és jellemzőinek átalakulására tekintet nélkül – egy statikus családkoncepcióra épülő válságkezelés kontextusában kerülnek napirendre. Míg a legtöbb (észak-nyugat-)európai ország családpolitikai intézkedései abban próbálnak támogatást nyújtani a (kis)gyermeket nevelő szülőknek, hogy minél hatékonyabban tudják munkavállalói és családi szerepeiket harmonizálni, addig Magyarországon főként a nőket célozzák olyan – talán a magyar hagyományokhoz illeszkedőnek gondolt – politikai üzenetekkel és intézkedésekkel, melyek a munka világa helyett inkább az otthonteremtés (és otthonmaradás) felé terelné őket, bár ez az irány termékenységnövelő hatásait tekintve nem mutatkozott sikeresnek az elmúlt évtizedekben.

A jelenlegi magyar családpolitika rendkívül bőkezű juttatásokat nyújt a középső és a felsőbb osztályok számára, miközben kevésbé támogatja a szegényebb családokat. A gyermekvállalást „jutalmazó” anyagi támogatások hatékonysága megkérdőjelezhető, hiszen a gyermekvállalás összetett – a pusztán anyagi dimenziók figyelembevételét meghaladó – döntés(ek) eredménye. Ahhoz, hogy több gyermek szülessen, fontos lenne, hogy a családpolitika tágabb megközelítését alkalmazzuk, és a gyermekvállaláshoz közvetetten kapcsolódó szegmen-

sekben is javulás következzen be: például a jelenleginél magasabb színvonalú egészségügyi ellátásra és oktatási rendszerre, valamint nagyvonalúbb munkanélküli-ellátásra lenne szükség. A másik fontos tényező, hogy hosszú távon segítsék a családokat, azaz a nagyvonalú juttatások ne érjenek véget, amikor azokra a gyerekek idősebb korában is szüksége lenne a családoknak (gondoljunk csak például a kamaszokat nevelő szülők kiadásaira).

Végül az sem elhanyagolható tényező, hogy a társadalmi attitűdökben is szükség lenne változásra: Európában ott születik több gyermek, ahol rugalmasabban kezelik a gyermekvállalás és a fizetett munka összeegyeztetésének kérdését (Oláh – Fahlén 2013). Fontos lenne a tudatosság növelése is azzal kapcsolatban, hogy az intézményes gyermekgondozásnak számos előnye is van: például a szociális készségek fejlődését segítheti elő (Vajda – Kósa 2005). Különösen azért, mert nálunk nagyon mélyen gyökerezik az a nézet, hogy egy három év alatti kisgyermek megsínyli, ha az anyja dolgozni jár (Blaskó 2011) – ami kapcsolatba hozható a több évtizede bevezetett rendkívül hosszú gyermekgondozási díjjal. Ráadásul fontos lenne, hogy a gyermeknevelésre ne úgy tekintsünk, hogy az kizárólag vagy leginkább az anyák és általában a nők kompetenciája, hanem erősíteni kellene, hogy a férfiak is egyenrangú félként vállalhatnak benne szerepet.

Annak ellenére, hogy „ideális családpolitikai recept” nem létezhet, hiszen kontextusfüggő, hogy melyik társadalomban milyen elsődleges célokat szolgál – pl. a gyermekszegénység csökkentését, a nemek közötti egyenlőség megteremtését vagy a gyermekvállalás ösztönzését – és e célokat milyen eszközökkel kívánják elérni, van néhány szempont, amelyekre kontextustól és ideológiai megfontolásoktól függetlenül is érdemes odafigyelni. Az egyik ilyen elem, hogy fontos a stabilitás, azaz hosszú távon változatatlannak kell maradnia a családpolitikának, mivel az emberek nem egy adott választási ciklushoz kötik a gyermekvállalási terveiket (Lakner 2006, Kapitány 2014). Ráadásul Kapitány (2014) azt találta, hogy a családpolitikai támogatási rendszer elemeinek ismertsége nem túl magas, ami pedig szintén gátja lehet a hatékonyságnak. Érdemes kellően rugalmasnak is lennie a családpolitikának, azaz reagálnia kell a társadalomban zajló demográfiai változásokra. Ha például egy társadalomban a házasság veszít a népszerűségéből, miközben az életjársági kapcsolat átveszi annak funkcióit, akkor nem érdemes a házassághoz kötni a családpolitikai eszközöket. Ugyanakkor a rugalmasság úgy is értelmezhető, hogy a családpolitika lehetővé teszi a szabadabb időbeosztást a gyermekes szülők számára (Makay – Blaskó 2012), azaz hasznos lenne, ha elsősorban a szülők dönthetnék el, hogy hosszabb gondozási időszakot szeretnének igénybe venni alacsonyabb támogatás mellett, vagy rövidebb időszakra maradnának otthon magasabb támogatás igénybevételével.

3. Párkapcsolati változások alakulása Magyarországon 1980 és 2020 között

■ ■ ■ SZALMA IVETT – TAKÁCS JUDIT

E fejezet áttekintést nyújt a párkapcsolati formák magyarországi alakulásáról az 1980-as évektől napjainkig. Először megpróbálunk válaszolni arra a kérdésre, hogy válságban van-e a család. Ezután bemutatjuk, hogyan alakult a házasságok, az élettársi kapcsolatok és a válások száma az 1980 és 2010 közötti időszakban, valamint az ezekhez a trendekhez illeszkedő legfontosabb elméleteket tárgyaljuk. Végül röviden áttekintjük a jelenleg zajló párkapcsolat-formálódási folyamatokat.

3.1. Válságban van-e a család?

A házasság nem új keletű intézmény, de hogy miért és kik kötnek, illetve köthetnek házasságot, az történeti időszakonként és kultúránként változik. A korábbi századokban a házasság fő célja a magasabb társadalmi helyzetűek körében a vagyon megőrzése és a származási homogámia fenntartása volt. A házasságoknak ilyen jellegű gyakorlati haszna minimálisra szorította a válást, azaz a fennálló házasság megszüntetésének a jogi lehetőségét. Később a modern korban megjelent a ma is jól ismert romantikus szerelmen alapuló házasság. Ezek az érzelmeken alapuló házasságok sokkal kevésbé stabilak, mint a korábbi házasságok voltak, ezért a válások aránya is megugrott a 20. század második felében. A válások száma egészen az 1980-as évek második feléig töretlenül emelkedett, amikor a családjogi törvény 1987-es módosítása kisebb eljárásjogi szigorítást vezetett be a bontóperes eljárásban, amelynek hatására kissé csökkent a válások aránya.

A 20. század végére a válás Európa legtöbb országában a házasság megszüntetésének elfogadott módjává vált. A kivételek közé tartozik Málta, ahol a válás csak a 2011-es népszavazás után vált lehetségessé szigorú szabályok betartásával, ami például azt is jelenti, hogy a feleknek legalább 4 évig külön kell élniük ahhoz, hogy a házasságuk felbontható legyen (Makay – Szabó 2018). Az Ír Köztársaság 1937-es alkotmánya is kifejezetten tiltotta a válást: e tiltásnak ve-

tett véget az 1995-ös referendum, miután lehetővé vált a házasságok felbontása, de ehhez szintén négy év különélést kellett bizonyítani. Ez utóbbi előírásról változtattak egy újabb, 2019-ben tartott népszavazás eredményeképpen: ezután már elegendő két év különélés a válás kezdeményezéséhez (Keenan 2019). A szigorú szabályozás hatása tükröződik a válási statisztikákban is: Málta és Írország azon országok közé tartozik, ahol alacsony a válások aránya, míg a legmagasabb válási arányszámok a balti államokban, valamint Észak-Európában figyelhetők meg (Makay – Szabó 2018). Az egyes országokra jellemző válási minták kialakulásával a házassadási szokások mellett válási szokásokról is beszélhetünk már Európában.

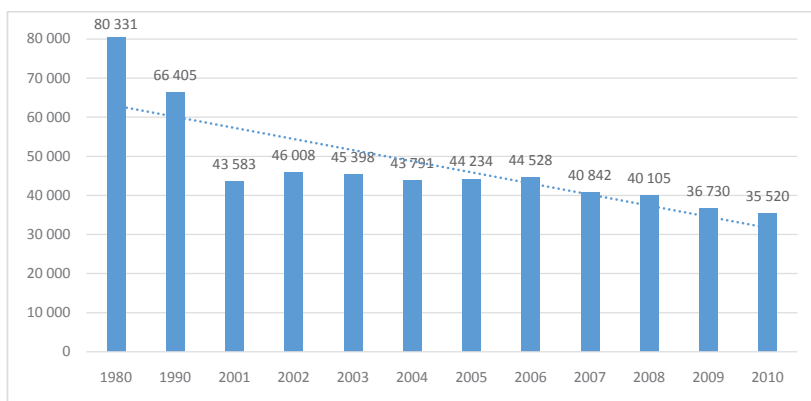
A közfelfogásban – és egyes szakmai, illetve politikai körökben is – a házasság és a válás intézményeit érintő, a 20. század második felétől felgyorsult változásokat sokszor a család válságtüneteiként ítélik meg. Somlai Péter Család 2.0 című könyvében például ötféle válságelméletet különböztetett meg: 1. „A családok elveszítették életük gazdasági és erkölcsi alapjait.” (Somlai 2013: 61), 2. „A nukleáris család került válságba, az a forma, amely a társadalmi-gazdasági modernizáció nyomán alakult ki.” (Somlai 2013: 64), 3. „A válások zilálják szét a családokat.” (Somlai 2013: 67), 4. „A női munkavállalás és a családi szerepek átalakulása okozza a családok válságát.” (Somlai 2013: 69), 5. „Elsorvadnak a családi és rokonsági kötelékek (de akkor miért erős a familizmus?)” (Somlai 2013: 70). Ugyanakkor arra a következtetésre jutott, hogy „a család továbbra is nagyon erős intézmény, amely változatlanul az értékskálák csúcsán áll. És ma sem csak a devianciák és emberi tragédiák forrása, hanem az önfeláldozás és a meghitt emberi kapcsolatoké is” (Somlai 2013: 207). Tehát sokkal inkább arról lehet szó, hogy a családi életformák pluralizálódása figyelhető meg, és nézőpont kérdése, hogy a változásokat a – hagyományosan egy házaspárból és a gyerekeikből álló – nukleáris családok válságaként vagy egyszerűen a családformák sokszínűbbé válásaként ítéljük meg.

Bár ma Magyarországon a családi formák pluralizálódása behatárolt abból a szempontból, hogy csak egy felnőtt férfi és egy felnőtt nő köthet házasságot, az azonos neműek házassága viszont nem engedélyezett, miközben Hollandiában például – a világon elsőként – 2001 óta azonos nemű partnerek is köthetnek házasságot, és azóta egyre több európai országban nyílik erre lehetőség.

3.2. A házasság, az élettársi kapcsolatok és a válások alakulása 1980 és 2010 között

Az 1990-es és 2000-es években szinte mindegyik párkapcsolat-formálódással foglalkozó szociológiai tanulmány Magyarországon és Európában is úgy kezdődött, hogy a házasságok száma csökken, miközben nő a válások száma és az élettársi kapcsolatot választók aránya (lásd pl. Tóth 1997, 1998; Toulemon 1997, Bukodi 2001, 2004, Goldstein – Kenney 2001, Pongrácz – Spéder 2003, Spéder 2005, Szalma 2010).

Több európai társadalomban – érzékelve a változások irányát – a családpolitikákat hozzáigazították az élettársi kapcsolatok elterjedtségéhez. Svédországban és Norvégiában például magas az élettársi kapcsolatban élők aránya, ezért az élettársi kapcsolatokat a törvények a házasságokhoz hasonlóan szabályozzák (Sánchez Gassen – Perelli-Harris 2015). A legtöbb kutatás ezeket a jellemzőket egy hosszú távú trendhez illőnek találta, és számos elméleti kerettel támasztotta alá, ami azt sugallta, hogy nem is várható visszarendeződés. A 3.1. ábrán látható, hogy Magyarországon is megfigyelhető a csökkenő trend a házasságkötések évenkénti számában 1980 és 2010 között.

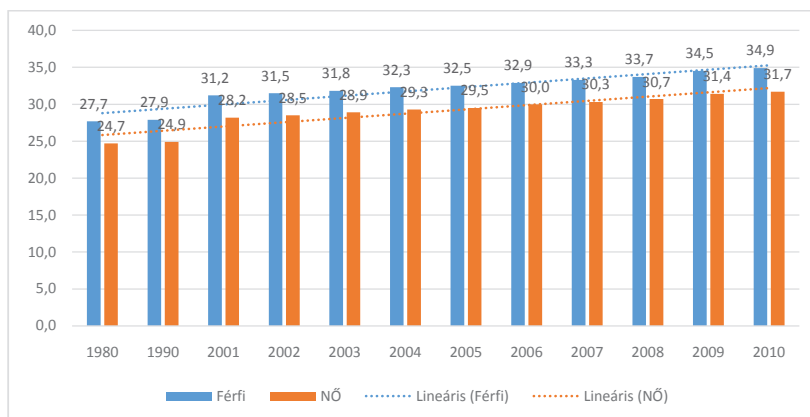
3.1. ábra

A házasságkötések számának alakulása 1980 és 2010 között Magyarországon

Forrás: KSH 2020d

Létezik egy mutató, a teljes első házasságkötési arányszám, amely megmutatja, hogy „mekkora az esélye annak, hogy egy nő 49 éves koráig legalább egyszer megházasodik (feltételezve, hogy a házasságkötés életkor szerinti valószínűségei nem változnak)” (Murinkó 2020: 1). Ez alapján 2010-ben száz 49 év alatti nő közül csupán harminckilenc kötött valaha az élete során házasságot.

Nemcsak a házasságkötések számában történt változás, hanem abban is, hogy milyen életkorban házasodnak a férfiak és a nők. A 3.2. ábrán látható, hogy míg a 1980-as és 1990-es években a nők 25 év alattiak, a férfiak pedig 30 év alattiak voltak a házasságkötéskor, addig ez 2010-re a nőknél 31,7 évre, a férfiaknál pedig 34,9 évre emelkedett.

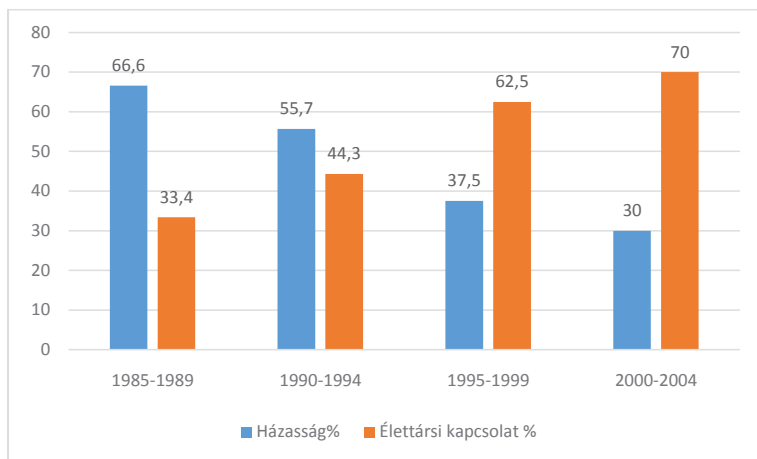

3.2. ábra

Az átlagos életkor a házasságkötéskor Magyarországon 1980 és 2010 között

Forrás: KSH 2020d

Miközben a házasságkötések ideje egyre inkább kitolódott az egyének életútjában, egyre többen választották a házasság helyett a kevesebb elköteleződéssel járó alternatív párkapcsolati formákat – például az élettársi kapcsolatot – első tartós párkapcsolatként is. Az első tartós párkapcsolatként élettársi kapcsolatot, illetve házasságot választók aránya a 1980-as évek közepe és 2004 között jelentősen megváltozott. Míg az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek első feléig a fiatalok több mint fele első tartós párkapcsolatként a házasságot választotta, addig az 1990-es évek második felétől ez az arány megfordult, és a fiatalok többsége első tartós párkapcsolatként inkább élettársi kapcsolatot alakított ki. A 2000 és 2004 közötti időszakban pedig már a fiatalok 70%-a élettársi kapcsolatban kezdte meg első tartós párkapcsolatát (lásd a 3.3. ábrát).

3.3. ábra

Első tartós párkapcsolatként élettársi kapcsolatot vs. házasságot választók aránya 1985 és 2004 között

Forrás: Spéder – Kapitány (2007)

Azonban az élettársi kapcsolat nem tekinthető új jelenségnek még az 1980-as évek Magyarországon sem. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet munkatársai már a 2000-es évek elején felhívták a figyelmet arra, hogy létezik egy úgynevezett *régi típusú élettársi kapcsolat*, amelyet az elváltak és az özvegyek részesítettek előnyben, és amely már korábban is jelen volt a magyar társadalomban, különösen vidéken (Pongrácz – Spéder 2003). Majd az 1980-as évektől megjelent az *új típusú élettársi kapcsolat*, amelyet a fiatalok a házasság előtt/ helyett választottak, s újfajta jelenségként a kutatók kezdetben kézenfekvőnek tartották, hogy felülről terjed, azaz a felsőbb társadalmi csoportok a mintaadók. E kérdés vizsgálata során, melyben a 2002-es *Életünk fordulópontjai* című adatbázis használatával a 40 év alatti házasokat és az új típusú élettársi kapcsolatban élőket hasonlították össze, végül nem találtak lényeges eltéréseket e két csoport között (egyetlen kivételként említendő, hogy a házasságban élők között lényegesen magasabb volt a magukat vallásosnak tartók aránya). Sőt, az iskolai végzettség tekintetében az lett az eredmény, hogy „a nyugat-európai országokkal szemben, amelyekben a házasság nélküli együttélés többnyire a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező, jobban képzett fiatalok életforma-választása, Magyarországon az élettársi kötelékben élők iskolázottsága inkább elmarad a házasokétól” (Pongrácz – Spéder 2003: 58).

Utasi Ágnes (2001, 2004) azt képviselte, hogy a munkapiacon jobb pozícióban élők választják az élettársi kapcsolatot a házasságkötés helyett: hiszen ők

azok, akik munkapiaci helyzetüknek köszönhetően könnyebben eltérhetnek az uralkodó életformától, és megengedhetik maguknak a házasság nélküli együttélést. Ugyanakkor más hazai kutatások (Bukodi 2004, Szalma 2011) azt találták, hogy gyakran a rosszabb munkapiaci státusz nem teszi lehetővé a házasságkötéssel járó tartós párkapcsolat kialakítását. Így a fiatalok élettársi kapcsolatot leginkább akkor létesítenek, amikor még bizonytalan a munkapiaci pozíciójuk, ugyanis ez az életszakasz nem teszi lehetővé az olyan véglegesnek szánt döntések meghozatalát, mint a házasságkötés, miközben a stabil foglalkoztatottság elősegítheti a házasságra vonatkozó döntés meghozatalát. E tekintetben a munkaviszony és a párkapcsolati forma egymással homológ, mivel a munkapiaci flexibilitás gyakran járhat együtt a kevésbé konvencionális magánéleti viszonyok választásával (Sántha 2010, Szalma 2011).

A kutatások következtetései közötti eltérés oka az lehet, hogy Utasi (2004) nem szűkítette le a vizsgálatait az első tartós párkapcsolat kialakítására, így az ő kutatásában résztvevők közül sokan éppen a házasság után választották az élettársi kapcsolatot. Korábbi vizsgálatok már kimutatták, hogy a felsőoktatási intézményekben járók között azért lehet magas az élettársi kapcsolatban élők aránya (Bukodi 2001), mivel még nem léptek be a munkapiacra, vagy még csak bizonytalan státusszal vannak ott jelen. Ezenkívül Bukodi (2004) a legképzetlenebbek között találta legmagasabbnak az élettársi kapcsolatban élők arányát, ami arra utal, hogy az elégtelen kereseti potenciállal és beszűkült karrierkilátásokkal rendelkezők nagy része kénytelen ezt a kevésbé biztos – ám az esetek többségében kevesebb erőforrást is igénylő – párkapcsolati formát választani.

Más kutatók szerint nem a társadalmi struktúrában elfoglalt hely határozza meg az élettársi kapcsolat vagy a házasság választásának kérdését – ennél sokkal fontosabbnak tartják a szocializációs háttér és a vallásosság hatását (lásd pl. Földházi 2008). A szocializációs háttér hatásával kapcsolatban Durst Judit azt találta a romák körében végzett terepkutatásai során, hogy a többségi társadalomhoz tartozókhöz képest kevésbé van jelentősége a körükben az élettársi viszony és a házasság megkülönböztetésének: „Náluk ugyanis az élettársi kapcsolat házasságnak számít. Ha egy cigánylány »megszózik« egy fiúval, és hozzáköltözik, akkor már azt mondják: »férjhez ment«” (Durst 2007a: 131).

A magukat vallásosnak tartók jóval nagyobb eséllyel választják első párkapcsolatként a házasságot, mint az élettársi kapcsolatot (Pongrácz – Spéder 2003). Ugyanezzel magyarázható, hogy azok, akik nem éltek próbaházasságban – azaz élettársi kapcsolatban – a házasságkötésük előtt, sokkal kisebb eséllyel válnak el a későbbiekben, mint azok a fiatalok, akik élettársi kapcsolat után házasodtak össze: mivel a próbaházasságot választók kevésbé vallásosak, és kevésbé tekinthetők tradicionálisnak a családi értékek szempontjából, ezért számukra a válás is inkább elfogadható (Földházi 2008). Ugyanakkor arra is fontos

3. Párkapcsolati változások alakulása Magyarországon...

felhívni a figyelmet, hogy – bár az élettársi kapcsolatokat sokan bomlékonyabbnak tartják, mint a házasságot, azonban – ha egy pár legalább öt évig együtt marad, akkor ezután már az élettársi kapcsolatként és a házasságként indult együttélések stabilitása hasonló (Makay – Murinkó 2021).

2009. július 1-től Magyarországon is lehetővé vált bejegyzett élettársi kapcsolatok létesítése:⁴¹ ettől kezdve azonos nemű párok is élhetnek a lehetőséggel, hogy a kapcsolatukat anyakönyvvezető előtt törvényesítsék.⁴² E lehetőséget azonban nem használták tömegesen, hiszen 2018 előtt évente száznál alacsonyabb volt azoknak a pároknak a száma, akik bejegyzett élettársi kapcsolatot létesítettek (lásd a 3.1. táblázatot). A bejegyzett élettársi kapcsolatok majdnem kétharmada (64,6%) két férfi között jött létre, akik az első házasságra lépőkhöz képest magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, és idősebbek voltak: 38 éves átlagos életkorral, s a felek közötti viszonylag magas – átlagosan 7 évnyi – korkülönbséggel (Murinkó – Spéder 2021: 12). Ez az intézmény néhány kivételtől eltekintve a házassággal azonos jogokat és kötelezettségeket jelent az azonos nemű párok számára. A legfontosabb különbség, hogy bejegyzett élettársi kapcsolatban élő partnerek közösen nem fogadhatnak örökbe gyermeket (Takács – Szalma 2013).

3.1. táblázat

*Bejegyzett élettársi kapcsolatot létesítők száma évenkénti bontásban
Magyarországon 2009 és 2020 között*

2009 második fele	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
67	80	45	41	30	42	65	84	87	130	109	124

Forrás: KSH 2020d

Az 1990 és 2010 közötti időszakban az élettársi kapcsolat mellett a látogató (LAT azaz *living apart together*) kapcsolat is elterjedt, melynek jellemzője, hogy „a pár a külvilág előtt is vállaltan összetartozónak vallja magát, ugyanakkor különböző okok miatt nem élnek egy háztartásban” (Tóth 2016: 145). Az együtt nem élésnek számtalan oka lehet: pl. külföldi munkavállalás, vagy ideiglenesen nem élnek együtt, mert nincs rá anyagi lehetőségük, de az is gyakran előfordul, hogy válás után tudatosan választják a különélést, mert a korábbi rossz tapasztalat miatt nem szeretnék a felek még egyszer szorosan elköteleződni. A látogató

⁴¹ A világon először 1989-ben Dániában vezették be hivatalosan ezt a párkapcsolati formát.

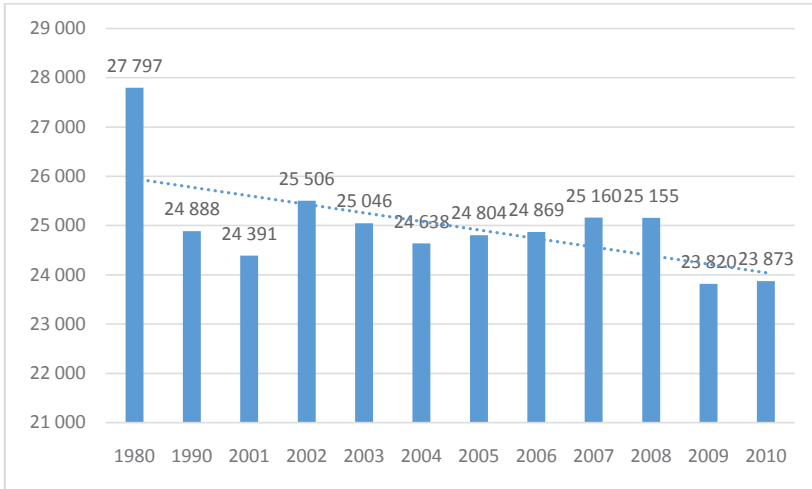
⁴² Lásd: 2009. évi XXIX. törvény a bejegyzett élettársi kapcsolatáról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról.

kapcsolatban élőkéről viszonylag kevés statisztikai adat áll rendelkezésünkre. Bár a népszámlálási adatokból lehet következtetni arra, hogy hányan élhetnek ilyen kapcsolati formában, arra vonatkozóan, hogy miért ezt a kapcsolatot választják, hogy a későbbiekben tervezik-e az összeköltözést, illetve mennyire elégedettek ezzel a formával, nem tudhatunk meg részleteket. E kérdésekre kérdőíves vizsgálatokból lehetne választ kapni, azonban a legtöbb kérdőíves kutatásból kimeradnak az olyan kérdések, melyek lehetővé tennék, hogy az ilyen párkapcsolati formában élőket is részletesebben vizsgálhassuk. Magyarországon az Életünk fordulópontjai című panelkutatás teszi lehetővé, hogy információt szerezhessünk a LAT-ban élők számáról és jellemzőiről. A 2016-os felvétel alapján Murinkó és Spéder (2021) úgy találta, hogy az adatfelvétel idején a 22 éves és annál idősebb népesség közel 6%-a élt látogató kapcsolatban. Az e kapcsolati formát választók összetétele életkor és családi jellemzők tekintetében igen heterogén. Többségük családalapítás előtt álló fiatal, aki ideiglenesen választja ezt a párkapcsolati formát. Ugyanakkor az elváltak között is népszerű a LAT, és körükben az a jellemző, hogy sokan nem is tervezik, hogy a partnerükkel a későbbiekben összeköltöznek (Murinkó – Spéder 2021).

A párkapcsolatok felbomlása közül a házasságokét tudjuk a hivatalos statisztikák alapján leginkább nyomon követni, mivel ha egy házasság felbomlik, akkor az a legtöbb esetben „hivatalosan” történik, és a bírósági felbontás után a házasságra (pl. a házasság időtartamára) és az elvált felekre (pl. életkorukra, gyermekek számára) vonatkozó adatok bekerülnek a KSH által vezetett válási statisztikákba. Az élettársi kapcsolatok felbomlásáról azonban nem állnak rendelkezésre „hivatalos adatok”, ezért azokat különböző kérdőíves vizsgálatokból lehet kinyerni (Makay – Murinkó 2021). Így a következő bekezdésekben mi is a válások számának alakulására fókuszálunk, és eltekintünk az élettársi kapcsolatok vagy a LAT kapcsolatok felbomlásának vizsgálatától.

A válások mintázata is jelentősen átalakult az 1980 és 2010 közötti időszakban. Ha csak a válások számát nézzük, akkor egy csökkenő trend rajzolódik ki (lásd a 3.4. ábrát), ami azzal magyarázható, hogy a válások száma nemcsak a házások válási hajlandóságától függ, hanem a házasság népesség számától is, ami – ahogy ezt az előzőekben már láthattuk – csökkent.

3. Párkapcsolati változások alakulása Magyarországon...

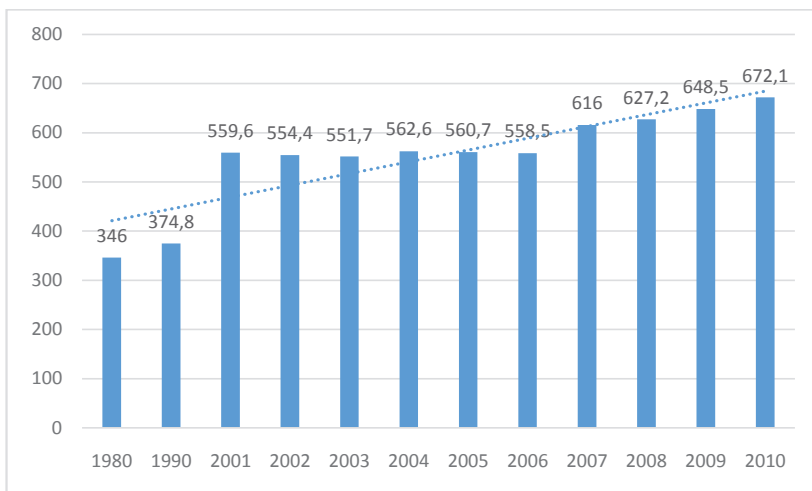
3.4. ábra

A válások számának alakulása 1980 és 2010 között Magyarországon

Forrás: KSH 2020d

Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a válások alakulásáról, érdemes a válások abszolút száma helyett különböző válási mutatószámokat (nyers válási arányszám, tisztított válási arányszám, korszecifikus válási arányszám)⁴³ használni. A 3.5. ábra azt mutatja meg, hogy ezer fennálló házasságra hány válás jutott az adott évben. Ez alapján egyértelmű, hogy növekvő trend figyelhető meg a válások számának alakulásában: 2010-ben már ezer fennálló házasságra több mint 672 válás jutott. Korcsoport szerinti bontásban Makay és Murinkó (2021) azt találta, hogy 1990 és 2010 között a házasságban élők minden életkori csoportjában jelentősen emelkedett a válások aránya.

⁴³ Ezeknek a mutatószámoknak a definíciója és kiszámolási módja megtalálható a Demográfiai Fogyalomtárban (Kapitány 2015a), ami szabadon hozzáférhető itt: <https://www.demografia.hu/hu/tudastar/fogyalomtar>

3.5. ábra

Ezer fennálló házasságra jutó válások száma 1980 és 2010 között Magyarországon

Forrás: KSH 2020d

3.3. Elméleti keretek a változások magyarázatára

Ebben az alfejezetben áttekintjük a főbb elméleti kereteket, amelyek hozzájárulhatnak a bemutatott változások magyarázatához. Nevezetesen: a második demográfiai átmenetet, valamint az életútelméletet – és azon belül a kohorszanalízist külön is – tárgyaljuk.

3.3.1. A második demográfiai átmenet

A korábban tárgyalt demográfiai folyamatokra több elméleti megközelítés is próbált magyarázatot adni. A legismertebb megközelítés a második demográfiai átmenet (*Second Demographic Transition*) elmélete. A második demográfiai átmenet mint szakkifejezés az 1980-as években született, amikor Ron Lesthaeghe belga és Dirk Jan van de Kaa holland demográfusok e kifejezés használatával utaltak arra, hogy az iparosodott társadalmak a demográfiai fejlődés egy újabb szakaszába jutottak (Lesthaeghe 1983, van de Kaa 1987). Erre a szakaszra a házasságok számának csökkenése és az a jellemző, hogy a termékenységi ráta

3. Párkapcsolati változások alakulása Magyarországon...

fokozatosan a helyettesítő termékenységi szint⁴⁴ (*replacement fertility level*) alá esik. Mi áll e változások mögött? Lesthaeghe (1983) a modernizációból kiindulva próbálta magyarázni a házasságkötési hajlandóság és a gyermekvállalás viszszaesését. Szerinte az általános gazdasági növekedés a jövedelmek és a keresetek gyors felfutását eredményezte, valamint új munka- és karrierlehetőségeket teremtett. Mindez pedig megváltoztatta azon egyének aspirációit, akik számára egyre inkább saját céljaik, „önérdekük” vált fontossá. Ez viszont a hagyományos együttélési formákat „összetörve” egyre kevésbé tette vonzóvá a tradicionális értelemben vett családot. Az értékekben, a gondolkodásmódban, a kulturális mintákban bekövetkezett változások a szocializáción keresztül öröklődnek tovább a következő nemzedékekre, melyek ezekre a változásokra demográfiai magatartásuk megváltoztatásával, többek között házasságkötési kedvük visszafogásával és a gyermekvállalás elhalasztásával válaszolhatnak.

3.3.2. Az életútelmélet

Az életútelmélet (*life course theory*) egy olyan elméleti megközelítés, amely az életkor alapján a társadalmilag beágyazott életeseményeket mikroszinten vizsgálja. Elsősorban olyan döntésekre fókuszál, amelyeknek hosszú távú következményei lehetnek az egyének életére (mint például az élettársi kapcsolat kialakítása, a házasságkötés és a gyermekvállalás), és rámutat azokra a lényeges jellemzőkre, amelyeket az egyének figyelembe vesznek döntéseik során (Huinik 1995). A standardizált életút az 1960-as évekig vezethető vissza a nyugat-európai társadalmakban. A karrierút tekintetében a legtöbb ember az iskola, a munka és a nyugdíj csomópontokon ment keresztül, mely során nagyon kötött volt az életesemények sorrendisége és időzítettsége (Riley et al. 1994). Ez azt jelentette, hogy ha valaki befejezte az iskoláit, akkor munkát vállalt, és nem tért vissza az iskolapadba, hanem a munkapiacot csak a nyugdíjkor elérése után hagyta el. Ugyanez a standardizált életút volt jellemző a családi életre: a szülői ház elhagyása után a házasság és a gyermekvállalás következett. Ez a normalizált életút fokozatosan kiegészült a hatvanas évek végének alternatív lehetőségeivel mind a foglalkozási, mind a családi pályák pluralizációja miatt (Widmer – Ritschard 2009). Néhány fiatal inkább tovább tanult a munkánélküli időszakok elkerülése érdekében; a házasság helyett pedig többen választották a kisebb elköteleződéssel járó együttélést, és a szülőség átmeneti vagy végleges elhalasztása mel-

⁴⁴ A helyettesítő termékenységi szint az a gyermekszám, ami nulla nettó veszteséggel pontosan helyettesíti a nőt és a párját, amikor ő és gyermekei apja meghal. A fejlett országokban a népesség megtartásához körülbelül 2,1-es helyettesítő termékenységi szint szükséges.

lett döntöttek, így próbálták csökkenteni a destandardizált életúttal együtt járó bizonytalanságokat.

A posztszocialista országokban e szabványosított életút kiegészítő alternatíva nélküli változata uralkodott egészen a 1990-es évek elejének politikai rendszerváltásáig. Ezután kezdődött a nagyon gyors ütemű destandardizáció, főként a nagyszabású gazdasági szerkezetátalakítás miatt, ami gyakran kényszerítette az embereket a nem standardizált foglalkoztatási formák és családi gyakorlatok kialakítására és követésére.

3.3.2.1. Kohorszanalízis és krízishipotézis

A kohorszanalízis azért fontos az életútelméletben, mert a társadalmi változásoknak és a történelmi eseményeknek jelentős hatása lehet az egyének életére. Az azonos korcsoporthoz tartozó vagy azonos életesemény előtt álló emberekre valamiféle közös hatása lehet egy-egy meghatározó eseménynek vagy időszaknak, mint például amilyen Magyarországon a rendszerváltás időszaka volt. Nehéz pontosan felmérni, hogy melyik kohorszra és milyen hatással voltak az olyan események, mint az iskolai expanzió vagy a munkanélküliség megjelenése – főleg akkor, ha maga az esemény sem egy konkrét törvény vagy szakpolitikai intézkedés (mint pl. a gyes) bevezetése, hanem időben elnyúló folyamat, mint például a rendszerváltás hatása a szülőképes korú nők gyermekvállalására.

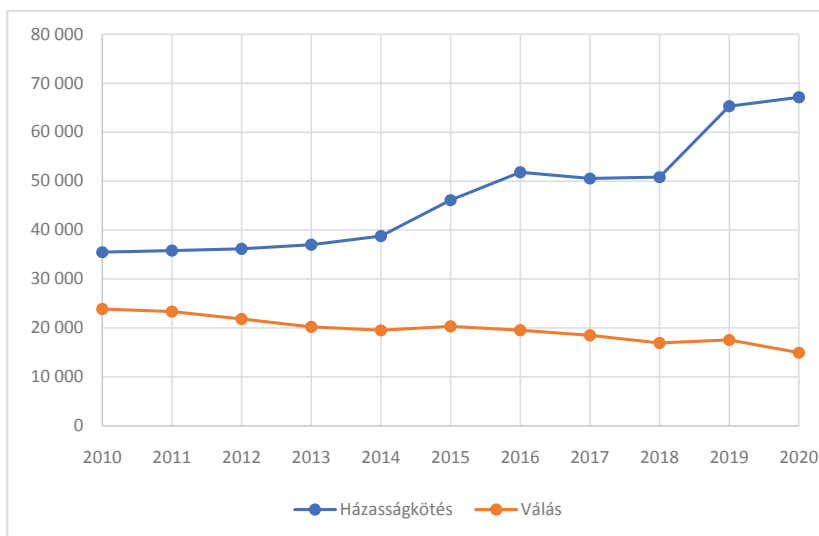
Az 1970-es években született nők családtervezését érintette leginkább a munkapiac nagymértékű átalakulása. Ennek az életkori csoportnak az egyik jellemzője, hogy sokan vannak,⁴⁵ és éppen a rendszerváltás idején léptek tömegesen a munkaerőpiacra, amikor is néhány év leforgása alatt milliós nagyságrendben szűntek meg munkahelyek, és a foglalkoztatottak státusza, javadalmazása, valamint biztonsága is jelentősen átalakult (Spéder 2004). Miroslav Macura és szerzőtársai (2000) ezt a jelenséget a gazdasági és társadalmi krízishipotézissel írták le azt hangsúlyozva, hogy a nagyfokú bizonytalanság, amely az 1990-es rendszerváltással járt együtt, elodázhathatja azoknak a döntéseknek a meghozatalát, amelyeknek hosszú távú következményei lehetnek. A mostani tudásunk alapján úgy tűnik, hogy nem csupán halasztásról, hanem a fertilitási ráta csökkenéséről van szó: mivel a Ratkó-unokák már a 40-es éveikben járnak, így nem valószínű, hogy bepótolják az elhalasztott gyermekvállalást.

⁴⁵ Rájuk utal a demográfiai szakirodalom a „Ratkó-unokák” nemzedékeként, akikről már az előző fejezetben is szót ejtettünk.

3.4. Demográfiai trendek a 2010-es években

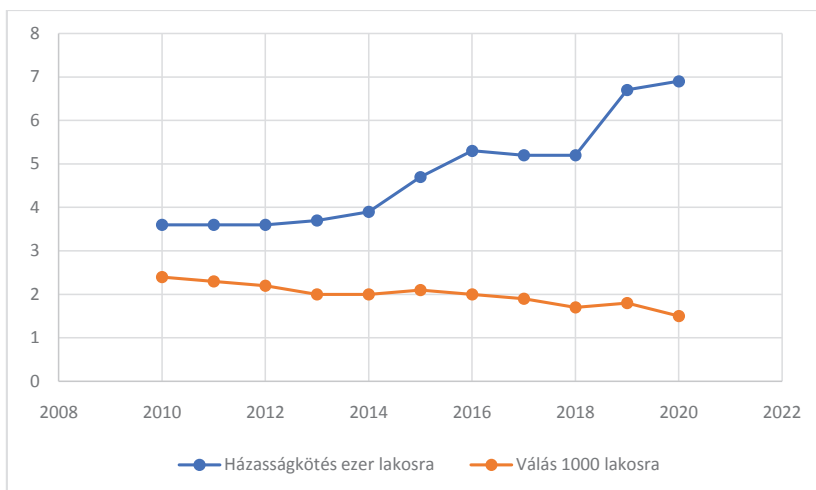
A bemutatott 1980 és 2010 közötti demográfiai folyamatok fényében meglepődve olvashatjuk Kapitány Balázs és Murinkó Livia 2021-ben megjelent tanulmányában, hogy „a párkapcsolatokkal kapcsolatos legújabb változások két elemét emeljük ki: a házasságkötések számának rendkívüli emelkedését és az élettársi együttélést választók párkapcsolati életútjának átalakulását” (Kapitány – Murinkó 2020: 146). Mi történt a 2010 és 2020 közötti időszakban, ami megváltoztatta a korábbi (1980 és 2010 közötti) időszak fő trendjeit a párkapcsolat-formálódás tekintetében?

A 3.6 és a 3.7. ábrákon jól látható, hogy Magyarországon a házasságkötések száma 2010 óta folyamatosan növekszik. Először – 2010 és 2014 között – csak kismértékű a növekedés, majd 2015-től kezdődően egy nagyobb mértékű növekedés figyelhető meg: a demográfusok ezt az időszakot *házasodási boom*nak is szokták nevezni (Murinkó 2020, Kapitány – Murinkó 2020). Jól szemlélteti ezt a teljes első házasságkötési arányszám alakulása, ami a 2010-es 39%-os értékről 2019-re felugrott 88%-ra (Murinkó 2020). Azaz a 2019-es adatok szerint az állapítható meg, hogy a 49 év alatti nők mintegy 88%-a valaha az élete folyamán házasságot köt Magyarországon.

3.6. ábra

A házasságkötések és válások számának alakulása 2010 és 2020 között Magyarországon (Forrás: KSH 2020d)

3.7. ábra

A házasságkötések és válások száma ezer lakosra 2010 és 2020 között Magyarországon (Forrás: KSH 2020d)

3.4.1. Mi állhat az új trend mögött?

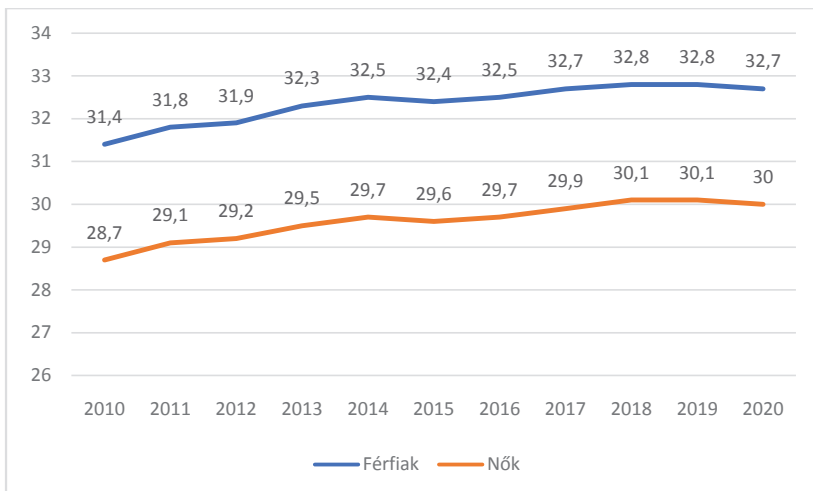
Ha végignézzük a statisztikai adatsorokat, azt láthatjuk, hogy soha nem kötöttek még annyira kevesen házasságot Magyarországon, mint 2010-ben. Érdekes ezt az adatsort a nemzetközi trendekbe beillesztve is tárgyalni, ugyanis a 2008–2009-es gazdasági világválság alatt és az azt követő évben nemcsak Magyarországon csökkent a házasságkötések száma, hanem Európában szinte mindenhol – majd 2010 után szinte egész Európában emelkedni kezdett ez a szám (Kapitány – Murinkó 2020). Erre az egységes változásra kézenfekvő magyarázat a gazdasági válság hatása, ami összecseng a korábban említett krízishipotézissel (Macura et al. 2000), azaz bizonytalanság idején – akárcsak az 1990-es rendszerváltás környékén – az emberek halasztják az olyan hosszútávú elköteleződéssel járó döntéseiket, mint például a házasság és a gyermekvállalás. A házasságok számának 2008-2009-es gazdasági válságot követő emelkedése mögött pedig az elhalasztott házasságok bepótlása állhat: „ugyanis az anyagi helyzet javulása, a biztosabb jövőkép kedvez a hosszú távú elköteleződéssel járó döntéseknek” (Kapitány – Murinkó 2020: 151).

A bepótláshipotézis magyarázatot adhat a 2010 körüli első házassági boomra, amit a nemzetközi trendek is alátámasztanak. Azonban ez a hipotézis nem

3. Párkapcsolati változások alakulása Magyarországon...

magyarázza meg a házasodási kedv további felfutását Magyarországon a 2015 utáni időszakban. Kapitány és Murinkó (2020) a házasságok 2010-es évek második felében történő további felfutását a szakpolitikai intézkedések hatásaként magyarázzák. Ilyen intézkedés volt például a 2015-ben bevezetett első házasság adókedvezménye és a családi otthonteremtési kedvezmény, majd a 2019-ben bevezetett babaváró hitel. Emellett a 2014-ben hatályba lépett új Polgári törvénykönyv (Ptk.) is hozott olyan változásokat a családok életében, amelyek hozzájárulhattak a házasságkötések növekedéséhez: ilyen intézkedés volt, hogy az élettársi kapcsolatban élők csak akkor számítanak közeli hozzátartozónak, ha legalább egy éve együtt élnek, és közös gyermekük született (Kapitány – Murinkó 2020, Murinkó 2020).

Míg a korábbi időszakban jellemző volt, hogy a házasulandók átlagos életkora növekedett, ez a trend a 2010-es évek folyamán némileg lelassult. Azaz annak ellenére, hogy a házassodási hajlandóság jelentősen emelkedett, az életkori mintázat csak kissé változott: ahogy ez a 3.8. ábrán is jól látható, 2020-ra a nők átlagosan 30 évesen, a férfiak pedig átlagosan 32,7 évesen kötöttek házasságot.

3.8. ábra

Átlagos életkor az első házasságkötéskor

(Forrás: KSH 2020b)

3.5. Házasság, várandósság, várandós házasság

Korábbról is jól ismert jelenség, hogy az első gyermek érkezése előtt összeházasodtak a fiatal párok. Ez a társadalmi norma megfigyelhető például az 1960-as években az Egyesült Államokban (Kapitány 2021) vagy Magyarországon a rendszerváltás előtti évtizedekben. Sőt, Pakot Levente történeti demográfiai kutatásai-ból az derül ki, hogy már a 20. század elején is az volt a bevett gyakorlat a paraszti közösségekben, hogy házasságkötéskor már „úton volt a baba” (Pakot 2015: 998). Az 1970-es évek közepére – amikortól jól regisztrálható volt a különböző statisztikai nyilvántartások alapján ez a jelenség – az összes házasságkötés mintegy 18%-ára volt jellemző, hogy „úton volt a baba” a házasságkötéskor, és ez az arány egészen a rendszerváltás idejéig jellemző maradt. Azon kívül, hogy a társadalmi norma azt várta a házasság előtt álló nők várandóssága esetén, hogy házasságban szülessen meg gyermekeiket, ennek olyan gyakorlati előnye is lehetett, hogy a házasulandók meggyőződhetek arról, hogy egyik fél sem küzd fertilitási problémákkal. Ez azért is lehetett fontos szempont, mert Magyarországon az 1980-as évekig nem voltak elérhetőek a lombik eljárások,⁴⁶ azaz egészségügyi probléma esetén egyedüli opcióként az örökbefogadás kínálkozott volna, ami „egy előítéletektől és sztereotípiáktól terhelt folyamat” (Neményi – Takács 2016: 169).

A rendszerváltás környékén, ahogyan ideiglenesen kissé tradicionálisabbá váltak a családdal kapcsolatos attitűdök (Blaskó 2005), úgy még inkább emelkedett azon házasságok aránya az összes házasságon belül, ahol a párok már tudták, hogy hamarosan gyermekük születik: az összes házasság negyedét tették ki (Kapitány 2021). Az ezt követő időszakban e tekintetben is változás történt: ugyanis gyengült a társadalmi elvárás azzal kapcsolatban, hogy házasságon belül kell gyermeket vállalni (Szalma 2010), és növekedett a házasságon kívüli születések száma is: 1980-ban a házasságon kívüli születések aránya 7,1% volt, ami 1990-re 13,1%-ra, majd 2011-re már 30% fölé emelkedett. Így a rendszerváltást követő másfél évtizedben az összes házasság kevesebb mint 20%-ában volt megfigyelhető a várandós házasságok aránya (Kapitány 2021).

⁴⁶ A magyar társadalom attitűdbeli „gyermekközpontúságát” több empirikus kutatás is alátámasztja: a European Values Study (EVS) 2008-as adatai szerint például Magyarország azon országok közé tartozott – Romániával, Albániával, Oroszországgal és Ukrajnával együtt –, ahol a válaszadók a legnagyobb (80%-ot meghaladó) arányban értékelték egyet azzal, hogy egy nőnek szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete (Szalma 2014). Az eredményekből az is kiderült, hogy ugyanazokban az országokban gondolják fontosnak a férfiak apává válását, amelyekben az anyává válásnak is nagy fontosságot tulajdonítanak. Emellett a magyar válaszadók közel 80%-a vélte úgy, hogy a boldog házasság fontos alkotóeleme a gyermekvállalás. Ugyanakkor a magyar válaszadók több mint fele támogatta azt a lehetőséget is, ha egy nő egyedülálló szülőként akar gyermeket, és nem kíván állandó partnerkapcsolatot egy férfival – bár több mint 90%-uk gondolta úgy, hogy egy gyermeknek apára és anyára is egyaránt szüksége van ahhoz, hogy boldogságban nőjön fel.

A következő időszakban újabb változások figyelhetők meg: a 2010-es kormányváltáskor – ahogy ezt az előző fejezetben részletesen is tárgyaltuk – számos pronatalista családpolitikai intézkedést vezettek be, melyek hatással lehetnek a várandós házasságok arányára is. Az egyik ilyen változás, hogy a 2011. január 1. óta hatályos családi adókedvezmény kizárólag házas partnerek esetén a magzatok után is igénybe vehetővé vált – ami indokolhatta a 2010-es „várandósan kötött házasságok arányának egyszeri megugrását” (Kapitány 2021: 2). Ekkor ugyanis újra 20% fölé emelkedett a várandós házasságok aránya az összes házasságon belül. Ezt követően olyan házasságösztönző intézkedéseket hoztak – ilyen például a családi otthonteremtési kedvezmény (CSOK), amelynek a szabályai szerint csak házaspárok vehetnek igénybe később születendő, előre vállalt gyermek után támogatást –, melyek által megnőtt a házasságok száma. Így az összes házasságon belül lecsökkent a várandós házasságok aránya, hiszen a házasságok többségét olyan párok alkották, akik hosszabb idő óta együtt éltek, és akár egy vagy több (közös) gyermeket is neveltek már a háztartásukban (Kapitány 2021). Murinkó érvelése szerint az „élettársi kapcsolatban élők tömegei [...] gyorsan tudnak reagálni a makrogazdasági helyzet változására vagy egy-egy (a médiában nagy figyelmet kapó, számukra anyagi előnyt jelentő) szakpolitikai intézkedésre” (2021: 3). A 2019. július 1-én bevezetett babaváró támogatás azonban azoknak kedvez, akik házasságban élnek (csak ők jogosultak ennek a hitelnek a felvételére), és gyermekvállalás előtt állnak, hiszen a megszületendő, előre vállalt gyermek után jár a támogatás. Így várható, hogy ismét növekedni fog azoknak az aránya, akik akkor házasodnak össze, amikor már úton van a baba (Kapitány 2021).

3.6. Mi állhat a válások számának csökkenése mögött?

Ahogy korábban említettük, a válások számát befolyásolhatja a házasságok száma is. Amikor a házasságok száma csökkent, ezzel párhuzamosan a válások száma is csökkent. Így logikus lenne azt feltételezni, hogy a megemelkedett házasságok száma együtt járhat a válások számának növekedésével. Azonban láthattuk, hogy az utóbbi évtizedben sem a válások száma, sem az ezer lakosra jutó válások száma nem emelkedett, sőt csökkent.

Az egyik lehetséges magyarázat erre az, hogy a 2008-2009-es gazdasági válság hatására a megromlott kapcsolatban élők közül többen választották inkább a különélést, mint a válást. Ezt bizonyítja, hogy 2005-ben a házas, de különélők aránya 2,7% volt, míg ugyanez az arány 2011-ben 5%-ra emelkedett (Makay – Szabó 2018). A másik lehetséges magyarázat a válási arányok csökkenésére a családi értékekkel kapcsolatos attitűdök változása lehet, ami valószínűleg nem független a tradicionális nemi szerepek fontosságának politikai

nyilatkozatokban fellelhető erőteljes hangsúlyozásától és a házasság intézményének a családtámogatások tekintetében is megfigyelhető megkülönböztetett szerepétől (ahogy erre már az előző fejezetben is rámutattunk). Ezzel összhangban Makay és Szabó (2018) azt találták, hogy 2005 és 2016 között mind a férfiak, mind a nők körében csökkent a válás elfogadottsága: míg 2005-ben a megkérdezettek 30%-a értett egyet azzal az állítással, hogy „a házasság élethosszig tartó kapcsolat, és nem érhet véget”, 2016-ban az egyetértők aránya már 41%-ra nőtt (Makay – Szabó 2018).

A válások számának csökkenése nem egyenletes a különböző korcsoportokban: a 2010-es években a válási hajlandóság csökkenése csak a 40 évesnél fiatalabbakat érintette, akik között egy évtized alatt a felére-kétharmadára csökkent az ezer házásra jutó válások száma, miközben az 50 éves vagy annál idősebb házaskörében emelkedett a válási arány (Makay – Murinkó 2021: 34). Ennek a hátterében talán azok a családpolitikai pénzügyi ösztönzők (pl. CSOK, babaváró hitel) állhatnak, amelyek a házaskör számára elérhetőek, de egy esetleges válás esetén a támogatásokat vissza kell fizetni az államnak. Ugyanakkor e hipotézis ellen szól, hogy az 50 éven felüliek növekvő válási hajlandósága nemcsak Magyarországra jellemző jelenség, hanem több európai országban és az Egyesült Államokban is megfigyelhető (Makay – Murinkó 2021).

A válások egyik fontos jellemzője, hogy érinti-e a házasságból született kiskorú gyermekeket. E tekintetben is megfigyelhető változás: egyre kevesebb válás történik úgy, hogy közös kiskorú gyermekek érintettek. 1990-ben a válások mintegy 70%-ában volt érintett kiskorú gyermek, ez az arány 2016-ra 55%-ra mérséklődött (Makay – Szabó 2018). Emögött egyrészt az állhat, hogy a házasságok időtartama nő, tehát a válások egy része akkor következik be, amikor a közös gyerek már nagykorúvá vált. Másrészt pedig az alacsony fertilitási rátával összefüggésben kevesebb olyan házasság van, amelyekben gyermek születik.

A váláshoz köthető fontos változás, hogy az új Polgári törvénykönyv megszüntette a kiskorú gyermekek elhelyezésére vonatkozó szabályokat, és helyette a gyermekfelügyeleti jogot vezette be. Ez lehetővé teszi a közös gyermekfelügyeletet is, mely révén a válás után mindkét szülő aktív részese maradhat a gyermeke életének, és arra is módot ad, hogy együtt döntsenek a közös gyermek életével kapcsolatos dolgokról (Szalma – Rékai 2019). Ennek ellenére ma még az esetek döntő többségében a gyermekek válás esetén az anyával maradnak, és az apák gyakran kiszorulnak a gyermekekkel kapcsolatos fontos döntések meghozatalából (Szalma – Rékai 2019). A válás utáni közös szülőség szakirodalmi áttekintése során Pilinszki Attila és Gyetvai Anna (2021) arra is felhívja a figyelmet, hogy Magyarországon hiányoznak az elvált szülőknek kínált edukációs programok, amelyek azért is fontosak lennének, mert a válás utáni közös szülőség minősége összefüggést mutat a gyermekek és a felnőttek jóllétével.

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

■ ■ ■ SZALMA IVETT – TAKÁCS JUDIT

Ahogy a családpolitikával foglalkozó fejezetből láttuk, a magyar társadalomra pronatalista családpolitika jellemző, azaz arra ösztönzik (főleg anyagi támogatással) a gyermekvállalási korban lévő párokat, hogy minél több gyermeket vállaljanak. De vajon milyen tényezők befolyásolhatják a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseket a családpolitika eszköztárán túl? Ebben a fejezetben áttekintjük, hogy az 1990-es évektől kezdve hogyan változott a gyermekvállalás mintázata Magyarországon, és milyen egyéni (mikro-), illetve társadalmi (makro-) szintű változók befolyásolhatják azt.

Az első rész a szülővé válás időzítésével és a megváltozott fertilitási mintázatokkal foglalkozik. A második rész a gyermekek számában bekövetkezett változásokat mutatja be. A harmadik részben áttekintjük a gyermekvállaláshoz kötődő elméleteket, és bemutatjuk azokat a legfontosabb mikro- és makrotényezőket, amelyek befolyásolhatják a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseket. A negyedik részben a gyermektelenséggel kapcsolatos magyarországi empirikus kutatásra fókuszálunk, s próbálunk arra is választ keresni, hogy mi tartja vissza azokat, akik több gyermeket szeretnének, de végül mégis kevesebb gyermeket vállalnak.

4.1. Mikor válunk szülővé?

Az 1990-es években és a 2000-es évek legelején a hazai családszociológiai kutatások elsősorban a párkapcsolati változásokra fókuszáltak, mivel a párkapcsolatok pluralizálódása volt a leginkább szemmel látható változás (Cseh-Szombathy 1994). Például Utasi Ágnes (1996) kutatása azzal foglalkozott, hogy a válás mennyire jellemző különböző társadalmi rétegekhez tartozó csoportok körében, és azt találta, hogy a konvencionálistól eltérő családi gyakorlatok egyre szélesebb körben terjednek. Tóth Olga (1997) arra a megállapításra jutott, hogy a házasság népszerűségének csökkenése mellett a házassági életkor is kitolódott, ami összefüggésbe hozható a nők iskolai végzettségének emelkedésével.

S. Molnár Edit és Pongrácz Tiborné (1998) a gyermekvállalás kérdését elsősorban a párkapcsolati formák felől megközelítve arra kereste a választ, hogy miért növekszik a házasságon kívül született gyermekek száma. Bukodi (2002) azt kutatta, mely tényezők határozzák meg, hogy a fiatal párok az élettársi kapcsolatot választják a házasság helyett. Utsi Ágnes (2004) pedig felfigyelt a szingli életmód terjedésére, azaz amikor semmilyen párkapcsolatot nem alakítanak ki a 30-as éveikben járó fiatalok. Összegezve ezt a korszakot a „családi életformák pluralizálódása” (Somlai 1999: 38) jellemezte.

A 2000-es évektől kezdve került előtérbe a gyermekvállalás kérdése. Ugyanis a párkapcsolatok 1990-es években megfigyelt átalakulásai – azaz hogy egyre többen későbbi életkorban alakítják ki az első tartós párkapcsolatukat, és egyre többféle párkapcsolati forma jelenik meg, például egyre többen választották a házasság helyett az élettársi kapcsolatot és a látogató partnerkapcsolatot (Kapitány 2012) – hatottak a gyermekvállalásra is (Szalma 2010, 2011). Például a házasságok egyre későbbi életkorban történő megkötésének következményei közé tartozik a késői gyerekvállalás és az ezzel együtt járó termékenységszökkenés (Szalma 2021a, 2021b).

A 4.1. táblázatban jól látható, hogy Magyarországon a nők első gyermekvállalási életkora 1980 és 1990 között szinte nem változott, míg a következő 20 év alatt több mint 5,2 évvel tolódott ki: 1990 és 2019 között a nők életkora az első gyermekvállaláskor 22,99-ről 28,86-ra nőtt. Tóth Olga (1993) 1980-as évek végére vonatkozó vizsgálata azt jelzi, hogy a szülővé válás az iskola befejezése után közvetlenül következik. Mivel a magasabb iskolai végzettség megszerzése több időt vesz igénybe, ezért a magasabb iskolai végzettségű nők pár évvel később válnak anyává, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik. Az iskolai végzettség és szülővé válás életkora között nemcsak objektív kapcsolat fedezhető fel, hanem „a kulturális norma bizonyos viszonyítás alapján működik, azaz akkor »késői« az anyává válás, ha valaki már »régén« befejezte iskoláit” (Tóth 1993: 134).

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

4.1. táblázat

*A nők átlagos életkora (első) gyermekük születésekor
az 1980 és 2019 közötti időszakban*

Év	A nők átlagos életkora az első gyermekük születésekor	A nők átlagos életkora a gyermek születésekor
1980	22,86	25,95
1990	22,99	25,67
2001	25,33	27,35
2002	25,7	27,64
2003	26,1	27,92
2004	26,54	28,27
2005	26,96	28,59
2006	27,29	28,88
2007	27,55	29,14
2008	27,7	29,31
2009	27,92	29,54
2010	28,23	29,83
2011	28,34	30,03
2012	28,29	30,06
2013	28,23	30,09
2014	28,27	30,14
2015	28,44	30,27
2016	28,42	30,2
2017	28,61	30,31
2018	28,75	30,33
2019	28,86	30,34

Forrás: KSH 2020b

A 2000-es évektől egyre inkább elváltak egymástól az iskola befejezése és a szülővé válás eseményei. Továbbá az idősoros adatok azt jelzik, hogy bár lassuló ütemben, de továbbra is nő az anyák életkora. A nők anyává válásának az életkora nem kiemelkedően magas, mert pl. 30 felett volt az első gyermekvállalás

lás életkora az ír, a görög, a svájci, a luxemburgi, az olasz és a spanyol nők körében 2017-ben (OECD Family Database 2021), azonban szem előtt kell tartanunk, hogy nálunk viszonylag gyorsan történt a halasztó magatartás megjelenése. Ráadásul, ha iskolai végzettség és település típus szerint vizsgáljuk az adatokat, akkor azt láthatjuk, hogy még nagyobb különbségek figyelhetők meg. Például azoknál a nőknél, akik legfeljebb általános iskolai végzettséget szereztek, az első születéskor az átlagéletkor 20,9 volt 1995-ben, és ez csak kissé emelkedett 2017-ben 21,4 évre (KSH 2019b), míg a diplomával rendelkezők körében jelentős növekedés volt tapasztalható (1995-ben 27,9, amely 31,9-re emelkedett 2017-ben). Hasonló eltérést figyeltünk meg településtípusonként is: 2017-ben az első szülés átlagos életkora a fővárosban élő nők körében 31,3 év, a vidéken élő nőknél 26,7 volt (KSH 2019b). Ez egybevág Paksi és Szalma (2009) vizsgálatával arra vonatkozóan, hogy mit gondolnak az emberek, mikor ideális, túl korai és túl késői a gyermekvállalás. Az iskolai végzettségi és a településváltozónak szignifikáns hatása volt a túl késői anyává válás életkorának meghatározásában. Az iskolai végzettség a következőképpen hatott: minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál későbbre helyezi azt az életkort, amikor már túl késő gyermeket vállalni. A településtípus-változó pedig úgy hat, hogy minél nagyobb településen él valaki, annál későbbre helyezi ezt az életkort (Paksi – Szalma 2009).

A gyermekvállalás időbeli halasztásával kapcsolatban Spéder (2021) azokat a kérdéseket feszegeti egy nemrégiben megjelent tanulmányában, hogy miképpen jellemezhető a „rég”, rendszerváltás előtti és az „új”, jelenlegi termékenységi mintázat, illetve, hogy befejezettnek tekinthető-e a gyermekvállalási gyakorlat megváltozása. A rendszerváltás előtti, azaz a régi mintázatot a korai családalapítás jellemezte. Az anya átlagos életkora az első gyermek vállalásakor már az 1960-as években is 22-23 év között volt, és a korai szülővé válás egészen a szocializmus végéig szinte változatlan maradt (1985-ben 22,8 év, 1990-ban 22,9 év). Azonban rendszerváltozást követően elkezdett emelkedni az életkor, amikor a nők anyává váltak. Spéder (2021) úgy találta, hogy radikálisan először az 1975-ben született kohorsz gyermekvállalási gyakorlata tér el a korábbiaktól.

Szintén jól megfigyelhető jelenség, hogy a nagyon késői gyermekvállalás – azaz amikor egy nő 40 éves kor felett vállal gyereket – is terjed. Kapitány és Spéder (2021) arra hívja fel a figyelmet, hogy míg 1990-ben az összes élveszületés 0,5%-a, addig 2010-ben 1,5%-a, 2020-ban pedig már 3,3%-a tartozott ebbe a csoportba. Ugyanakkor a késői gyermekvállalásnak számos egészségügyi kockázata lehet mind az anyára, mind a születendő gyermekre nézve, melyekről egyes vizsgálatok szerint (Szalma – Bitó 2021, Szalma 2021) a magyar lakosság nem rendelkezik kellő információval, ezért fontos lenne olyan közpolitikai programok bevezetése, amelyek segíthetik a gyermekvállalási korban lévőek tájékozódását e témakörben.

4.2. Gyermekszám szerinti mintaváltás

A gyermekvállalás halasztása mellett megfigyelhető a gyermekszám szerinti mintaváltás is. A legtöbb nemzetközi felmérés azt mutatja, hogy nemcsak Magyarországra, hanem egész Európára jellemző, hogy az ideális gyermekszámként a kettőt jelölik meg a kérdőívekben a válaszadók. Ebben nagy szerepe lehet annak, hogy Európában a kétgyermekes modell ideális családnagyságként nagyon széles körben és mélyen bevésoódott az emberek tudatába (Sobotka – Beaujouan 2014, Takács 2012). Ugyanakkor fontos kiemelni az ideális és a tényleges gyermekszámok közötti különbségek nagyságát. Mivel az ideális gyermekszám egy felső korlátként is értelmezhető, ezért a gyakorlatban szinte soha nem haladja meg egy adott térségben az ideális gyermekszám a tényleges gyermekszám mértékét. Ez a különbség különösen nagy a posztszocialista országokban (Spéder – Kapitány 2014), ami arra utalhat, hogy ebben a régióban több akadályozó tényezővel kell szembenéznük a fiataloknak, mint például az észak-nyugat-európai társadalmakban.

Bár az ideális gyerekszám tekintetében alig lelhető fel változás Magyarországon,⁴⁷ jelentős változások történtek a tényleges gyermekszám alakulásban, ahogy ez a 4.2. táblázatban is látható. Ha egy hosszabb időtávban vizsgáljuk az adatokat, akkor látható, hogy 1980-ban még közel 58 szülés jutott ezer 15 és 49 év közötti nőre, addig ez a szám 1990-re 49-re csökkent. Ezt követően a mélypontot 2011-ben érte el a születések száma, amikor mindössze 37,1 volt az ezer 15 és 49 év közötti nőre jutó szülések száma. Miközben abban is jelentős változás következett be, hogy milyen arányban születtek a gyermekek házasságban, illetve nem házasságban élő nőknél. Ennél a mutatónál azt láthatjuk, hogy egészen 2013-ig csökkent a házasságban élő nőkre jutó élveszülés, majd 2014-től megfordul a trend, és azóta újra emelkedik a házasságban élő nőkre jutó születések száma. Különösen 2017-től látványos az emelkedés, ami persze nem független a szakpolitikai intézkedések hatásától (Kapitány – Murinkó 2020). Ilyen például a 2015 júliusa óta elérhető családi otthonteremtési kedvezmény (CSOK), melynek a szabályai szerint „csak házaspárok vehetnek igénybe később születendő, előre vállalt gyermekek után járó támogatást, és a nem közös gyermekek is csak házasságban élő nők esetén »adódnak össze«” (Kapitány – Murinkó 2020: 152).

⁴⁷ Az ideális gyermekszám stabilitása annak is köszönhető, hogy ez egy olyan kollektív fogalom, ami a társadalom normatív elvárásait tükrözi. Ezért a témával kapcsolatos felmérések eredményeinek értelmezésekor fontos figyelembe venni, hogy a válaszadók bizonyos mértékig mindenképpen a média és a politikai diskurzusok által befolyásolt – „nép hangján” – szólnak meg, amikor az ideális gyermekszámot firtató kérdésekre válaszolnak (Takács 2012).

4.2. táblázat*Ezer 15–49 éves nőre jutó élveszületés családi állapot szerint (1980–2020)*

Év	Ezer 15–49 éves		
	Nőre jutó élveszületés	Házasságban élő nőre házasságból jutó élveszületés	Nem házasságban élő nőre házasságon kívüli élveszületés
1980	57,6	73,7	14,8
1990	49,4	67,4	17,7
2001	38,1	52,1	23,6
2002	38,3	52,8	23,9
2003	37,8	52,5	23,7
2004	38,4	53,4	24,8
2005	39,8	56,1	25,8
2006	41,1	59	26,5
2007	40,5	57,9	26,9
2008	41,3	58,8	28,3
2009	40,3	57,7	28
2010	37,9	55,8	25,9
2011	37,1	54,9	25,7
2012	38,7	55,9	28
2013	38,2	54,7	28,2
2014	39,7	56,4	29,9
2015	40	57,3	30,1
2016	40,9	59,9	30,1
2017	40,6	61,5	28,7
2018	40,2	61,8	27,9
2019	40,2	67,1	24,7
2020	42	..	..

Forrás: KSH 2020b

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

Emellett abban is jelentős változás fedezhető fel, hogy egy nőnek átlagosan hány gyermeke születik. Spéder (2021) az 1990-es és a 2015-ös évet hasonlította össze abból a szempontból, hogy 40–44 éves nőknek hány gyermekük született. A 40–44 éves korra elért gyermekszám jól közelíti a végleges gyermekszámot, mivel a 40 éves kor feletti további gyermekvállalás már igen ritka, ezért „amennyiben megvizsgáljuk a mindenkor 40–44 évesek addig elért gyerekszámaikat, jól közelítjük a befejezett termékenység jellemzőit” (Kapitány – Spéder 2018: 58). Bár ahogy ezt már korábban is említettük, az utóbbi időben megnőtt azoknak a nőknek az aránya, akik 40 évesnél idősebb korban születtek: például 2017-ben az első születéseknél a nők 1,6%-a már betöltötte a 40. életévüket (Makay 2020).

4.3. táblázat

A 40–44 éves nők termékenység szerinti megoszlása Magyarországon 1990-ben és 2015-ben

	1990	2015
Gyermeztelen	8,5%	15,5%
Egygyermekes	22,0%	27,8%
Kétgyermekes	50,5%	36,8%
Három- és többgyermekes	19,0%	19,9%
Összesen	100%	100%

Forrás: Spéder 2021

A 4.3. táblázatban jól látható, hogy a legnagyobb változás abban következett be, hogy milyen arányban találhatók a 40–44 éves korú nők körében a kétgyermekes anyák. Míg 1990-ben a 40–44 éves nők több mint fele kétgyermekes anyá volt, addig 2015-re ez az arány 36,8%-ra csökkent. Úgy tűnik, hogy a kétgyermekes anyák arányának csökkenését a gyermektelen és az egygyermekesek számának növekedése okozza, ami azt jelzi, hogy Magyarországon is megjelent az úgynevezett „megállók” (*stopping*) aránya, akik egy gyermek után megállva nem szeretnének már több gyermeket vállalni (Zeman et al. 2018, Spéder 2021). Ugyanakkor a sokgyermekesek részaránya Magyarországon nem változott, ami talán meglepő lehet annak fényében, hogy a 2010 utáni családpolitikai intézkedések túlnyomó többsége a három- és többgyermekes középosztálybeli családokat célozza. A harmadik jelentős változás a vállalt gyermekszámok mintázatában, hogy 1990 és 2015 között majdnem megduplázódott a gyermektelenek aránya ebben a korcsoportban.

4.3. A gyermekvállalást befolyásoló tényezők elméleti keretei

A gyermekvállalás elsősorban egyéni döntés, amit azonban az egyéni szinten túl makrokörnyezeti tényezők is befolyásolhatnak. Ebben a fejezetben először azokat a mikroszintű tényezőket mutatjuk be, amely hatással lehetnek arra, hogy ki-nek mikor és hány gyermeke lesz. Ezt követően a makrotényezők szerepét tárgyaljuk.

4.3.1. Mikroszintű döntések

A mikroszintű kutatás a gyermekvállalás alapjául szolgáló egyéni és párkapcsolati döntéshozatali folyamatokra összpontosít, és megvizsgálja, hogy mely körülmények befolyásolják a gyermekek időzítésével és számával kapcsolatos döntéseket egyéni szinten.

A nők gyermekvállalásával kapcsolatos döntéseket a klasszikus közgazdasági megközelítés költség–haszon elvű megközelítéssel magyarázza (Becker 1981, Friedman et al. 1994, Schoen et al. 1997). A gyermekvállalás egyéni haszna a modern társadalmakban azonban egyre inkább csökken, miközben a gyermekvállalás költségei növekszenek. A gyermekvállalásnak ma elsősorban szociális haszna lehet, mivel fontos és tartós szülő–gyermek közötti kötődést biztosíthat a gyermek felnövekedése során és azt követően is (Schoen et al. 1997), miközben az életformák pluralizálódása miatt egyre kevésbé tekinthető a gyermekvállalás – például a családi gazdaság munkaerejét potenciálisan fokozó – „jó beruházásként”. A gyermekvállalás költségvonzata ugyanakkor egyre magasabb, hiszen a gyermeknevelés egyre több humántőke- és anyagi beruházást igényel, mivel egyre tovább tanulnak a gyerekek, valamint a korábbi időszakokhoz képest gyakran hosszabb ideig maradnak a szülői házban, és így a szülők anyagi támogatására is tovább lehet szükségük (Vaskovics 2000, Murinkó 2010a).

A gyermekvállalás a legtöbb európai társadalomban elsősorban a nőktől követel ráfordításokat: az esetek döntő többségében a nők maradnak otthon a gyerekekkel a szülést követően, így csökken a jövedelmük, és törés következhet be munkapiaci pályafutásukban. A magasabb iskolai végzettségű nők jellemzően magasabb jövedelemmel rendelkeznek, jobb előrelépési lehetőségeik vannak a munkapiacra, és általában nagyobb eséllyel tekinthetnek munkájukra úgy, mint az önkieljesztés egyik fontos eszközére. Emellett fokozottabban tudatosodhat bennük a gyereknevelés indirekt költségeinek – például korábbi pénzügyi függetlenségük feladásának vagy a kimaradó karrierépítési lehetőségek – jelentő-

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

sége. Mivel a magasabb iskolai végzettségű nők körében a gyermekvállalás nagyobb alternatív költséggel járhat, mint az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező társaiknál, így nagyobb eséllyel maradhatnak gyermektelenek vagy vállalhatnak kevesebb gyermeket, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik. Ez a közgazdasági logika azonban kevésbé érvényesül a férfiak körében, hiszen az ő munkapiaci karrierjükre a gyermekvállalás nincs negatív hatással, sőt, egyes kutatások ennek éppen az ellenkezőjét mutatják (Matysiak – Steinmetz 2008). A férfiak munkapiaci pályafutását kifejezetten ösztönözheti a gyerekvállalás, hiszen jellemzően nem a férfiak – hanem a nők – szakítják meg a gyermekgondozás miatt a munkapiaci karrierjüket. A kisgyermekes családok fokozott jövedelemszükséglete miatt pedig a férfiak általában még inkább elköteleződnek a fizetett munkavégzés irányába, és további bevételek reményében gyakran akár pluszmunkákat is vállalnak. A munkaadók számára a gyermekes férfiak ezért különösen megbízható munkavállalóknak számíthatnak (szemben az ugyanezen okok miatt gyakran „kiszámíthatatlan munkaerőként” elkönyvelt kisgyermekes anyákkal).

Azonban az alternatív költség nemcsak a paritásra hathat – azaz arra, hogy mennyi gyermeket vállalnak a nők –, de a gyermekvállalás időzítésére is. Miller (2010) kimutatta például, hogy ha a nők az anyává válást egy évvel elhalasztják, az 9%-kal növelheti a keresetüket és 6%-kal emelheti a szakmai tapasztalataik szintjét. Több empirikus kutatás is kimutatta, hogy a nők az alternatív költségek csökkentése miatt halasztják az első gyermekvállalásukat (ezzel kapcsolatban lásd pl. Svédországban Gustafsson [2005], Angliában Kneale – Joshi [2008], Magyarországon pedig Szalma [2011] eredményeit).

Az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci státusz mellett a partnerkapcsolat hiánya/megléte, illetve annak minősége, ami nagymértékben meghatározhatja a gyermekvállalás időzítését és a vállalt gyerekek számát. Azoknak, akiknek nincs tartós párkapcsolatuk, kisebb eséllyel születik gyermekük, mint a tartós párkapcsolattal rendelőknek (Szalma – Takács 2012, 2015). A párkapcsolat típusa (élettársi kapcsolat vs. házasság) is fontos lehet a gyermekvállalás szempontjából, bár ennek időben és országonként eltérő lehet a hatása. Például Franciaországban az élettársi kapcsolatban élő párok megközelítőleg ugyanolyan valószínűséggel vállalnak gyereket, mint a házasok (Toulemon – Testa 2005). Magyarországon 2014 óta ismét növekszik a házasságban született gyerekek száma – nem függetlenül attól, hogy számos családpolitikai intézkedést csak házasok vehetnek igénybe.

Ugyanakkor fontos szerepe van a párkapcsolatok felbomlásának a gyermekszám alakulásában, illetve a gyermekvállalás időzítésében is. Sok esetben a párkapcsolat felbomlása akadálya lehet a kívánt gyermekszám megvalósításának, hiszen sokszor ezek a kapcsolatok éppen akkor bomlanak fel, amikor a nők

még szülőképes korban vannak, ám mire új párkapcsolatot alakítanak ki, kifuthatnak a gyermekvállalási életkorból. Ennek egyik oka lehet, hogy az anyák rendszerint kisebb eséllyel találhatnak új partnert, mint a gyermektelen nők (Földházi 2008), mert Magyarországon általában a kapcsolat felbomlása után a nők maradnak a gyermekkel (Szalma – Rékai 2019), ez pedig sok energiát és időt igényel, így nehezebben tudnak új párkapcsolatot kialakítani. Ellenben az elvált apák újbóli párkapcsolatának kialakítására nincs negatív hatással a meglévő gyermekekről való gondolkodás, még akkor sem, ha az apával élnek a gyermekek (Murinkó – Szalma 2015). Egy új párkapcsolatban akkor a legvalószínűbb, hogy gyermeket vállalnak a párok Magyarországon, ha a korábbi párkapcsolatból egyik félnek sincs gyermeke, vagy ha csak a férfinak van, és a nőnek nincs (Murinkó – Szalma 2015). Ez valószínűleg azzal a domináns társadalmi normával függhet össze, ami szerint egy nő csak akkor élhet teljes életet, ha születik gyermeke (Szalma 2021b). Ugyanakkor úgy tűnik, hogy ez a megközelítés a gyakorlatban kevésbé helytálló, mint amennyire hazánkban és más kelet-közép-európai országokban elterjedt, hogy a szülői lét lenne a boldogság fő forrása. A legtöbb empirikus kutatás ugyanis azt mutatja (mind a keresztmetszeti, mind a longitudinális jellegűek), hogy a gyermek nélkül élő felnőttek elégedettebbek az életükkel, és boldogabbak, mint a háztartásukban gyermeket nevelő szülők (lásd pl. Hansen 2012, Glass et al. 2016, Mikucka – Rizzi 2020). Hansen (2012) például arra hívja fel a figyelmet, hogy a lehetséges pozitív hozadékok között a boldogság fokozása helyett inkább arra lenne érdemes koncentrálni, hogy a gyermekvállalás miként adhat (új) értelmet a szülők életének.

4.3.2. Makrotényezők hatása a gyermekvállalásra

A mikrotényezők mellett a makrotényezők is hatnak az egyének és a párok gyermekvállalással kapcsolatos döntéseire. Számos kutatás azt vizsgálja, hogy a kulturális és az intézményi háttér, amelyben az egyének és a párok élnek, és döntéseket hoznak hogyan hat arra, hogy mikor és hány gyermeket vállalnak. A két legfontosabb mező, ami a makrotényezőket vizsgáló kutatások középpontjában került, az a gazdasági és kulturális háttér (Billari 2004).

4.3.2.1. Második demográfiai átmenet

Az egyik legtöbbet idézett, kulturális változásokra fókuszáló megközelítés a demográfiai magatartások megértésében a második demográfiai átmenet elmélete, melyről már szót ejtettünk az előző fejezetben is. A második demográfiai át-

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

menet kifejezés bevezetése a demográfiai fejlődés egy újabb szakaszára utalt (van de Kaa 1987), melyre a házasságok számának csökkenése, illetve az jellemző, hogy a termékenységi ráta fokozatosan a helyettesítő (*replacement*) érték alá esik. Mi állhat e változások mögött?

Lesthaeghe (1983) a nyugati modernizációból kiindulva próbálta megmagyarázni a házasságkötési hajlandóság és a gyermekvállalás visszaesését. Megközelítése szerint az általános gazdasági növekedés a jövedelmek és a keresetek gyors felfutását eredményezte, valamint új munka- és karrierlehetőségeket teremtve megváltoztatta azon egyének aspirációit, akik számára egyre inkább saját céljaik és érdekeik váltak fontossá. Mindez viszont átrendezte a hagyományos együttélési formákat, és egyre kevésbé teszi vonzóvá a tradicionális értelemben vett család keretein belüli életet. A változásoknak ez a típusú spirálja természetesen időben elnyúlva valósul meg, a posztszocialista országokban az 1980-as évek elején kezdődtek, és az átalakulás jelenleg is zajlik. Az értékekben, a gondolkodásmódban, a kulturális mintákban bekövetkezett változások a szocializáción keresztül „öröklődnek át” a következő nemzedékre, akik ezekre a változásokra demográfiai magatartásuk megváltoztatásával, többek között házasságkötési kedvük „visszafogásával” és a gyermekvállalás elhalasztásával válaszolhatnak.

A második demográfiai átmenetben ugyanakkor csak az van benne, hogy az egyén önmegvalósítása válik fontosabbá, elvileg nem közvetlenül okozza a házasságok számának és a fertilitási ráták csökkenését, hiszen lehetnek olyan nők, illetve férfiak, akik az önmegvalósítást éppen a magánélet szférájában látják.

4.3.2.2. Fogyasztási preferenciák elmélete

Az önmegvalósításon kívül a fogyasztási preferenciáknak van nagy szerepük a gyermekvállalás csökkenésében. A gazdaságban bekövetkezett strukturális változásoknak köszönhetően a fogyasztási javak könnyebben elérhetővé váltak, ami csökkenti a gyerekek relatív értékét (Friedman et al. 1994). Easterlin (1987) elméletében – ellentétben a neoklasszikus közgazdasági elméletekkel – a döntéshozatalban szerepet játszó ízléseket, preferenciákat nem tekinti adottnak, hanem azokat a különböző társadalmi csoportok szerint és időben is változónak mutatja be, és azokat a tényezőket keresi, amelyek a preferenciák, attitűdök változását okozzák. Azt állítja, hogy az iparosodás, a modernizáció, a városiasodás jelentős változásokat okozott ezekben az attitűdökben, amelyeket mind figyelembe kell venni, ha arra keressük a választ, hogy miért csökkent a gyermekvállalási hajlandóság a növekvő jövedelmek ellenére. Elméletének kulcsa egyfajta „generációs ciklus” (*wave-shaped manner*) feltételezése. Ebben a mindenkori

szülői generáció gyermekkori életszínvonala és lehetőségei alapvetően befolyásolják a gyermekvállalási attitűdöket. A nagyobb, népesebb generációk, akiknek esetleg relatíve szűkösebben kellett élniük gyermekkorukban, továbbá felnőtté válásuk során is szembesülhetnek a generáció nagyságából fakadó korlátokkal, igyekeznek a születésszám korlátozásával jobb helyzetbe hozni a saját gyermekeiket (Gábos – Tóth 2000).

Magyarországon ez az elmélet érvényes lehet, hiszen az 1970-es években született Ratkó-unokák népes kohorsza – akiről már az előző fejezetben is szó esett – éppen a rendszerváltás idején került ki a munkapiacra, amikor szembesülniük kellett a munkakinálalt szűkösségével és a munkanélküliséggel. Ez pedig hathatott arra, hogy ők maguk sokkal kevesebb gyermeket vállaltak, mint az előző generáció. Ebből az elméletből fakadóan az ő gyermekeik fertilitási rátája növekedni fog (egyébként a fertilitási ráta növekszik annak ellenére, hogy a született gyermeke száma nem).⁴⁸

4.3.2.3. A gazdasági válságok hatása

Többen a gazdasági bizonytalansággal hozták összefüggésbe a demográfiai mintázatok megváltozását, amely az 1980-as évekhez képest az 1990-es rendszerváltozást követően bekövetkezett (Beck 1992, Mills – Blossfeld 2005). Beck kockázattársadalom megközelítésének kiindulópontja, hogy bizonytalanságokban bővelkedő szituációkban kell döntéseket hoznunk. E bizonytalansági tényezők közé tartoztak a munkaerőpiaci változások: a munkanélküliség megjelenése, a határozott idejű szerződések, a megbízási szerződések és a vállalkozóként végzett munkavállalás mind a bizonytalanság és az előre kiszámíthatatlanság felé hatnak (Szalma 2011). Ebben a bizonytalansági helyzetben az a leghatékonyabb védekezési stratégia, ha olyan opciót választanak a fiatalok, amely nem jelent végleges döntést, azaz megengedi a különböző lehetőségek kipróbálását. Ilyen nem végleges döntés például, amikor a fiatalok a házasság helyett az élettársi kapcsolatot választják, vagy elhalasztják a gyermekvállalást. Ez történt például a 1990-es rendszerváltás környékén (Billingsley 2010, Szalma – Takács 2015). Ráadásul a poszt szocialista társadalmakban különösen jelen volt a bizonytalanság a 1990-es és a 2000-es évek folyamán, hiszen a bizonytalan körülmények a nagyfokú biztonságot jelentő több évtizedes államszocialista időszak után jelentek meg (Philipov – Dorbritz 2003). A későbbiekben a 2008-as gazdasági válságnak is hasonló hatása lett Magyarországon (Kapitány – Spéder 2012),

⁴⁸ Ugyanis a gyermekek száma függ attól is, hogy hány szülőképes korban lévő nő van az adott országban. Ha nő a fertilitási ráta, ha közben a szülőképes korú nők száma csökken, akkor összességében nem születik több gyermek.

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

hiszen a gazdasági válság időszakában érte el a mélypontját a házasságkötések és a születések száma.

A rendszerváltás hatását jól szemlélteti, hogy az 1980-as években a nők többsége 22–23 éves korában szülte meg az első gyermekét, a rendszerváltozás után ez kitolódott a 28–29 éves korra (Kapitány – Spéder 2012); valamint az 1980-as években még az 1.8-as érték felett volt a teljes fertilitási ráta, amely az 1990-es évek közepére 1.5 alá süllyedt (OECD 2019). Hasonló tendenciák valósultak meg (bár kisebb mértékben) a 2008-as gazdasági válság következtében. Míg a 2000-es évek közepén 1.3 körül stabilizálódott a teljes fertilitási ráta, 2010-ben és 2011-ben 1.3 alá süllyedt, amit a demográfusok szuperalacsony termékenységeknek neveznek, arra utalva, hogy ennek tartós fennállása esetén 45 évenként megfeleznének az adott terület népessége (Kapitány – Spéder 2012).

A COVID–19-pandémia összes hatását jelenleg még nem láthatjuk pontosan. Luppi és szerzőtársai (2020) Olaszországban, Németországban, Spanyolországban, Franciaországban és Nagy-Britanniában végeztek felmérést a 18–34 éves fiatalok körében arról, hogy a COVID–19 miként hatott a gyermekvállalási terveikre. A gyermekvállalás elhalasztása, illetve esetenként a gyermekvállalásról való lemondás a járványból eredően azokat az országokat jellemezte (például Olaszországot és Spanyolországot), ahol a COVID–19 előtti gazdasági- és munkaerőpiaci helyzet amúgy is instabilabb volt. Ezzel szemben például Németországban viszonylag alacsony volt azoknak a válaszdókknak az aránya, akik a gyermekvállalás elhalasztását tervezték. Németországon belül is leginkább azokban a régiókban találtak a gyermekvállalási terveiken módosítókat, amelyeket leginkább sújtott a pandémia. Magyarország tekintetében Kapitány és Spéder (2021) azt találta, hogy a COVID–19-járvány megjelenését követő kilencedik hónapban, azaz 2020 decemberében és 2021 januárjában jelentősen csökkent a születések száma, majd 2021. februártól visszaállt a korábbi emelkedő trend, és 2021 márciusában kifejezetten sok gyermek született.⁴⁹

4.4. Gyermektelenség Magyarországon

A gyermektelenség Nyugat-Európa számos országában, különösen a német ajkú országokban régóta jelen van (lásd pl. Beaujouan et al. 2017), sőt a 20. század végén Olaszországban és Finnországban is jellemzővé vált (Tanturi – Mencarini 2008, Miettinen et al. 2015), miközben az európai posztoszocialista or-

⁴⁹ Azonban a visszarendeződés csak ideiglenesnek tűnik, mivel 2022. januárban már csupán 6602, februárban pedig mindössze 6068 gyermek született Magyarországon, ami 15%-kal – 1093 újszülöttel – kevesebb, mint egy évvel korábban (lásd: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/nep/nep2202.html>).

szágokban kifejezetten alacsony a gyermektelenek aránya (Miettinen – Szalma 2015). Az 1990-es rendszerváltás előtt a nők csupán 10%-a maradt gyermek nélkül ebben a régióban (Sobotka 2017). Azonban a rendszerváltást követően változások történtek a termékenységi mintázatban, különösen az 1970-es évek közepén született korosztály esetében. A kezdeti alacsony gyermektelenségi szint növekedni kezdett, ezzel megközelítve vagy meghaladva a 10%-ot a poszt-szocialista régióban (Sobotka 2017). A 2001-es népszámlálás adatai szerint a 45 év feletti gyermektelen nők aránya 7,8% volt, ami 2011-ben 11,2%-ra nőtt (Kapitány 2015b). A rendszerváltás idején a 30 éves nők 13%-a volt gyermektelen, ezzel szemben a 2019. január 1-i adatok szerint a 30 éves nők 56%-a gyermektelen Magyarországon (KSH 2021).

A gyermektelen nők számának növekedése azért meglepő, mert a poszt-szocialista országokban a 18 és 40 év közötti férfiak és nők továbbra is nagy jelentőséget tulajdonítanak a szülőségnek (Miettinen – Szalma 2014), azaz közülük szinte mindenki szeretne legalább egy gyermeket vállalni élete során. A tudatos gyermektelenségi ráta eltér az EU15 országokétól, ahol a férfiak 6%-a és a nők 4%-a választja a gyermektelenséget, míg sok európai poszt-szocialista országban mindkét nem esetében ez az arány 3% alatt maradt a 2011-es Eurobarometer adatai alapján (Miettinen – Szalma 2014).

Szabó Laura (2019) népszámlálási adatokon végzett elemzése lehetővé teszi, hogy a gyermektelenséget iskolai végzettség szerint is megvizsgáljuk. Szabó azt találta, hogy a magas iskolai végzettségű nők körében magasabb volt a gyermektelenség, mint a középfokú vagy az alacsony iskolai végzettségű társaik között. Emögött olyan okok húzódnak meg, hogy ők könnyebben tudnak ellenállni annak a szigorú normának, amely ma Magyarországon előírja a gyermekvállalást, különösen a nők számára (Szalma – Takács 2018a, 2018b). Iskolai végzettség szerint jelentős különbséget találunk a nők és a férfiak gyermektelenségi rátája között. A férfiak körében ugyanis éppen az alacsonyabb iskolai végzettségűek felülreprezentáltak a gyermektelenek között. 2016-ban a 45 és 54 éves magyar férfiak 20,6% volt gyermektelen: iskolai végzettség szerinti bontásban pedig az látható, hogy a legalacsonyabb végzettségűek (érettségivel nem rendelkezők) 30%-a, míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők csupán 12%-a volt gyermektelen (Makay et al. 2019).

Magyarországon létezik társadalmilag előírt gyermektelenség is, hiszen a retorikailag rendkívül gyermekbarát magyar társadalom – és még inkább a politikai döntéshozók – szerint a gyermekvállalásnak elsősorban heteroszexuális párkapcsolatban kell történnie, így azok a nők és férfiak, akik egyedülállóként vagy azonos nemű párkapcsolatban szeretnének gyermeket vállalni, a társadalom ellenkezésével találhatják szembe magukat (Szalma – Takács 2014, Szalma 2014, Takács 2018, Szalma 2021b). Ráadásul a meleg férfiak és a leszbikus nők

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

általi örökbefogadások ellehetetlenítését célzó 2021-es törvényi változások (Magyar Közlöny 2021) tovább korlátozták az egyedülállók lehetőségeit a – nem házaspárok számára korábban is nehezített pályát jelentő (Neményi – Takács 2015) – örökbefogadásra. Így már nemcsak a társadalmi norma, de a törvényi jogszabály is előírja bizonyos társadalmi csoportok számára a gyermektelenséget.

Szalma és Takács (2012, 2014, 2015, 2018a, 2018b) több – kvalitatív és kvantitatív adatok elemzésére épülő – tanulmányban vizsgálta, mely tényezők vezethetnek ahhoz, hogy valaki nem vállal gyermeket. Azt találták, hogy akár egyidejűleg is több tényező vezethet gyermektelenséghez. Éppen ezért nehéz elkülönítve tudatos és nem szándékolt gyermektelenségről beszélni: ugyanis gyakran a gyermektelenséghez vezető okok komplexitásával találkozhatunk, és sok esetben nehéz szétszálazni, hogy a párkapcsolat hiánya, az ebből következő gyermekvállalás halasztása, vagy az életkor előrehaladtával egyre jellemzőbbé váló egészségügyi problémák állhatnak a gyermektelenség hátterében. Ugyanakkor például az *Életük fordulópontjai* survey 2004-es és 2008-as adatainak elemzése rávilágított (Szalma – Takács 2012), hogy a szülővé válás minél későbbi életkorra való halasztása fokozatosan növeli a gyermektelenség esélyét, különösen a nők körében, mivel az életkor növekedésével nőnek a biológiai kockázatok.

A gyermektelen nőkkel és férfiakkal végzett interjúk vizsgálatok (Szalma – Takács 2014, 2018a, 2018b) felhívták arra is a figyelmet, hogy gyakran eltérő okok állhatnak a férfi és a női gyermektelenség hátterében, illetve hasonló okok is eltérő mechanizmusokon keresztül vezethetnek a gyermektelenség fennmaradásához vagy fenntartásához. Például közeli családtag gondozása során nők esetében a gondozási feladatok végzése nem a párkapcsolatok kialakítását, hanem közvetlenül a gyermekvállalást akadályozta, hiszen egy idős vagy tartósan beteg ember ápolása és a gyermeknevelés egyszerre túl nagy – időbeli és fizikai – megterhelést jelenthet. Különösen igaz ez egy olyan társadalomban, ahol az intézményi ellátás szerepe minimálisnak mondható (Gyarmati 2019), és mindezek a feladatok szinte kizárólag a nőkre hárulnak. A férfiak esetében az idős rokon ápolása már a párkapcsolat kialakítását is megnehezíthette. Mivel a szűkös anyagi források és a szigorú társadalmi normák miatt az ápolás gyakran azzal járt, hogy az érintett férfiaknak egy háztartásban kellett élniük az ápolásra szoruló közeli rokonnal (gyakran anyjkkal vagy nagyanyjukkal), így már a párkapcsolat kialakítása is nehezzé vált, elsősorban a magánszféra hiánya miatt. Ezekben az esetekben az ápolási feladat a párkapcsolat kialakításának akadályozásán keresztül közvetett módon válhatott a gyermekvállalást gátló tényezővé.

Míg a női interjúkban a partnerkapcsolat hiánya és annak rossz minősége tűnt a gyermektelenséget meghatározó legfontosabb tényezőnek, addig a férfi-

aknál ez kevésbé hangsúlyos szerepet kapott. Náluk ritkábban fordult elő, hogy valaki egyetlen tartós párkapcsolatot sem tudott kialakítani az élete folyamán – vagyis a férfiakat kevésbé jellemezte, hogy a partnerkapcsolat hiánya lenne gyermektelenségük egyik vagy akár fő meghatározó tényezője. Továbbá a párkapcsolatban élő férfiak a női interjúalanyokkal összehasonlítva kapcsolataik minőségével is elégedettebbeknek mutatkoztak; esetükben inkább a női partner idősebb életkora játszhatott közre a gyermekvállalás megghiúsulásában, akár úgy, hogy az idősebb női partnernek biológiaiilag már nem lehetett gyermeke, vagy a partnernek már volt gyermeke, és nem szeretett volna több gyermeket vállalni.

Továbbá míg a nők jól körülhatárolható – anyagi és törődési – attribútumok mentén alakították ki a gyermekvállaláshoz megfelelő partner képét, addig például a magas iskolai végzettségű férfiakra a párkapcsolat érzelmi oldalának ki-domborítása, a szerelem fontosságának a hangsúlyozása volt a jellemző. Ez valószínűleg összefüggésbe hozható azzal, hogy a magas iskolai végzettségű, illetve magasabb társadalmi pozíciójú férfiak iránt túlkereslet mutatkozik a párkapcsolati piacon, ahol így ők nagyobb eséllyel kereshetnek másik partnert, ha netán nem találják eléggé érzelmgazdagnak aktuális kapcsolatukat.

Az interjúk kutatások (Szalma – Takács 2014, 2018a, 2018b) arra is rávilágítottak, hogy az anyagi tényezők eltérő mechanizmusokon keresztül vezethetnek gyermektelenséghez a férfiak és a nők körében. A nőknél a bizonytalan munkapiaci helyzet és a rossz anyagi körülmények közvetlenül a gyermekvállalást akadályozhatják meg: például azáltal, hogy visszatartják azokat a nőket, akik nem találtak megfelelő partnert, attól, hogy akár egyedül is belevágjanak a gyermekvállalásba. A férfiaknál ezek a tényezők már a partnerkapcsolat kialakítását – s ezáltal közvetve a szülővé válást – is megnehezíthették. Mindez egybevág azokkal a Magyarországon uralkodó tradicionális elvárásokkal, melyek szerint első-sorban a férfiaknak kell a családfenntartó szerepet ellátniuk, s ha egy férfi nem rendelkezik biztos anyagi háttérrel (stabil foglalkoztatási helyzettel, lakástulajdonnal), akkor kevésbé keresett a párkapcsolati piacon, mint gazdagabb erőforrásokkal rendelkező társai.

Ezenkívül néhány férfi-specifikus gyermektelenségi tényező is előkerült a vizsgálatokban (Szalma – Takács 2018a), amelyek a női interjúkban nem tűntek fel, vagy csak kisebb szerepet játszottak. Új elemként jelent meg például a férfiakkal készült interjúkban, hogy a gyermekvállalás elmaradásához közvetett vagy közvetlen módon hozzájárult valamilyen szerhasználatához kapcsolódó függőség: az érintettek leginkább múltbéli alkohol- vagy droghasználati problémák máig ható, családalapítást akadályozó következményeiről számoltak be. Továbbá a férfiak körében sokkal markánsabban jelent meg a tudatos gyermektelenség felvállalása, mint a nőknél. Például nemcsak magas iskolai végzettségűek

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

fogalmazták meg, hogy nem szeretnének, illetve soha nem is szerettek volna gyermeket vállalni, hanem a kevésbé iskolázott férfiak körében is találkozhatunk olyanokkal, akik szándékosan választották a – Gillespie (2003) szóhasználatával élve – „gyermekmentes” életet. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a nőkkel összehasonlítva több férfi lenne, aki tudatosan választja a gyermektelenséget: lehetséges, hogy ez a különbség abból fakad, hogy a férfiak a nőkhez képest szabadabban felvállalhatják az ezzel kapcsolatos véleményüket (például mert úgy vélik, hogy a nőnél kevésbé stigmatizált a férfi gyermektelenség).

4.5. Relatív gyermektelenség – avagy miért nem vállalunk annyi gyereket, amennyit szeretnénk?

Az 1990-es évek közepe óta, vagyis tartósan nagyon alacsony – azaz 1.5 teljes termékenységi arányszám alatt maradó – magyar termékenységi mutatók egy demográfiailag fenntarthatatlan népesedési helyzet képét vetítik előre (McDonald 2008). Az ennyire alacsony termékenységi szint a társadalmi működés több területén egyszerre mutathatja meg az egyéni működőképességek korlátait és a gyermekvállalással, illetve a gyermekneveléssel kapcsolatos „gyenge képességek” (*weak capabilities*) (Sen 1985, 1993) összefüggéseit a gazdasági bizonytalanságokkal, valamint a nemek közötti egyenlőség nyilvános és magánéleti megnyilvánulásaiban tapasztalható inkoherenciával. Az, ahogyan az egyéni működőképességek korlátai kifejezésre jutnak a termékenységi elképzelések és vágyak szintjén, a szubjektív meghatározottságokon túl fölhívhatja a figyelmet a szociálpolitika és a társadalmi elvárások szintjén tapasztalható visszatartó erőkre is. A vágyott és a megvalósított termékenység, valamint az ezek elérését akadályozó tényezők Amartya Sen (1985, 1992, 1999) képességek/készségek (*capabilities*) megközelítése alapján értelmezhetők az emberi életminőség meghatározóiként. A társadalmilag kívánatosnak vélt termékenység intézményes és személyes akadályait vizsgálva azonosítani lehet több olyan tényezőt, melyek a 21. század eleji Magyarországon a termékenységgel kapcsolatos jóllét elérését biztosíthatják vagy megghiúsíthatják.

Általános európai sajátosággént elmondható, hogy a második demográfiai átmenetet jellemző, növekvő individualizáció felé mutató értékváltozások (Lesthaeghe 1983, van de Kaa 1987) és a korábbiakhoz képest fokozottabb kockázatészlelés (Beck 1992) hatására a gyermekvállalás egyre többeknek tűnhet kockázatokkal teli vállalkozásnak – különösen, ha figyelembe vesszük a fiatalokat fokozottan érintő munkaerőpiaci bizonytalanságokat, mint például a munkanélküliség növekedését és a határozott idejű szerződések terjedését, melyek Magyarországon is jellemzők. Ugyanakkor a beteljesítendőnek és beteljesíthető-

nek vélt vágyak szintjén az anyagi és nem anyagi jellegű aspirációk olyan mértékű növekedése tapasztalható az európai társadalmakban, melyek – időlegesen vagy esetenként véglegesen – háttérbe szoríthatják a családalapítást, a többedik gyermek vállalását vagy akár egy tartós párkapcsolat kialakítását is (Cliquet 2003). A családalapítás és más fontos elérendő célok összeegyeztethetetlenségének érzetét erősítheti a „minél-többet-birtoklás” által vezérelt késő-modern kommodifikációnak a nyugat-európaihoz képest megkésett, ám annál intenzívebb posztszocialista verziója. A 21. század legelején úgy tűnhetett, hogy míg az észak-nyugat-európai (poszt)jóléti társadalmakat a posztmaterialista értékorientáció terjedése (Inglehart 1997) és a jólét – különösen anyagi ellátottságon túli – jelentéseinek (újra)értelmezési folyamata jellemezte, addig a posztszocialista államok polgárai továbbra is azoknak a gazdasági lehetőségeknek a kiaknázására törekedtek, melyeket a kapitalista modernizáció nyújtott a viszonylagos szegénységből a viszonylagos gazdagságba való viszonylagos sima átmenetről képzelt ígéretével (Sen 1999).

Az államszocialista rendszert fölváltó piacgazdaság más módokon is hatott a gyermekvállalási döntésekre: az államszocialista múlt sok gyermekvállalás-barát jellemzőjének – mint a munkavállalás biztonsága, az ingyenes oktatás, a viszonylag jól működő és széles körben hozzáférhető gyermekintézmények, óvodák és bölcsődék, valamint a karrierépítési, a szabadidő-eltöltési és szórakozási lehetőségek korlátozottságának – eltűnésével, illetve visszaszorulásával. A gazdasági és társadalmi változások foglalkoztatottsági bizonytalanságot, magasabb szintű és/vagy használhatóbb végzettséget feltételező munkaerőpiaci elvárásokat, szűkülő szociális és gyermekellátó rendszert hoztak, ugyanakkor korábban nem látott egyéni karrierépítési és fogyasztási lehetőségeket adtak (Frejka 2008). Az új körülmények között különösen fontossá váltak az egyéni munkaerőpiaci pozíciók és ezzel összefüggésben azok a normatív elvárások, hogy gyermekvállalás előtt ajánlatos a munkaerőpiaci bizonytalanságok méréséklése és a család gazdasági nehézségeinek minél hatékonyabb leküzdése (McDonald 2006). S bár ezek az elvárások a hagyományos nemi szerepek idealizálásával jellemezhetők a legtöbb közép-kelet-európai országban, így Magyarországon is (Gal – Klíman 2000), főként a férfiakat célozták, és őket is leginkább a retorika szintjén, a nők számára is fontos szemponttá válhat, hogy el tudják tartani magukat és a családjukat, ha a körülmények ezt szükségessé teszik.⁵⁰ A mai magyar társadalom egyik meghatározó dimenziójában a nemek közötti egyenlőség elvén működő oktatási és foglalkoztatási lehetőségeket találjuk, a másik oldalon viszont a családon belüli munkamegosztás terén tapasztal-

⁵⁰ Ezt a megközelítést támasztja alá, hogy a magyar családjogi törvény válás esetén csak különleges feltételekhez kötötten ír elő tartásdíjfizetési kötelezettséget a házastársaknak.

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

ható egyenlőtlenségeket, melyeket a korlátozott hatékonysággal működő ellátórendszerek kevésbé képesek csillapítani. E két dimenzió inkoherenciája nagyban hozzájárulhat ahhoz, ami a magyar nőket óvatos mérlegelésre készteti az általuk vállalni kívánt gyermekek számával kapcsolatban (McDonald 2006, Hobson – Oláh 2006).

Korábbi magyar kutatási eredmények is felhívták arra a figyelmet, hogy az életszínvonal csökkenésével és a gyermeknevelés költségeivel kapcsolatos féltelmek, valamint a gyermekek jövőjére vonatkozó aggodalmak a legjelentősebb visszatartó tényezők, amikor a szülők a további gyermekvállalás lehetőségeit mérlegelik – ideértve azokat a szülőket is, akik még nem rendelkeznek az általuk kívánatosnak tartott számú gyermekkel (Kapitány 2002). A gyerekneveléssel kapcsolatos – a szülők személyes igényeit legalábbis időlegesen háttérbe szorító – anyagi áldozatvállalás szintén jellemzőbbnek tűnt az idősebb generáció tagjaira, mint a fiatalabbakra (Neményi – Takács 2006), akik számára a gyermekvállalással összefüggő személyes életszínvonal-csökkenés kifejezetten visszatartó hatású lehet.

A családban élő magyarok gyakran bizonytalannak látják a jövőt, ugyanakkor arról már megbizonyosodtak, hogy a családalapítás és -fenntartás költséges vállalkozás (Takács 2013); e kombináció pedig nagymértékben hozzájárulhat az „önmagukat nem reprodukáló” családok elterjedtebbé válásához (Keyfitz 1986). Amennyiben e tendenciát nem sikerül megváltoztatni, akkor ennek komoly hosszú távú következményei lehetnek, hiszen a jelen társadalmában érvényesülő gyermekvállalási magatartásformák a jövő generációi számára normatív referenciapontként, illetve követendő mintaként jelennek meg. A kisebb családméret terjedése, normalizálása és idealizálása „alacsony termékenységi csapdahelyzetet” (Lutz et al. 2006) idézhet elő, mely ahhoz vezethet, hogy az adott társadalomban még kevesebb önreprodukcóra képes család lesz.

A termékenységi vágyakat erősen korlátozhatják az objektív külső tényezők, mint például az olyan partner nélkül töltött idő hosszúsága (Kapitány 2002), akivel tartós kapcsolatot kialakítva egyáltalán el lehetne kezdeni a gyermekvállalásról gondolkodni. Ugyanakkor a különböző életformák elfogadottságának növekedésével az embereknek arra is több esélye nyílik, hogy az általuk kívánatosnak tartott termékenységi szintet több egymást követő párkapcsolat keretében ériék el.

A gyermekvállalási vágyakat meghatározó fontos tényező még a párkapcsolaton, illetve a családon belüli női szempontok érvényesülése elsősorban a fizetett munka és a családi kötelezettségek harmonizációjának vonatkozásában. Az Európai Unióban a munkahelyi és a családi feladatok hatékony összehangolásának kérdésköre a 20. század végétől kezdve elég sok hivatalos és magánfigyelmet kap, míg mindez egyelőre kevésbé jellemzi Magyarországot (Hobson

et al. 2011) – főként a szülőket érintő egymással versengő normák és a sokszor párhuzamosan elvégzendő feladatok sűrűsége miatt. A kiterjedt női továbbtanulási és munkavállalási lehetőségek együtt járhatnak a gyermeknevelés közvetett pénzügyi és pszichológiai költségeinek tudatosabbá válásával is. E közvetett költségek magukban foglalhatják az elmaradt kereseteket és a korábban esetleg jellemző pénzügyi függetlenség elvesztését éppúgy, mint az elvesztegetett karrierépítési lehetőségek pszichológiai feldolgozásának nehézségeit.

Emellett egyre többek meggyőződése manapság Magyarországon is, hogy a szülővé válásnak nem egyszerűen önmagában a gyermekvállalást kell jelentenie, hanem az „elég jó szülővé” válás minőségi teljesítményét (Bettelheim 1987).⁵¹ A minőségi szülőség elvárásainak megjelenése a fizetett munkavégzés és a családi feladatok összehangolásának kontextusában az egyéni cselekvőképesség indikátoraként értelmezhető, amikor a családi jóllét megteremtése magában foglalja az egyéni prioritások és az interperszonális, sőt néha az intraperszonális, no meg a munkahelyi és egyéb intézményes kapcsolatok újrarendezését.

Amikor korábbi magyar demográfiai eredmények (Spéder – Kapitány 2007) arra engedtek következtetni, hogy bizonyos gyermekes párok esetében a párkapcsolatuknak az egyéni autonómia tiszteletével, illetve a nem (egészen) hagyományos nemi szerepek követésével kapcsolatos jellemzői potenciális termékenységhatároló tényezőkként szerepelhetnek, akkor nem irányult elég figyelem arra a lehetőségre, hogy e párok (további) termékenységi vágyait és elképzeléseit a saját szülői képességeik (*capabilities*) szubjektíven érzékelt gyengeségei szintén visszafoghatják. Hiszen ha az emberek termékenységi vágyaikat nem az általuk korábban kívánatosnak vélt mértékben teljesítik, akkor ez egy olyan *kritikai szülői működési mód*ként is értelmezhető, mely feltételezi, hogy az *elég jó szülővé válás* képességének fontos helye van a minőségi élet kialakításához szükséges egyéni *képességkészletekben*.

Összefoglalva tehát elmondható: a korábbi kutatási eredmények arra mutatnak, hogy a mai Magyarországon sokan nem tudják megvalósítani – a társadalmi környezet által egyébként nagyban befolyásolt – termékenységi vágyaikat. A termékenységi vágyak elérését akadályozó tényezők között az egyik legmeghatározóbb a jövő bizonytalanságának és a családfenntartási költségek bizonyosságának kombinációja. Egy másik fontos korlát a szülővé válás korával függ össze: különösen a megfelelő partner nélkül töltött hosszú idő gátolhatja az egyéni termékenységi vágyak megvalósítását. Ugyanakkor arra is egyre több példát találhatunk különösen újjáalakult vagy mozaikcsaládban élő apák köré-

⁵¹ A „good enough parent” fogalma Donald Winnicott angol pszichoanalitikus munkáiban jelent meg először.

4. A gyermekvállalást és a gyermektelenséget befolyásoló tényezők

ből, hogy az általuk ideálisnak vélt gyerekszámot több különböző kapcsolaton keresztül érik el.

Továbbá a családalapítás és a gyermekvállalás halasztására vonatkozó döntések itthon is elválaszthatatlan velejáróinak tűnnek a nők tanulási és munkavállalási lehetőségeit bővítő társadalmi változásoknak. Emellett a magyar nők – hasonlóan más posztoszocialista társadalmakban élő társaikhoz – ki vannak téve a rendszerváltást követő időszakban különösen fölerősödött, ideálisnak vagy természetesnek vélt nemi szerepeik által meghatározott „jó hatás” (Takács 2013: 162) működésének, mely ellentmondásos elvárások közvetítésével rángatja őket a fizetett munkavégzés és az otthonteremtés feladatai között. Az egymással versengő normák és az elvégzendő feladatok sűrűsége pedig olyan feszültségeket teremthet, ami a munkahelyi és a családi teendők harmonizálásának nehézségein keresztül a családi jóllét egészének a megteremtését veszélyeztetheti.

A gyermekvállalás potenciális társadalmi és egyéni jótéteményei különösen a 2010-es évektől kezdve jóval hangsúlyosabban vannak jelen a magyar családpolitikában (ahogy erről a 2. fejezetben részletesen is szóltunk), mint a gyermekvállalással összefüggő közvetett és közvetlen terhek egész társadalmat átfogó mérséklésének az igénye. Ezen a ponton még nem dőlt el, hogy vajon Magyarországon a 21. században el lehet-e kerülni az alacsony termékenységi csapdahelyzetet, mely egyre több önmagát számszerűen reprodukálni képtelen család létrejöttéhez s végső soron – különösen az alacsony termékenységi normák szocializációs ereje folytán – további tartós népességfogyáshoz vezetne. Ugyanakkor mindenképpen érdemes lenne több figyelmet szentelni a gazdasági nehézségek mérséklésének elősegítése mellett a fizetett munka és a családi feladatok jobb összehangolását támogató, valamint ezzel részben összefüggésben, az *elég jó szülővé válást* segítő intézkedéseknek.

5. Örökbefogadás és mesterséges megtermékenyítési eljárások családszociológiai megközelítésből

■ ■ ■ SZALMA IVETT – TAKÁCS JUDIT

5.1. A gyermekvállalás alternatív formái

A legtöbb emberben az a kép alakult ki a gyermekvállalásról, hogy ha együtt él egy férfi és egy nő, akkor abból a párkapcsolatból hosszabb-rövidebb idő után gyermek születik. Ha túl hosszú ideig élnek együtt anélkül, hogy gyermekük születne, akkor általában az ismerősök körében találgatások kezdődnek arról, hogy vajon miért nem született még gyermekük, mivel Magyarországon a legtöbb ember úgy tekint a gyermekvállalásra, mint a „normál” életút részére (Szalma – Takács 2015). Bár számtalan tényező állhat annak hátterében, hogy valaki (átmenetileg) gyermektelen: például a nem megfelelő lakhatási körülmények, a bizonytalan munkapiaci helyzet vagy a stabil – illetve megfelelő minőségű – párkapcsolat hiánya (Szalma – Takács 2014). Ugyanakkor Magyarországon is növekszik azoknak a nőknek, férfiaknak és pároknak a száma, akik tudatosan nem szeretnének gyermeket vállalni különböző okok miatt: például nem szeretnének olyan nagy felelősséget vállalni, mint amilyen a gyermeknevelés jár, aggódnak a klímaváltozás miatt, vagy éppen gyermekkori traumák is állhatnak egy ilyen döntés hátterében éppúgy, mint egy közeli rokon intenzív gondozása, ami szintén ellehetetlenítheti a gyermekvállalási terveket (Szalma – Takács 2014).

Jelentős azon pároknak az aránya is, akik bár szeretnének gyermeket vállalni, de különböző egészségügyi okok miatt nem válhatnak szülővé természetes úton – ezt az állapotot meddőségnek nevezik: a „demográfiában leggyakrabban használt klinikai megközelítés szerint a meddőség a reprodukciós rendszer betegsége, ami abban nyilvánul meg, hogy legalább 12 hónapos rendszeres és védekezés nélküli szexuális érintkezés után nem következik be klinikai terhesség” (Makay 2020: 148). Ez azonban nem jelenti azt, hogy akiknek 12 hónapos próbálkozás után nem sikerül a terhesség, azok spontán módon biztosan nem tudnak gyermeket vállalni, de a megnövekedett fogantatás nélküli időtartam valamilyen egészségügyi problémára utalhat (Makay 2020). A becslések szerint a világon több mint 72 millió pár küzd meddőséggel (Kumar – Singh 2015), míg Magyarországon mintegy 150 ezerre becsülik az ilyen párok számát (Szalma

2021a, 2021b). A meddőséggel küzdők száma egyre inkább nőni fog, hiszen a meddőséget olyan külső tényezők is befolyásolhatják, mint a környezeti ártalmak: a szennyezett levegő például károsíthatja a hímivarsejteket (Hammoud et al. 2010). Továbbá szintén növeli a meddőség kockázatát a későbbi életkorra tolódó gyermekvállalás. Bár sokan úgy gondolják, hogy az életkor és a fertilitás csak a nők esetében függ össze, és a férfiak életük végéig vállalhatnak gyermeket, ám valójában a magasabb életkor a férfiak esetében is egyértelműen csökkenti a spontán terhesség valószínűségét (Sartorius – Nieschlag 2010). Fontos hangsúlyozni, hogy a meddőség nem női kérdés, hiszen legtöbbször párokat érint: a termékenységi zavar megoszlása mindkét nem esetében 40%, 20%-ban pedig valamilyen külső ok állhat a háttérben (Kumar – Singh 2015).

Amennyiben a párok vagy egyének szembesülnek a meddőség problémájával, akkor általában több lehetőség közül választhatnak. Egyrészt dönthetnek úgy, hogy lemondanak a kívánt gyermekvállalásról. Ez napjainkban egyre kevésbé szokatlan döntés például olyan európai országokban, ahol elfogadó az attitűd a gyermektelen párokkal szemben. A posztszocialista országok többségében azonban továbbra is erős az a társadalmi norma, hogy egy nőnek szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes életet éljen (Szalma 2021a), és a biológiai okok miatt gyermektelenül maradó párokra vagy nőkre gyakran sajnálattal tekintenek (Szalma – Takács 2014). A másik lehetséges út az örökbefogadás, amikor a gyermektelen pár vagy egyedülálló személy egy hivatalosan örökbefogadhatóvá nyilvánított gyermeket fogad örökbe, akinek a szülei nem élnek, vagy nem képesek őt felnevelni. A harmadik lehetséges forgatókönyv, hogy a pár vagy egyedülálló nő különböző meddőségi kezeléseket vesz igénybe annak érdekében, hogy gyermeke szülessen.

Itt fontos említést tenni a béranyaság intézményéről is, melynek igénybevétele nem legális a mai Magyarországon⁵² – ám jó néhány országban ez törvény által szabályozott lehetőség: például Cipruson, Hollandiában, Belgiumban, Angliában, Kanadában, Ausztráliában, Grúziában, Ukrajnában és az Egyesült Államok legtöbb tagállamában (Präg – Mills 2017). Béranyaságról beszélünk, amikor egy termékeny nő (béranya) egy másik személy vagy pár számára gyermeket hord ki a saját testében. A béranyát általában anyagilag kompenzálják az általa nyújtott „szolgáltatásért”. Ha nem anyagi ellenszolgáltatás fejében, hanem altruista módon vállalja, hogy másnak gyermeket hord ki, akkor a dajkaanyaság kifejezést használjuk. A béranya/dajkaanya és a kihordott gyermek között lehet genetikai kapcsolat, ha a béranya/dajkaanya a saját petesejtjét adja, de az is

⁵² Egészen 1997-ig Magyarországon a jog se nem tiltotta, se nem engedélyezte a dajkaanyaságot. Az 1997-es egészségügyi törvény eredetileg szabályozta volna a pótanyság kérdését dajkaterhesség címszó alatt, ezek a rendelkezések azonban soha nem léptek hatályba, s azokat a törvény 1999-es módosításakor végleg elvetették (Navratyl 2011a).

előfordulhat, hogy megtermékenyített embriót ültetnek be a testébe, és így nincs vér szerinti kapcsolat a béranya/dajkaanya és a kihordott gyermek között. Néhan a béranyaságot a prostitúció egyes formáihoz hasonlítják (Cherry 2014), mivel általában jó anyagi körülmények között élő személyek veszik igénybe ezt a szolgáltatást, és mélyszegénységben élő nők vállalják ennek a szolgáltatásnak a nyújtását. Más álláspontok szerint ugyanakkor a béranyaság/dajkaanyaság lehetővé teszi a nők számára, hogy teljesen uralkodjanak a testük fölött, ami megfelelő szabályozás esetén előnyös lehet valamennyi szereplő számára (Corradi 2021).

Szintén érdemes röviden szót ejteni a meddőségi eljárások egyik lehetséges – korábban kevésbé kutatott – szereplőjéről, a spermadonorról. Sebastian Mohr (2018) Skandináviában élő német antropológus dán spermadonorokkal foglalkozó kutatásában a spermaadományozás messzemenő társadalmi következményeire hívta fel a figyelmet, hiszen ez a – már legalább 250 éves múltra visszatekintő, de esetenként még mindig morális aggályokat felvető – gyakorlat megkérdőjelezi a szülőség, a család és a rokonság fogalmainak az apai és anyai ágak biogenetikusan meghatározott leszármazási rendjére épülő megszokott értelmezését, valamint a biogenetikai és a társadalmi kapcsolatok egymásnak való megfeleltethetőségét. Mohr etnográfiai terepmunkája során megfigyelhette, hogy azáltal, hogy egyes férfiak számukra ismeretlen embereknek adományozták a spermájukat, valamint egyes párok és egyedülálló nők hajlandóak voltak elfogadni e férfiak spermáját annak érdekében, hogy gyermeket vállalhassanak, olyan gyakorlatokat hoztak működésbe, melyek felvetik és megerősítik, hogy a családi és rokonsági kapcsolathálók nem mindig a jogi előírások, a társadalmi normák és a kulturális hagyományok által megkívánt formákat öltik. Gondoljunk csak az olyan új fogalmakra utaló kifejezésekre, mint a „donor-testvér” (*donor-sibling*), melyek megjelenése olyan újfajta rokonsági formákhoz kapcsolódik, mint amilyenek például a családok és egyének egy spermadonoron keresztül biogenetikusan összekapcsolódó nemzetközi hálózatai lehetnek (Mohr 2018: 3).

A felvázolt scenáriók nem teljesen függetlenek egymástól, hiszen időrendben általában előbb a meddőségi eljárásokat szökták megpróbálni a párok, és ha ez nem jár sikerrel, akkor a legtöbb esetben ezután kezdeményezik az örökbefogadási eljárást, vagy választják a gyermek nélküli életet. Bár az is előfordul, hogy egyes párok vagy egyedülállók nem vesznek részt mesterséges megtermékenyítési eljárásokban vallási vagy egyéb okok miatt, és egyből az örökbefogadást választják, és olyanok is vannak, akik nem kívánnak örökbe fogadni, és a meddőségi kezelések alkalmazásához sem folyamodnak, hanem a gyermek nélküli életet választják. A következő részben az örökbefogadást, majd ezt követően a mesterséges megtermékenyítési eljárásokat mutatjuk be a szociológia szemszögéből.

5.2. Az örökbefogadás társadalmi jelensége

Arra a kérdésre, hogy miért érdemes szociológiai szempontból tanulmányozni az örökbefogadás kérdéskörét és az örökbefogadással keletkezett családokat, többféle válasz adható. Ezek közül kiemelhető, hogy az örökbefogadással keletkező családok az etnikailag homogén, heteroszexuális párkapcsolaton alapuló, hagyományos családmoddal gyakran megtörve egyidejűleg képesek megjeleníteni a családformák sokféleségét, ideértve a mozaikcsaládokat és az egy szülő és gyermeke(i), illetve azonos nemű párok és gyermekeik által alkotott családformákat (Fisher 2003). Az örökbefogadás szociológiai vizsgálata arra is rávilágíthat, hogy vérségi kapcsolatokon túl mi teheti az emberek együttesét családdá, hiszen családokat nem csupán biológiai kötelékek által lehet alkotni, hanem szabad választáson alapuló törődésen keresztül is (Weston 1991). Ebben az összefüggésben az örökbefogadás által létrejövő család is értelmezhető választott családként.

Emellett vizsgálhatók például az etnikai és nemi hovatartozásnak, valamint a társadalmi osztálynak az örökbefogadásra gyakorolt hatásai: bizonyos helyzetekben ugyanis felmerülhet a strukturális diszkrimináció lehetősége, mely során az örökbefogadás hozzájárulhat az alacsonyabb státuszú nők kizsákmányolásához a középosztálybeli, meddő családok javára. Továbbá az is tanulmányozható, milyen identitáskonfliktusok adódhatnak abból, ha az örökbefogadásban érintett szülők és gyermekek különböző etnikai háttérrel rendelkeznek, vagy éppen a szülők nem heteroszexuális kapcsolatban élnek. Fontos azt is leszögezni, hogy az örökbefogadás az emberek széles körét érinti: az örökbefogadás közvetlen résztvevőin – vagyis a biológiai szülőkön, az örökbefogadottakon és az örökbe fogadó szülőkön – túl azokat is, akik szívesen döntenének az örökbefogadás mellett, azt azonban különböző okokból mégsem sikerül megvalósítaniuk.

Az örökbefogadás jogintézményének modernkori észak-amerikai és európai történetét sokáig a „megtervezett rokonság” (*kinship by design*) mintázat uralta, azaz az örökbefogadásra vállalkozók azon törekvése, hogy az örökbefogadottak külsőleg és belsőleg minél jobban hasonlítsanak az örökbefogadókhöz, s így minél kevésbé legyen feltűnő, hogy nincsenek közöttük biológiai kötelékek (Herman 2002). A 20. század végére a világ egyre több fejlett országában már nem ez volt a legjellemzőbb megközelítés, amit jól illusztrálhatnak azok az észak-nyugat-európai adatok, melyek az adott országokon belüli örökbefogadás arányának csökkenését és a nemzetközi, illetve az interetnikus örökbefogadás arányának növekedését jelezték (Hoksbergen 1998). A 21. század első évtizedében számos európai országban a nemzetközi örökbefogadás aránya meghaladta az országon belüli örökbefogadás arányát: Belgiumban például 95% volt a nemzetközi örökbefogadás aránya az összes örökbefogadást tekintve, Francia-

5. Örökbefogadás és mesterséges megtermékenyítési eljárások...

országban 89%, Spanyolországban 82%, Hollandiában 78%, Norvégiában 76%, Olaszországban 68%, Svédországban 65%. Ezzel szemben Magyarországot – az Egyesült Királysághoz (94%) és az Egyesült Államokhoz (85%) hasonlóan – továbbra is a hazai örökbefogadás túlsúlya (87%) jellemezte (UN 2009).

Egy 2010-es, az európai családformák és családpolitikák áttekintésével foglalkozó összefoglaló kutatási jelentés az örökbefogadással létrejött családokat az új és ritka családtípusok kategóriájába sorolta: 2005-ös adatok alapján az ilyen típusú családok a családok háztartások 0,4%-át alkották Magyarországon és Németországban, 0,9%-át Franciaországban és 1%-át Hollandiában (Kuronen 2010: 31). Az örökbefogadással létrejött családok tehát Magyarországon sem túl számosak, jellemzőikről pedig összehasonlító társadalomtudományos kutatási eredmények hiányában nehéz átfogó képet alkotni európai és országos szinten egyaránt.

Az örökbefogadás témájával foglalkozó külföldi kutatások visszatérő eleme, hogy a stigmatizáció az örökbefogadásnak az egyik kulcs tényezője, mellyel mind az örökbe fogadott gyermekek, mind az örökbe fogadó szülők gyakran szembesülhetnek (Kressierer – Bryant 1996; Lansford et al. 2001). Feltehető, hogy ugyanez jellemzi az örökbe adó vagy vér szerinti szülőket is, akikről az örökbefogadási folyamat résztvevői közül a legkevesebb tudható: stigmatizált helyzetükre utalhat az a tény, hogy a kutatók számára általában olyan nehéznek tűnik a megközelítésük, hogy legtöbbször le is mondanak a vér szerinti szülők vizsgálatáról. Az örökbefogadottak életük különböző szinterein – például az oktatásban, az egészségügyben és más területeken is – megtapasztalhatják, hogy másként kezelik őket, mint a „saját szülei” biológiai gyermekeként felnövő társaikat. Az örökbe fogadó szülők körében pedig gyakori tapasztalat, hogy a biológiai gyermekvállalást preferáló társadalmi elvárások miatt szülői kompetenciájuk és szülői szerepük hitelessége egyaránt megkérdőjeleződhet. Ezzel kapcsolatban magyar kutatók is kiemelték, hogy „mindaddig, míg a „teljes emberi élet” szinonimája a társadalmi és egyéni reprodukciót biztosító »intakt biocsalád«, ez a minden apró mozzanatában a (bio)politikai hatalomtól átjárt [örökbefogadási] játszma olyan csapdahelyzeteket teremthet, melyekből szinte lehetetlen kiszabadulni” (Neményi – Takács 2015: 95).

A közvélemény hajlamos a nem vérségi kapcsolatokon alapuló, hanem társadalmilag konstruált családformákat kórosnak vagy deviánsnak tekinteni és szembeállítani a „valódi” – legtöbbször heteroszexuális párok és biológiai gyermekek által alkotott – családokkal (Wegar 2000). E „valódi” családok kizárólagosságát kérdőjelezheti meg egyes leszbikus, meleg, biszexuális és transz (LMBT) embereknek, illetve pároknak az a törekvése, hogy ne szenvedjenek hátrányos megkülönböztetést a szülői jogok terén, valamint az általuk nevelt gyermekek se szenvedjenek hátrányt szülei megkülönböztetése miatt. Az azonos

nemű párok – akik legtöbbje számára a *választott család* (Weston 1991) megélt fogalom – jellemzően „igazi családként” és nem pótmegoldásként tekintenek az örökbefogadás által létrejövő családjukra: ez a megközelítés pedig fontos értéket közvetíthet az örökbefogadottak számára is (Boyer 2007). De más sérülékeny tulajdonságuk alapján kisebbségi helyzetbe kerülő csoportok tagjai is szembesülhetnek a többség „normálisról” alkotott felfogásának kirekesztő gyakorlatával. Így az általánosságban elfogadott és államilag is támogatott örökbefogadást mint a családalapítás egyik lehetséges – bár sokak szemében közel sem optimális – megoldási formáját nemcsak az elismerés, hanem a társadalmi diszkrimináció különféle megnyilvánulásai is érinthetik. Az etnikai határok átlépése az interetnikus örökbefogadási gyakorlatok révén sokak szerint elfogadott, sőt, a társadalomban fellelhető rasszizmus leküzdésének egyik módjaként is értékelhető, ugyanakkor olyan hangok is hallhatók főleg az etnikai kisebbségeket képviselő szakemberek és/vagy politikusok körében, melyek a többségi társadalomból származó fehér szülők által nevelt, tőlük eltérő etnikai háttérű gyermekek identitásfejlődésének esetleges zavarait valószínűsítik (Jennings 2006).

5.2.1. Örökbefogadások Magyarországon

Mindennapi tapasztalataink alapján az lehet a benyomásunk, hogy a hazai közgondolkodás ambivalens módon ítéli meg az örökbefogadást. Egyrészt pozitívan értékeli azt a törekvést, hogy „saját gyerek” vállalásának akadályoztatása esetén az örökbefogadással a normatív elvárásoknak megfelelően „helyreállhat” a szülők és gyermekek együttese által alkotott nukleáris család. Társadalmilag elismert az az altruista gesztus is, hogy a „családtalan” gyermekek befogadó családra leljenek, és ne szoruljanak intézményes gyermekvédelmi gondoskodásra. Másrészt viszont a közvélemény hajlamos leértékelni és előítéletesen gondolkodni az örökbeadókról – lásd pl. a „gyermeküket eldobó” anyák sztereotip képét – vagy éppen azokról az örökbefogadásra vállalkozókról, akik nem képesek a társadalmilag elvárt egyik legfőbb szerepüknek, a szülőségnek eleget tenni. Az örökbefogadás egy előítéletektől és sztereotípiáktól terhelt folyamatként tehát több szempontból is felveti a stigmatizáció és a diszkrimináció lehetőségét. Ugyanakkor, ahogy Szilvási Léna (1997) korábban hangsúlyozta, az örökbefogadást a magyar közvélemény jellemzően magánügyként kezeli, melyet személyes szinten gyakran jellemez a titkolózás, társadalmi szinten pedig a tabusítás és egyes – esetleg gyermekekereskedelem gyanúját keltő – részletek elhallgatása. Emellett azt is fontos figyelembe venni, hogy a meddőségi kezelések és a mesterséges megtermékenyítési eljárások terjedése révén – amivel e fejezet második felében részletesen is foglalkozunk – a termékenység medikalizálódása min-

5. Örökbefogadás és mesterséges megtermékenyítési eljárások...

denképpen árnyalja a szülő(anya) és a gyermek közti biológiai kapcsolat fontosságát, ezáltal feltehetően az örökbefogadás megítélése is változik (bár az örökbefogadás megítélésére vonatkozó hazai és európai összehasonlító adatokkal sajnos nem rendelkezünk).

A magyarországi örökbefogadásokkal kapcsolatos statisztikai adatok rövid áttekintése előtt kiindulópontként említendő, hogy a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvénynek megfelelően a gyermekvédelmi rendszer elvileg csak akkor aktivizálódhat, ha a gyermek saját családjában történő gondozására nincs lehetőség.⁵³ Ilyenkor a gyermekről a gyermekvédelmi szakellátás gondoskodik: például gyermekotthonba vagy nevelőszülőház kerül. A gyermekvédelmi szakellátásban részesülő 18 éven aluli gyermekek és fiatalok száma 2000-ben 17792, míg 2019-ben 20876 volt (KSH 2019a: 8). Közülük 2005 és 2011 között évente átlagosan 2 ezer gyermeket tartottak nyilván örökbefogadhatóként, miközben az örökbefogadásra alkalmas személyek (1500 körüli) száma ennél kevesebb volt: 2011-ben például 2098 örökbe fogadható gyermeket tartottak nyilván, akik közül 140 volt három év alatti és 1454 tíz év feletti; 767 gyermek pedig fogyatékosként jelent meg a rendszerben (KSH 2013). Az 5.1. táblázatban látható, hogy 2014 után annyiban változás történt, hogy az örökbefogadásra alkalmasnak talált személyek száma innentől meghaladta az örökbe fogadható gyermekek számát, ugyanakkor az örökbe adható gyermekek túlnyomó többsége továbbra is 10 éves vagy annál idősebb volt. A hivatalos hazai gyámhatósági adatok alapján 2000-ben 949, 2010-ben 735, 2019-ben pedig összesen 1052 örökbefogadást engedélyeztek Magyarországon – ezek közül 2000-ben 128-at, 2010-ben 146-ot, 2019-ben pedig 236-ot külföldi állampolgárok számára (KSH 2019a: 114).

A területi gyermekvédelmi szakszolgálatoknál nyilvántartott örökbe fogadható kisgyermekek sok esetben fogyatékossgal, tartós betegséggel élnek, vagy egyszerűen csak „túlkorosak” az örökbefogadásra vállalkozók túlnyomó többsé-

⁵³ A törvény (elvileg) nem engedi a gyerekek családból történő kiemelését kizárólag anyagi okok miatt, ugyanakkor egy 2015 és 2016 folyamán lezajlott, a Nógrád megyei szakellátásba bekerült, illetve ott élő gyerekek helyzetéről szóló kutatás arra hívta fel a figyelmet, hogy „ha nem is explicit módon jelenik meg a kiemelési határozatokban, hanem sokkal inkább háttértényezőként, a jövedelmi szegénység egyértelműen jellemző szakellátási beutalási ok maradt. A szakellátás egy folyamat 'végállomása'. Az, hogy hány család esetében történik meg a gyermek kiemelése, nem független a jövedelmi és foglalkoztatási helyzetől, a lakáspolitikától, a gyermekes családokat célzó támogatási rendszerektől (jövedelemtranszferektől, gyerekjóléti és szociális szolgáltatásoktól), a gyermekjóléti alapellátás működésétől (elérhetőségétől és hozzáférhetőségétől), az egyes szolgáltatási típusok kiépültségének jellemzőitől) és még további fontos tényezőktől (csak példaképpen: az egészségügyi és oktatási szolgáltatások feltételeitől, működésétől)” (Darvas et al. 2016: 53). A vizsgálat központi kérdése volt, hogy a roma gyerekek kiemelése során szerepet játszhatnak-e a romák elleni előítéletek. A kutatók azt találták, hogy sokszor „a többségi társadalom normarendszerének való meg nem felelés vezet a kiemeléshez” (2016: 72), mely eseteknek legalább egy része megfelelően működő támogatási rendszerrel és szolgáltatásokkal megelőzhető lenne.

ge szemében, hiszen közülük minden második gyermek már betöltötte a 10. életévét is. A gyermekek örökbefogadási esélyeit nagymértékben befolyásolja, hogy hároméves korukig találnak-e számukra megfelelő örökbe fogadó családot. Mivel azonban az örökbe fogadható kiskorúak között a háromévesnél fiatalabbak aránya 4–7% között mozog, és minden harmadik örökbefogadásra váró gyermek valamilyen fogyatékossgal él (akiknek a felnevelése külön odafigyelést és speciális kezeléseket is igényelhet, ezáltal felnevelésük költségesebbé válhat, emellett a megfelelő oktatási és egészségügyi intézmények hiánya miatt néha szinte megoldhatatlannak tűnik), sokan nem vállalkoznak ilyen gyermekek örökbefogadására, és inkább további éveket várnak a számukra elfogadható kisgyermekre. Az örökbe fogadható kiskorúak egy része nem a gyermekvédelmi szakellátásból kerül örökbe fogadó szülőhöz: egy magára hagyott újszülöttet a kórházból is hazavihetik örökbe fogadó szülei, az is előfordulhat, hogy az egyik vér szerinti szülő új házastársa fogadja örökbe a gyermeket, vagy a vér szerinti szülő hozzájáruló nyilatkozata alapján is elindulhat a jogi eljárás.

5.1. táblázat

*Magyarországi örökbefogadásokkal kapcsolatos főbb adatok
(2000–2019)*

	2000	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Engedélyezett örökbe-fogadás	949	735	784	829	896	1025	1000	1052
Ebből... gyermekvédelmi szakellátásban élő gyermeket érintő	500	369	467	476	580	654	659	682
... szülői hozzájárulás alapján engedélyezett	372	291	317	353	316	371	341	370
... külföldi állampolgár számára	128	146	129	149	164	234	256	236
... fogyatékossgal élő gyermeket érintő	-	8	7	9	20	7	15	12
Nyilvántartott örökbe fogadható gyermek (dec. 31.)	-	2065	2137	1893	1937	1972	1890	1899
Ebből ... fogyatékos	-	702	591	501	597	657	541	466
... 3 év alatti	-	135	184	190	232	283	275	345
... 10 év feletti	-	1267	1371	1215	1089	1078	999	943

Forrás: KSH 2018:1; KSH 2019a:114; KSH 2020e

5. Örökbefogadás és mesterséges megtermékenyítési eljárások...

Magyarországon eddig viszonylag kevés kutatás foglalkozott az örökbefogadás társadalmi jelenségével. Ezek közé tartozik Neményi Mária és Takács Judit 2011 és 2014 között végzett Örökbefogadás és diszkrimináció című – kvantitatív és kvalitatív anyagokat egyaránt feldolgozó – vizsgálata, amit egy korábbi kutatás (Neményi et al. 2013) fókuszcsoportos része inspirált.⁵⁴ A kvantitatív adatgyűjtés során a kutatók (Neményi – Takács 2015) a 2011-es év folyamán a fővárosi TEGYESZ-nél örökbefogadásra jelentkezők összesen 249 kérelmének elemzését végezték el.⁵⁵ Majd a TEGYESZ munkatársai segítségével anonim utánkövetéssel megvizsgálták, mi történt a kérelmek beadását követő 3 év során: ebben az időszakban az alkalmassági határozat meghozatalának nem volt akadálya, ha nem házaspár tagjaként adták be a kérelmet, hanem egyedülálló nő vagy férfi kívánt gyermeket örökbe fogadni.⁵⁶ Az alkalmassági határozat meghozatala a jelentkezéstől számítva átlagosan öt és fél hónapot vett igénybe, míg az örökbefogadások megvalósulásához (59 esetben) az alkalmassági határozat meghozatalától az örökbefogadásig átlagosan 14 hónapra volt szükség. Leginkább az örökbe fogadható gyermek életkora és etnikai hovatartozása, kisebb

⁵⁴ E fókuszcsoportok egyike kifejezetten az örökbefogadásról szólt, és lehetőséget kínált arra, hogy a vizsgált nők, romák, fogyatékos és LGBT emberek örökbefogadással kapcsolatos diszkriminációs tapasztalatai és észlelései az érintettek saját megfogalmazásában kerülhessenek elemzésre. A megbeszélésre felkínált történetek egy fogyatékos, egy azonos nemű (meleg/leszbikus), valamint egy roma szülőpár örökbefogadói szülői alkalmasságának részleteire fókuszáltak. A szerzők kiemelték, hogy „az örökbefogadással kapcsolatos történet minden érintett csoportban képes volt kiváltani az empátikus azonosulás érzését, akár fogyatékkal élő, akár roma, akár meleg vagy leszbikus pár szerepelt a történetben: vagyis a történet által nem direkt módon megszólított csoportokban is olyan megnyilvánulásokkal találkozhattunk, amelyek arról árulkodtak, hogy nemcsak saját érintettségük, hanem a többi hátrányosan megkülönböztetett csoport sérelmei is kiválthatják bennük a szolidaritás érzését. Erre magyarázatul szolgálhat, hogy az érintettség többdimenziós jelenség, mely tipikusan nem csupán egyetlen identitás-szegmenshez kötődik: a személyes és a társadalmi identitások összetevői között a testi állapoton, a nemi és etnikai hovatartozáson, a szexuális irányultságon, az életkoron vagy a társadalmi státuszon túl számtalan más – esetenként az adott szituációhoz kötődő – azonosulási lehetőség is kínálkozik, mely meghatározhatja a személyes önmeghatározási készletek tartalmát. Az interszekcionalitás fogalma (amikor valakit többféle – például nemi és etnikai – identitása metszetében, ezek összekapcsolódása révén ér diszkrimináció) éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a különböző „másságok” szinte mindig egymással összeforrvannak jelen az egyének szintjén, és így a különféle másságokat elutasító társadalmi megkülönböztetések egymást fölerősítve hatnak az áldozatokra” (Neményi – Takács 2015: 72).

⁵⁵ Az örökbefogadásra jelentkezők döntő többsége magyar állampolgárságú, gyermektelen budapesti házaspár volt, akik egészségesnek vallották magukat: a leendő anyák 84%-a, a leendő apák pedig 99%-a házaspár tagjaként adta be örökbefogadási kérelmét, egyedülállóként csak 38 nő és 1 férfi jelentkezett. A nők életkora 26 és 55 év között váltakozott, de 70%-uk a 36–44 éves korcsoportba tartozott. A kérelmező férfiak legidősebbje 60, legfiatalabbja 28 éves volt. A nők majdnem 80%-a, a férfiak 70%-a szellemi munkát végzett. Hármann említették etnikai hovatartozásukat: két nő és egy férfi roma származásának vallotta magát. A legtöbb kérelmező (86%) egy gyermeket kívánt örökbe fogadni: relatív többségük (43%) maximum féléves egészséges csecsemőt szeretett volna, 40%-uk három éves korig vállalt volna gyermeket, 15%-uk 6 éves korig, 2% pedig 6–10 éves korú gyermeket is örökbe fogadott volna.

⁵⁶ A 249 kérelem közül mindössze egyetlen esetben fordult elő egyedülálló férfi kérelmező.

mértékben pedig a gyermek egészségi állapota gyakorolt hatást arra, hogy a felajánlott gyermeket elfogadták-e a kérelmezők vagy inkább tovább várokoztak. Emellett a nem házaspárként jelentkezők hajlamosabbak voltak a többség által kevésbé preferált jellemzőkkel bíró gyermekeket elfogadni.⁵⁷

A kutatás kvalitatív részében az örökbefogadásban közreműködő hatósági és civil résztvevők, valamint örökbefogadó szülői szerepre vállalkozók egyaránt számos példát hoztak az örökbefogadásokkal kapcsolatos diszkrimináció különféle lehetőségeire: „Ezek részben strukturális természetűek, azaz a társadalmi (szociális és/vagy etnikai) törésvonalak mentén történik a gyermekek „újraelosztása” a hátrányos helyzetű családoktól a jómódú, jobb érdekérvényesítő képességű személyek, illetve (házas)párok irányába; részben pedig az örökbefogadási triád tagjainak személyiségét, önképét, identitását befolyásoló diszkriminatív megnyilvánulások (eljárási anomáliák, szóbeli és metakommunikatív jelzések, kényszerű elhallgatások és tabusítás stb.), amelyeket az eljárás során meg tapasztalnak. [...] A diszkrimináció különböző formákat ölthet: lehet a résztvevők szándékától független, akár magából az örökbefogadást szabályozó törvényből vagy a végrehajtási eljárásból fakadó, és lehet – mindkét fél, tehát a hatóság és az örökbefogadást kérelmező részéről – szándékos is, ami akár a szülők, akár a gyermekek „szelektálásában”, a prioritások meghatározásában ölthet testet. A diszkriminációnak ezen az emberek életét alapvetően meghatározó területén lehetnek „elkövetői” és lehetnek „áldozatai”, még ha a családról alkotott hazai felfogás viszonylagos homogeneitása meg is nehezítheti a diszkrimináció felismerését, illetve tompíthatja a hátrányos megkülönböztetés okozta sérelmeket” (Neményi – Takács 2015: 93–94).

A korábban már említett interetnikus örökbefogadás a mai magyarországi gyakorlatban a roma gyermekeknek egy sajátosan előítéletes társadalmi kontextusban zajló örökbefogadást jelent (Szilvási 2005). Keresztes-Takács Orsolya az örökbe fogadó családok stigmatizált helyzetével foglalkozó doktori kutatásai során (2019) azt találta, hogy a nem örökbe fogadó családokkal összehasonlítva az örökbe fogadó szülők és gyerekeik észlelése – korábbi külföldi kutatási eredményekhez hasonlóan – Magyarországon is negatívabb és kevésbé támogató; ám közülük is a roma gyermeket örökbe fogadó szülők megítélése tűnt a leginkább ellentmondásosnak. Ez összefügghet azzal, hogy az interetnikus örökbefogadás révén létrejövő családoknak kettős stigmatizációval kell megküzdeniük,

⁵⁷ A 2021. március 1-én hatályba lépett magyar kormányrendeletbe foglalt változtatások egyik reális veszélye az, hogy az egyedülállók örökbefogadásának nehezítésével éppen ezeknek, a többség által kevésbé preferált jellemzőkkel bíró – s ezáltal amúgy is nehezebben örökbe adható – gyerekeknek a sorsára gyakorolt negatív hatást (ezzel kapcsolatban lásd az egyedül örökbe fogadni szándékozókra vonatkozó rendelkezést, mely szerint a „kijelölt gyámhivatal akkor engedélyezheti az örökbefogadást, ha a családpolitikáért felelős miniszter hozzájárult az örökbefogadásra való alkalmasság megállapításához” – Magyar Közlöny 2021: 1156).

hiszen az örökbefogadás gyakran sztereotípiákon és tévhiteken alapuló általános megítélése mellett szembesülniük kell a romaellenes magyar közhangulattal is (Keresztes-Takács – Nguyen Luu 2018, Keresztes-Takács et al. 2016). Keresztes-Takács szerint az „interetnikus család központi kérdése a család és szereplői önmeghatározása, identitása, melynek alapkövét képezi maga az örökbefogadói lét és az ebből fakadó társadalmi megkülönböztetés, illetve, hogy a roma származású örökbe fogadott gyermeket romának tartják-e a nem roma örökbe fogadó szülők, és ebből fakadóan milyen szocializációs stratégiákat választanak” (2019: 116). E szempontból is hasznosnak tűnt az eredetileg 2003-ban bevezetett örökbefogadásra felkészítő tanfolyamok 2018-as kiterjesztése (a korábbi 21 órás időtartamról 40 órássá), mely révén sor kerülhetett „a leendő örökbe fogadó szülők magasabb fokú társadalmi érzékenyítés[re]” (2019: 118), mivel így részletesebben lehetett tárgyalni az – elsősorban a roma gyermekek örökbefogadásának témaköre kapcsán felmerülő – interetnikus szempontokat, valamint más speciális kérdésköröket is: például sérült vagy idősebb gyermekek, illetve testvérek örökbefogadását.⁵⁸ Keresztes-Takács kutatásai alapján azt is hangsúlyozta, hogy „érzékenyítő tréningeket is érdemes lenne tartani a többségi társadalom tagjainak mind az örökbefogadás, mind a roma/cigány személyekkel kapcsolatban” (2019: 119), amivel a Magyarországon máig némileg tabunak számító interetnikus örökbefogadás társadalmi elfogadottságához is jelentősen hozzá lehetne járulni.

5.3. A mesterséges megtermékenyítési eljárások fajtái és alkalmazásai Magyarországon

A mesterséges megtermékenyítési (MM) eljárások témáját vizsgálva számos nehézségbe ütközhet a kutató, ugyanis a technika fejlődésével a MM eljárások kifejezés olyan gyűjtőfogalomná vált, ami több különféle eljárást takarhat. Hazánkban jelenleg az Emberi Erőforrások Minisztériuma két csoportban kezeli a megtermékenyítési eljárásokat. Az asszisztált reprodukciós eljárásokat így definiálja: „azon kezelések összessége, melyek célja a zavart szenvedett reprodukciós működés helyreállítása az ivarsejtek találkozásának elősegítése révén” (EMMI 2019: 3.). Míg in vitro fertilizációnak (IVF) nevez „minden olyan beavatkozást, amelynek során a petesejtet a petefészekből eltávolítjuk, és laboratóriumi körülmények között („in vitro”) termékenyítjük meg” (EMMI 2019: 3.). Mi az MM

⁵⁸ Fontos megjegyezni, hogy az „örökbefogadások elősegítését” célzó, 2020-ban elfogadott kormányrendelet megszüntette az örökbefogadásra felkészítő tanfolyamok kötelező jellegét (Magyar Közlöny 2020b).

eljárásokat olyan gyűjtőfogalomként kezeljük, amelybe valamennyi orvosi beavatkozás beletartozik, azaz az EMMI által külön csoportot alkotó eljárások összességének tekintjük.

Az EMMI által *in vitro* fertilizációnak nevezett technika is számos eljárást tartalmazhat. Ide tartozik az IVF, a legfontosabb és egyben a legrégebbi technika, ami úgy zajlik, hogy az orvosok kiemelik a páciens petesejtjét, és egy speciális eszközbe helyezve spermiumokkal néhány órán belül megtermékenyítik (Navratyil 2011b), majd a sikeresen megtermékenyített embriórt visszahelyezik az anya méhében két-öt napon belül. Ez az eljárás már több mint 40 éves múltra tekint vissza: 1978-ban született meg az első IVF-kisbaba Angliában.

Abban az esetben, amikor a spermiumok petesejtbe történő bejutását valamilyen tényező (például az alacsony spermiumszám vagy a spermiumok gyenge mozgásképesége) akadályozza, intracitoplazmatikus spermium injekciós (ICSI) módszerre van szükség. Ekkor mikromanipulátor segítségével egyetlen spermiumot juttatnak közvetlenül a petesejtbe. Ezt a módszert 1992-ben egy éberszeli laboratóriumban alkalmazták először (Palermo et al. 1992).

A harmadik lehetséges módszer az asszisztált *hatching* (AH). Ennek a lényege, hogy a humán embrió egy védőburok öleli körül, és az embriónak ki kell bújnia ebből a burokból, hogy megtapadhasson a méhnyálkahártyában. Az AH technika ezt a kibújást segíti elő azáltal, hogy a burkon kis rést alakítanak ki, és így jöhet létre a beágyazódás (Navratyil 2011b).

Az MM eljárások főbb típusai mellett az is fontos kérdés, hogy a párok homológ vagy heterológ eljárásokban vesznek-e részt. Homológnak nevezik, ha a házaspár vagy az élettársak saját ivarsejtjeit használják, heterológnak pedig azt, ha a női petesejt vagy a férfi hímivarsejt donortól származik. Ezek jelentős különbséget okozhatnak mind a jogi szabályozás tekintetében,⁵⁹ mind pedig az ezen eljárásokkal kapcsolatos attitűdök vizsgálatakor.

⁵⁹ Többféle kérdés merülhet fel azzal kapcsolatban, hogy az ivarsejt-adományozási folyamatokban kinek milyen a – jogilag szabályozott – szerepe: például felmerülhet, hogy az-e az anya, aki a petesejtet szolgáltatja (genetikai anya), vagy az, aki a gyermeket világra hozta (szülőanya). Magyarországon a petesejtet és a hímivarsejtet adományozását részletesen szabályozza a 30/1998. (VI. 24.) NM rendelet az emberi reprodukcióra irányuló különleges eljárások végzésére vonatkozó, valamint az ivarsejtekkel és embriókkal való rendelkezésre és azok fagyaszttva tárolására vonatkozó részletes szabályokról. – Érdekes megemlíteni, hogy John Hajnal (1960) – akiről a történeti demográfiaiban a Szentpétervár és Trieszt között futó ún. „Hajnal vonal” a nevét kapta – e kérdéskörrel is foglalkozott több évtizeddel ezelőtt, amikor az inszemináció során alkalmazott donor hímivarsejtet felhasználásának és a házassági vérfertőzés kialakulásának lehetséges összefüggéseit vizsgálta. Hajnal fontosnak tartotta, hogy miként választják ki a donor hímivarsejteket, és úgy vélte, hogy a vérfertőzés tilalma az ellen szól, hogy a heterológ inszemináció mértéke tovább nőjön. Ugyanakkor azóta sokkal nagyobb a mobilitás mértéke, és számos szabályozás vonatkozik a spermadonorokra, melyek jelentősen csökkenthetik a vérfertőzés veszélyét. Magyarországon a petesejtet és a hímivarsejtet adományozásával kapcsolatban az 1997. évi CLIV. Törvény úgy rendelkezik, hogy – a petesejt-adományozás egyes eseteit kivéve – „biztosítani kell, hogy az ugyanazon

5. Örökbefogadás és mesterséges megtermékenyítési eljárások...

A protestáns egyházak is különbözőképpen ítélik meg a heterológ és a homológ módon végzett MM eljárásokat: a homológ eljárások alkalmazását elfogadható módszernek tartják annak érdekében, hogy egy párnak gyermeke születhessen (Kölnei 2020). Ezzel szemben a katolikus egyház az MM eljárások minden formáját elutasítja, mivel meggyőződésük szerint ezek során a megtermékenyített petesejtek tárggyiasulnak, és az embriót eszközként használják fel a megtermékenyítés céljaira, valamint „a mesterséges megtermékenyítés során sérül a házasság egysége (szentsége), hiszen az élet továbbadásának folyamatába idegen személyek (orvos, biológus, asszisztens) is beavatkoznak” (Szebik 2016).

A téma kutatásának további nehézségét az adja, hogy e kérdéskör megítélése rendkívül összetett: különböző – esetenként egymásnak ellentmondó – okokból támogathatnak vagy éppen ellenezhetnek egyes aspektusokat a válaszadók. Támogató álláspontra helyezkedhetnek például azok, akik egyetértenek a pronatalista szemlélettel, mely szerint a születések számának növelése szükséges. Miközben ugyanezen válaszadók ellenezhetik is abból a szempontból, hogy ne mindenki férhessen hozzá ezekhez az eljárásokhoz (például egyedülálló nők és/vagy leszbikus párok inkább ne). Eközben a liberálisabb beállítottságú válaszadóknak éppen azért lehetnek pozitívabb attitűdjeik az MM eljárásokkal kapcsolatban, mert támogatják, hogy azok is szülővé válhassanak, akik korábban ettől a lehetőségtől el voltak zárva (például egyedülálló nők, köztük leszbikus nők és meddőséggel küzdő párok), miközben nem biztos, hogy egyetértenek a pronatalista szemlélettel (Szalma 2014). A különböző álláspontok szétszálazásakor nehézségekbe ütközhetünk, miközben a szociológia szemszögéből ezek az összefüggések érdekesek lehetnek.

A feminista álláspontok sem egységesek e kérdéskörben. A feminista megközelítések központjában már a kezdetek óta az anyaság és a reprodukció áll. Míg a feminizmus első és második hullámában a reprodukcióval kapcsolatban az abortuszhoz való jog, illetve az anyaság mint gondoskodási munka elismerése volt a cél, addig az 1980-as évektől a reprodukcióval kapcsolatban új témaként merült fel a MM eljárások kérdése (Neyer – Bernardi 2011).

Az egyik álláspont azt hangsúlyozza, hogy az új reprodukciós technikák darbaira bontják az anyaságot, mivel lehetővé teszik a gyakorlatban, hogy külön válasszák a „petefészek-anyákat”, akik a petesejtet adományozzák, a „méh-anyákat”, akik testébe beültetik az embriót, és megszülik a csecsemőt, valamint a „szociális anyákat”, akik a gyermeket nevelik (Klein 2008, Stanworth 1987). Az anyaság elemekre bontása pedig megszünteti a női integritást és szuverenitást

ivarsejt-adományozótól származó utódok száma különböző személyeknél elvégzett reprodukciós eljárások során ne haladja meg a négyet. Egy reprodukciós eljáráshoz csak ugyanazon adományozó ivarsejtjei bocsáthatók rendelkezésre” (173. § [2]).

(Klein 2008), mivel az MM eljárások végső célja, hogy a biológiai anyaságot feleslegessé tegye, és az emberiség szaporodását az orvostudomány és a technológia kezébe adja (Ginsburg – Rapp 1995). Ráadásul az anyaság elemeire bontása egy újfajta kizsákmányolási rendszert is létrehoz, ugyanis nincs egyenlőség azok között a nők között, akik petesejteket adnak, vagy vállalják a béranyaságot, és azok között, akik igénybe veszik ezeket a „szolgáltatásokat” (Ginsburg – Rapp 1995). A petesejtdonorok és béranyák gyakran kiszolgáltatottak, és csak azért vállalják e „szolgáltatások nyújtását”, mert pénzre van szükségük (Rothman 1994). Egyes feministák a prostitúcióval vonnak párhuzamot, mivel úgy gondolják, hogy valójában egy piac alakult ki, ahol a petesejtdonorok és a béranyák is testük egy részét pénzért áruba bocsátják (Corea 1985).

Ezzel szemben más liberális és posztmodern feministák szerint az MM eljárások lehetőséget nyújtanak a reprodukciós korlátok leküzdésére. Így olyan nők is anyává válhatnak, akiknek korábban erre nem volt lehetőségük, mert meddőnek nyilvánították őket. Ráadásul az MM eljárások abban is segíthetik a nőket, hogy annyi gyereket vállaljanak, amennyit akarnak, és akkor, amikor ők szeretnék (Haraway 2006, Neyer – Bernardi 2011).

A feministák többsége elfogadja, hogy az MM eljárások segíthetnek a nőknek abban, hogy anyává váljanak, azonban megkérdőjelezi, hogy ez valóban a nők egyéni, illetve kollektív érdekében történik (Franklin 1995). Főleg azokban a társadalmakban lehet ellentmondásos az MM eljárások szerepe, amelyek társadalmi nyomást fejtenek ki a nőkre azzal kapcsolatban, hogy csak úgy lehet teljes az életük, ha gyermeket vállalnak (Inhorn – Birenbaum-Carmeli 2008). Az MM eljárások ígérete, miszerint minden nő anyává válhat, megerősítheti azt a társadalmi normát, hogy minden nő anyává akar válni – tekintet nélkül egészségi állapotára, életkorára és életútjára (Neyer – Bernardi 2011).

Az elmúlt 30 évben dinamikus fejlődött az orvostudománynak e területe: 2013-ra világszerte már több mint 8 millió gyermek születése köszönhető ennek a módszernek (EMMI 2019). Magyarországon a gyermekek mintegy 1,5-2%-a született MM eljárásoknak köszönhetően, ami más európai országokkal összevetve átlagosnak mondható, mivel Európában ez az arány 1,5–4,5% között mozog (EMMI 2019). Az MM eljárások gyors fejlődése révén a téma a társadalom számára is egyre fontosabb kérdéssé nőtte ki magát: ma már nemcsak az orvostudományi szakirodalom foglalkozik e témakörrel, hanem bioetikai, pszichológiai és szociológiai vonatkozásai is egyre inkább előtérben kerülnek.

5.3.1. Különböző kutatási irányok bemutatása

A téma szociológiai vonatkozásai közül az egyik fő kutatási irány, hogy kik vehetik igénybe az MM eljárásokat. Egy másik azzal foglalkozik, hogy azok, akik igénybe veszik, milyen döntésekkel szembesülnek, és honnan tájékozódhatnak; egy harmadik pedig arra fókuszál, hogy milyen az MM eljárások társadalmi megítélése.

5.3.1.1. Kik vehetik igénybe az MM eljárásokat Európában?

Az MM eljárások elterjedtségét és elérhetőségét erősen befolyásolhatja a jogi környezet, különösen a lehetséges igénybevevők körét meghatározó jogi szabályozások. Az európai országokban leggyakrabban alkalmazott korlátozások az életkorra és a párkapcsolati formára vonatkoznak (Präg – Mills 2017, Szalma 2014).

Az életkorra vonatkozó jogi szabályozás azért lehet fontos, mert sokan úgy tekintenek az MM eljárásokra, mint a termékenységük meghosszabbításra. Ez derült ki például a Vicsek Lilla (2018) által vezetett vizsgálatból, aki budapesti egyetemista nőkkel folytatott fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetéseket. Miközben az MM eljárások – amennyiben nem történik petesejt-adományozás, vagy korábban nem volt petesejt-lefagyasztás – nem alkalmasak arra, hogy az életkor előrehaladtánuk következtében fellépő meddőséget kompenzálják (Leridon 2004, Liu – Case 2011). Vicsek *fertilitás- és technológiai mítoszoknak* nevezte azt a jelenséget, hogy a fiatal nők pozitív tévhiteket kapcsolnak a fertilitásukhoz és a lombikelljáráshoz. Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy egyéni szinten azt gondolják, hogy kiküszöbölhetőek az életkor előrehaladtánuk következtében fellépő meddőségi problémák az MM eljárások alkalmazásával, hanem abban is, hogy éppen azokban az országokban magasabb ezeknek az eljárásoknak a száma, amelyekben inkább kitolódott az első gyermekvállalás időzítése (Kocourkova et al. 2014).

Ugyanakkor a Szalma Ivett (2021) által 20 és 35 év közötti, még gyermektelen nők körében végzett fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat Vicsekétől eltérő eredményre jutott a termékenység meghosszabbításával kapcsolatos mítoszok tekintetében. Ez a kutatás a résztvevők MM eljárásokhoz kapcsolódó általános attitűdjé mellett az ehhez köthető párkapcsolati normákat és életkori dilemmákat is vizsgálta. Az eredmények azt mutatták, hogy az MM eljárásra meglepő módon nem tekintettek úgy, mint a biológiailag lehetséges gyermekvállalási életkor meghosszabbítására, hanem különösen a 30 éven felüli gyermektelen nők igyekeztek az életkor

szerepét csökkenteni és egyéb életmódbeli tényezők – például a stressz és a fittség – szerepét hangsúlyozni.

Az életkorra vonatkozó korlátozás mellett a másik legelterjedtebb szabályozás az MM eljárásokban való részvétellel kapcsolatban a párkapcsolati formákra vonatkozik. Számos országban (például Ausztriában, Horvátországban, Csehországban, Írországon, Olaszországban, Svédországban, Svájcban és Törökországban) ugyanis kizárják az MM eljárásokból az azonos nemű párkapcsolatban élőket, illetve az egyedülálló nőket. Más európai országokban (például Belgiumban, Bulgáriában, Dániában, Finnországban, Franciaországban, Spanyolországban és Angliában) az egyedülállónak és a leszbikus párkapcsolatban élőknek ugyanolyan joguk van részt venni ezekben az eljárásokban, mint a (heteroszexuális) párkapcsolatban élőknek. Vannak olyan országok is (idetartozik például Magyarország, Görögország és Oroszország), ahol az egyedülállónak megengedett, de leszbikus párok nem vehetnek részt megtermékenyítési eljárásban (Präg – Mills 2017, Takács 2018).

Szalma (2021a, 2021b) korábban már említett fókuszcsoportos vizsgálatának eredményei rávilágítottak arra, hogy továbbra is erős a társadalmi norma arra vonatkozóan, hogy a nők párkapcsolatban vállaljanak gyermeket, s ezt az egyedülálló gyermektelen nők is internalizálták. Ez például abban mutatkozott meg, hogy a vizsgálatban részt vevő nők nagy része támogatta, hogy egyedülálló nők is részt vehessenek MM eljárásban, miközben ők maguk egyedülállóként sem tennének így. Emellett mind az ellenzők, mind a támogatók egy csoportként tekintettek a leszbikus párokra és az egyedülálló nőkre a gyermekvállalás szempontjából: vagyis aki az egyik csoportnak lehetővé tenné a hozzáférést, az a másik csoportnak is megadná ezt a lehetőséget, és aki az egyik csoportnak nem adna hozzáférést, az a másiknak sem. A legfontosabb dimenzió ennél a kérdés-körnél nem az életkori csoport, hanem vallási háttér volt. Sem a katolikus, sem a protestáns felekezethez tartozók nem tartották elfogadhatónak a MM eljárásokhoz való hozzáférést egyedülálló nők és leszbikus párok számára.

Magyarországon 2006-ig kizárólag házasságban élők vagy különnemű élettársi kapcsolatban élők vehettek részt MM eljárásokban, azaz mind az egyedülállókat, mind a leszbikus párokat kizárták ebből a lehetőségből. Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 167. §-a szerint „Reprodukciós eljárás házastársi vagy különneműek közötti élettársi kapcsolatban álló személyeknél végezhető el, amennyiben bármely félnél fennálló egészségi ok (meddőség) következtében a kapcsolatból természetes úton nagy valószínűséggel egészséges gyermek nem származhat”. Egy 2006-os törvénymódosítás óta e paragrafus kiegészült a következő résszel: „Egyedülálló nő esetében a reprodukciós eljárás akkor végezhető el, amennyiben a nő életkora vagy egészségi állapota (meddőség) következtében gyermeket természetes úton nagy valószínűséggel nem vál-

lalhat". Ezzel lényegében az egyedülálló nők ugyanúgy választhatták az MM eljárást, mint az örökbefogadást a 2006 és 2021 közötti időszakban.⁶⁰

5.3.1.2. Az MM eljárásokat használók dilemmái

A kutatások egy másik nagy területe, amely az MM eljárásokban résztvevőket vizsgálja különböző megközelítésekben. Például Bauer (2014) azt elemezte online fórumokon keresztül, hogy miként tájékozódnak az MM eljárásokban részt vevő nők. Azt találta, hogy az online fórumok fontosak a tudásátadásban, mégpedig az egyéni kontextuális tudás megszerzésben, amely „tudás presztízse növekszik, míg az egészségügyi szakemberek és az intézményesített gyógyászat iránti bizalom gyengül” (Bauer 2014: 169). Ráadásul az információgyűjtés mellett ezeknek a fórumoknak fontos szerepe van abban, hogy az MM eljárásokban részt vevő nőknek érzelmi támaszt is nyújtsanak.

Az érzelmi támasz biztosítása azért fontos, mert ezek az eljárások mind fizikailag, mind érzelmileg nagyon megterhelőek lehetnek a résztvevőknek és partnereiknek (Szalma 2021b, Bauer 2014). Sőt, még az MM eljárásokban való részvétel megkezdése előtt stigmaként élhetik meg a nők és a párok egyaránt, hogy nem lehet gyermekük. Korábbi kutatások szerint a meddő nők egy része arról számolt be, hogy sejtjének érzik magukat egy olyan társadalomban, amelyben az az elvárás, hogy mindenkinek legyen gyermeke (Greil et al. 2011), és ezért sokan szinte kötelességüknek tartják, hogy legalább megkíséreljék az MM eljárásokban való részvételt a társadalmi nyomás hatására, illetve a család és a barátok megnyugtatóására (Franklin 1995).

Vicsek és szerzőtársai (2019, 2021) félig strukturált interjúkon keresztül azt vizsgálták, hogy az eljárásban részt vevő páciensek milyen morális döntésekkel szembesülnek az MM eljárásokban való részvételük során, és azok miként jelennek meg az embrióval kapcsolatos döntéseikben. Az eredmények szerint többféle etikai keret megjelent a résztvevőknek az embriókkal kapcsolatos döntései során, azonban a domináns egyértelműen a gyógykezelési etikai keret volt. Azaz az embriókkal kapcsolatos legtöbb döntési helyzetben az volt a páciensek domináns szempontja, hogy sikeres legyen az eljárás, azaz megvalósuljon a terhesség. A szerzők rávilágítottak arra is, hogy valójában a vallásosság tekintetében nem volt különbség az etikai kereteket illetően: „a gyógykezelési etikát alkalmazó vallásos interjúalanyok a vallást úgy élték meg, hogy az összeegyeztethető a lombikeljárással. Vallásosságuk ellenére sem érezték úgy, hogy a kezelés előtt

⁶⁰ Ugyanakkor a jelenlegi törvényi változások szétnyitották az oltót: az örökbefogadást az egyedülállók számára megnehezítették (Magyar Közlöny 2021), miközben az MM eljárásokban való részvétel lehetőségei nem módosultak az egyedülállók számára.

meg kellene ismerniük, mi az egyház álláspontja a lombikeljárással kapcsolatban, vagy hogy az egyház hivatalos, alapvetően életetikai szempontokat középontba helyező álláspontját kellene követniük az eljárás során hozott döntéseik során” (Vicsek et al. 2019: 63).

Mint láthattuk, az eddigi magyar szociológiai megközelítések az MM eljárások több dimenzióját lefedték, és nemcsak az általános attitűdöket, de a résztvevők tapasztalatait is elemezték. Azonban jelenleg még hiányzik annak a vizsgálata, hogy milyen társadalmi rétegek számára elérhető az MME-ben való részvétel. Ugyanis a pronatalista szemlélet és a 2020-ban bevezetett anyagi könnyítések⁶¹ ellenére nem minden társadalmi réteg számára elérhetőek ezek a kezelések. Egyrészt mert a közvetett költségek továbbra is megmaradtak, mint például az utazás költsége azok számára, akik vidéken élnek, és nincs a közelben meddősségi központ, vagy például a munkából való kiesés költségével is számolniuk kell. Emellett az információ is korlátozottan hozzáférhető az MM kezelésekkel kapcsolatosan a nem középosztálybeli rétegek számára, hiszen az MM eljárások témája nem része a tananyagnak a szakiskolások vagy szakközépiskolába járok körében.⁶²

5.3.1.3. Az MM eljárások társadalmi megítélése

Az MM eljárások elterjedtsége mellett társadalmi elfogadottságuk is fontos kérdés lehet a szociológusok számára, hiszen az elterjedtség és az elfogadottság hathat is egymásra. Ha egy adott társadalomban elterjedtebbek az MM eljárások, akkor valószínűleg elfogadóbb is ezzel kapcsolatosan a közvélekedés (Szalma – Djundeva 2019). Ugyanez fordítva is igaz lehet: ha tehát elfogadóbb a közvélekedés az MM eljárásokkal, akkor valószínűleg az előbb-utóbb elterjedtebbé is válik az adott társadalomban.

Mi befolyásolja a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolat attitűdöket? Egy 2008-as, a European Values Study (EVS)⁶³ keretében 34 ország adatai alap-

⁶¹ Magyarországon 2020. július 1-től nemcsak a mesterséges megtermékenyítési eljárásokkal kapcsolatos kezelések, hanem a kivizsgálások és a gyógyszerek is ingyenessé váltak (Magyar Közlöny 2020a).

⁶² Szalma Ivett 25 középiskolai biológia tanárral végzett interjúk vizsgálatában azt találta, hogy míg a gimnáziumokban a tananyag részét alkotják a meddősségi eljárások, addig a szakiskolákban és szakközépiskolákban a biológia tantárgy keretén belül nem tanítják a meddősségi eljárásokat a diákok számára (az interjúk A fertilitással kapcsolatos ismeretek és az ismeretátadás hatékonysága című [PD – 123789] NKFI által támogatott kutatás keretében készültek).

⁶³ A European Values Study (<https://europeanvaluesstudy.eu/>) egy nagymintás nemzetközi vizsgálat, mely az európai népeiségek értékpreferenciáit vizsgálja. 2008-ban a 18 évnél idősebb magyar lakosságra reprezentatív minta 1513 főből állt Magyarországon, míg a 34 európai országra vonatkozó minta nagysága 45 863 fő volt. Az egyes országok mintanagysága a következőképpen válto-

5. Örökbefogadás és mesterséges megtermékenyítési eljárások...

ján végzett kutatás szerint szociodemográfiai változók közül a nemnek, az életkornak, az iskolai végzettségnek és a háztartás jövedelmének volt szignifikáns hatása e kérdés megítélésére (Szalma 2014, Szalma – Djundeva 2014).

Mind Magyarországon, mind Európában a nők elfogadóbbnak bizonyultak a MM eljárásokkal kapcsolatban, mint a férfiak (Szalma 2014, Szalma – Djundeva 2019, Szalma – Bitó 2021). Ennek hátterében az állhat, hogy a gyermekvállalás kérdését a társadalom erősebben rendeli a nőkhoz – azáltal, hogy őket tekinti az elsődleges gondozóknak –, mint a férfiakhoz. A nőket egészen kisgyermek koruk óta az anyává válás feladatára nevelik a legtöbb európai társadalomban (Szalma 2014). Így az esetleges fertilitási problémákat is a nőkhoz kapcsolják a legtöbbben, miközben a klinikai vizsgálatok azt mutatják, hogy azonos arányban fordul elő meddőség a nők és a férfiak körében (Kumar – Singh 2015), mégis tradicionálisan a nőkhoz társítják mind a meddőség terhéért, mind annak a megoldását is (Greil et al. 2011).

Az életkor szempontjából is megfigyelhetők különbségek az MM eljárások megítélésével kapcsolatban. A legidősebb korosztály a legkevésbé elfogadó ebben a kérdésben (bár sem a magyar, sem a nemzetközi mintában nem található teljesen lineáris összefüggés az életkori csoportok és az MM eljárásokban való részvétel elfogadása között). A legfiatalabbak, a 18–29 év közöttiek, és a 30–39 év közöttiek véleménye nem különbözik szignifikánsan ebben a kérdésben. A legfiatalabb korosztály valószínűleg nyitottabb mindenféle technikai újításra, míg a 30–39 év közöttiek a legtöbb európai országban az első gyermekvállalás életkorában vannak, emiatt érzékenyebbek lehetnek a téma iránt (Szalma 2014, Szalma – Djundeva 2019).

A magasabb iskolai végzettségűek a nemzetközi és a magyar mintában is elfogadóbbnak tűntek az MM eljárásokkal, mint az alacsonyabb végzettségű társaik. Emögött az is állhat, hogy a magasabb végzettségűek több információval rendelkezhetnek a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatban (Szalma 2014, Szalma – Djundeva 2019).

A háztartás jövedelmének Magyarországon nem volt szignifikáns hatása, míg a EVS 2008-as nemzetközi adatain – ami harmincnégy európai országot ölelt fel – azt lehetett megfigyelni, hogy minél magasabb a háztartás havi jövedelme, annál elfogadóbbak a kérdezettek a vizsgált kérdés tekintetében. Ennek hátterében az húzódhat, hogy a jobb anyagi helyzetben élőknek jobb hozzáférési lehe-

kozott: 808 fő (Izland) és 2075 Németország. Ebben a kérdőívben szerepelt a következő kérdés: „Kérem, mondja meg a következő állításokról, hogy azokat mindig megengedhetőnek tartja-e, vagy soha meg nem engedhetőnek tartja, vagy valami a kettő között: Mesterséges vagy laboratóriumi megtermékenyítés”. A kérdésre egy tízfokú egyetértési skálán lehetett válaszolni, ahol a 10-es azt jelentette, hogy mindig megengedhetőnek tartja, az 1-es pedig azt, hogy soha nem tartja megengedhetőnek.

tőségük van az MM eljárásokhoz, hiszen a legtöbb esetben ezek költségesek, amelyeket az egészségbiztosítás csak részben fedez. A jobb elérhetőség pedig pozitívvá teheti az MM eljárásokkal kapcsolatos attitűdöket (Szalma 2014, Szalma – Djundeva 2019).

A felekezethez tartozásnak a magyar adatokra nem volt szignifikáns hatása (Szalma 2014). Ugyanakkor a kvalitatív elemzések rámutattak, hogy Magyarországon különbségek lehetnek a katolikus és protestáns felekezethez tartozók között (Szalma 2021). Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva jelentős különbségek fedezhetők fel: a muszlimok a legkevésbé elfogadók az MM eljárásokkal, míg az ortodox egyházhoz tartozók elfogadóbbak, mint a katolikusok; a nem vallásosak pedig nem különböztek a katolikusoktól. Az ortodox egyházhoz tartozók azért lehetnek elfogadóbbak, mert náluk engedélyezett az orvosi segítség igénybevétele bizonyos korlátok között. A felekezethez tartozás mellett a templomba járás gyakoriságának mind Magyarországon, mind Európában negatív hatása volt: akik gyakrabban vettek részt vallási szertatásokon, azok elutasítóbb attitűddel rendelkeztek a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatosan, mint mások (Szalma 2014, Szalma – Djundeva 2019).

Szoros kapcsolat található a homoszexualitás és az MM eljárások elfogadásával kapcsolatos társadalmi attitűdök között. A *European Values Study* 2008-as hullámában a meleg elfogadását a következő változókkal mérték: „nem szeretné, hogy homoszexuálisok legyenek a szomszédjai”, valamint „a homoszexuális pároknak lehetővé kellene tenni, hogy gyermeket fogadjanak örökbe”. Az első állításnál az egyet nem értés, a másodiknál az egyetértés mérte a meleg elfogadását. Az eredmények azt mutatták, hogy kiknek elfogadó az attitűdjük a meleg és a leszbikusok felé, azok az MM eljárásokkal kapcsolatosan szintén elfogadóbb attitűddel rendelkeznek. Ez azt mutatja, hogy az MM eljárások elfogadása szorosan összefügghet az olyan új családformák pozitívabb megítélésével, melyek közé az azonos nemű párok és gyermekeik által alkotott családok is tartoznak. Azaz akik az MM eljárásokkal inkább elfogadóak, azok kevésbé gondolják úgy, hogy a szülőség (kizárólag vagy elsősorban) vérségi kötelékeken alapul, hanem sokkal inkább a (törődés általi) szülővé válás szociális oldalát tarthatják fontosnak (Szalma 2014, Szalma – Djundeva 2019).

5.4. Összefoglalás

Ebben a fejezetben a gyermekvállalás alternatív formáival létrejövő családokkal kapcsolatos kutatásokba nyújtottunk rövid betekintést. Konkrétan az örökbefogadás és a mesterséges megtermékenyítés útján létrejövő családokkal kapcsolatos – főként – magyarországi vizsgálatokra fókuszáltunk.

A fejezet elején tisztáztuk, hogy a gyermekes és gyermek nélküli életformának ugyanolyan legitimnek kellene lenniük. E két egymással mellérendelt kapcsolatú állapot azonban nemcsak a laikusok számára rendeződik hierarchiába, ahol a gyermekvállalás a „normál” életút része, a gyermektelenség pedig valami lesajnálандó állapot és/vagy a valamiből való kimaradást jelenti. Hasonló álláspont tükröződhet a demográfusok és a családszociológusok azon döntéseiben is, amikor azt tartják vizsgálандó problémának, hogy mi minden gátolhatja a tervezett vagy ideálisnak tartott számú gyermek megszületését. Tóth Olga családszociológus (2012) szakított ezzel a megközelítéssel, amikor az „új anyákról és új apákról” szóló tanulmányában éppen azt a mások által gyakran magától értetődőként kezelt kérdést vizsgálta, hogy mik lehetnek a gyermekvállalás motivációi. Négyféle motivációcsoportot különböztetett meg felhasználva a Kirkpatrick-féle csoportosítást. Ezek körül az egyik éppen a szocializáció hatása, azaz ha valaki úgy nőtt fel, hogy körülötte mindenkinek van gyereke és „igen magas arányban elfogadott az a vélemény, hogy gyermek nélkül nem tekinthető teljesnek egy nő élete” (Tóth 2012: 144), akkor ez egy erős motiváló tényező lehet a gyermekvállalásra. E logika szerint minél inkább elterjed a gyermek nélküli élet (a tudatosan választott gyermektelenség terjedése révén vagy egyéb okból kifolyólag), annál inkább gyengülhet a gyerekvállalás normatív ereje, melynek következményeként csökkenhetnek a felnövekvő fiatalok gyermekvállalási motivációi is.

Mivel Magyarországon többnyire továbbra is a normaként követendőnek tekintett életút fontos része a szülővé válás, ezért is fontos, hogy megértsük, milyen nehézségekkel szembesülhetnek a gyermekvállalás alternatív formáival létrejövő családok, és hogyan viszonyulnak hozzájuk a – (még) többségben lévő – tradicionális módon gyermeket vállalók.

A hazai közgondolkodásban uralkodó normatív családfogalom minden bizonnyal hatással van az örökbefogadás törvényi szabályozására, az örökbe fogadó szülők alkalmasságának megítélésére és az eljárásban részt vevő állami és civil aktorok „jó szülőségről” alkotott képére. A heteroszexuális párkapcsolaton alapuló házasságban élő és gyermekeik által alkotott család a maga hagyományos szerepfelfogáson alapuló anyai és apai viselkedésmintáival és elvárásrendszerével mind a mai napig uralja a család szociális reprezentációját: azt a képet, amelyet ha bizonyos okok miatt beteljesíteni nem is mindenki kíván, vagy képes rá, legalább annak rekonstrukciója, helyettesítése válik értékke a társadalmi többség szemében. Az örökbefogadás egy lehetséges eszköz a sajátgyermek-vállalás meddőséggel vagy egyéb okkal kapcsolatos akadályainak leküzdésére, és ezért megítélése – ha ambivalens módon is – többnyire pozitív. Ezáltal az örökbefogadás egyszerre mutat példát a szülőség biológiai mivoltára és ugyanakkor társadalmilag konstruált jellegére is.

Míg az örökbefogadás korántsem új jelenség – habár formái átalakulóban vannak (lásd pl. a nemzetközi, illetve az interetnikus örökbefogadás arányának növekedését) –, addig az MM eljárások vizsgálata azért fontos, mert itt egy viszonylag új jelenségről van szó (1978-ban született meg az első mesterséges megtermékenyítéssel fogant gyerek), amelynek jogi szabályozása még változóban van, és várhatóan a jövőben még több ember számára teszi lehetővé a gyermekvállalást. Továbbá azért, hogy az MM eljárások segítségével lehetővé vált, hogy genetikailag nem saját gyermeke is szülessen például meddő pároknak, azonos nemű párkapcsolatban élőknek és egyedülálló nőknek, hozzájárulhat ahhoz is, hogy új családformák terjedjenek el, melyeknek az alapja nem a hagyományos vérségi kötelék, hanem az aktívan törődő szülőség.

Ebben a fejezetben az MM eljárások három fő kutatási irányát mutattuk be, melyek mindegyike alakíthatja a családformálódás kérdését. Először azt vizsgáltuk, kik vehetnek részt jogilag az MM eljárásokban. Majd azt foglaltuk össze, milyen hazai társadalomtudományi kutatásokat végeztek a MM eljárásokat használók körében, és milyen az MM eljárások társadalmi megítélése nemzetközi tekintésben és Magyarországon.

Mivel a jövőben várható, hogy különböző egészségügyi (lásd pl. a környezet szennyezettségének hatását a férfiak termékenységére) és társadalmi okokkal (például a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével) összefüggésben egyre elterjedtebbé válik majd az alternatív úton létrejövő gyermekvállalás, ezért ezeknek a témáknak a vizsgálata a jövőben egyre fontosabbá válhat.

6. Munka–magánélet egyensúlya és családi munkamegosztás

■ ■ ■ TAKÁCS JUDIT – SZALMA IVETT

6.1. Bevezetés

A fizetett munka és a család, illetve a magánélet közötti egyensúly megteremtése a 21. századi szociológiai kutatások gyakran vizsgált témája, különös tekintettel a társadalmi foglalkoztatási szerkezet sajátosságainak és a nemek közötti társadalmi egyenlőség megteremtésének tágabb kérdéskörével való összefüggésekre. Ugyanakkor azt is fontos jelezni, hogy e téma empirikus vizsgálata feltételezi, hogy a kutatás résztvevőinek van fizetett munkája és családja (illetve magánélete), melyek nem magától értetődő adottságok, ezért ezek meglétére, milyenségére és minőségére mindenképpen érdemes reflektálni az egyes vizsgálatok kutatáselméleti- és módszertani megfontolásainak tárgyalása során (lásd pl. Chang et al. 2010, Davaki 2016: 21–22).

E témakör a társadalomtudományokban eredetileg a munka és a magánélet közötti konfliktus fogalma köré koncentrált, amely a munkavállalók munkahelyi és nem munkahelyi tevékenységeinek bizonyos aspektusai közötti összeegyeztethetlenségére utalt (Greenhaus – Beuttel 1985).⁶⁴ A konfliktuselméleti megközelítés máig gyakran használatos különböző társadalomtudományos vizsgálatokban (lásd pl. Greenhaus – Powell 2003; Byron 2005; König – Cesinger 2015; Riva et al. 2019), de például a munka és a magánélet területének egymásra hatásával foglalkozó határelméleti (*border theory*) megközelítést is gyakran alkalmazzák (Clark 2000). Ennek kiindulópontja, hogy „a kereső munka és a magánélet úgy létezik egymás mellett, mint két szomszédos ország: eltérő szokásokkal és nyelvvel rendelkeznek, és van egy közös határuk. A kutatókat az a kérdés foglalkoztatja, hogy milyen erősségű, mennyire rugalmas és átjárható a két »ország« közötti határ” (Nagy 2015: 4).

⁶⁴ E témakörrel foglalkozik például a Social Inclusion szakfolyóirat *Division of Labour within Families, Work–Life Conflict and Family Policy* címmel 2020-ban megjelent tematikus száma, ami szabadon hozzáférhető itt: <https://www.cogitatiopress.com/socialinclusion/issue/view/181>

A 20. század második felétől a magánélet és a családi élet alakításában olyan mélyreható változások következtek be világszerte, amelyek a 21. században a családi és a munkahelyi életszervezés növekvő sokszínűségéhez vezettek (Bianchi – Millie 2010). E változások Európán belül is eltérő módon hatottak. Az északnyugat-európai országokban jelentősen nőtt a női munkaerőpiaci részvétel: itt a nők a házasságkötés vagy a gyerekvállalás után sem hajlamosak kilépni a munkaerőpiacról, hanem jellemzően a nyugdíjba vonulásig foglalkoztatottak maradnak (Thévenon 2009, 2011). Míg az északi országokban néhány intézményi reform elkezdte csökkenteni a nők terheit (Björnberg 2011), másutt – többek között a dél-európai országokban, ahol a nők munkapiaci részvétele csak az 1990-es években indult növekedésnek – a nők fizetett munka iránti növekvő elkötelezettsége nem egészült ki a családon belüli munkavégzés támogatásához szükséges jóléti struktúrák fejlesztésével (Thévenon 2011). Ugyanakkor a kelet-közép-európai poszt szocialista országokban az 1990-es években a piacgazdasági szerkezetátalakítás során – különösen az államszocialista teljes foglalkoztatottsághoz képest – jelentősen csökkent a nők munkaerőpiaci részvétele (Pignatti 2016). Ezekben a társadalmakban a „refamilizációs” (Saxonberg – Sirovátka 2006) átmenet – mely együtt járt a munkaterhelés növekedésével és a jóléti szolgáltatások csökkentésével – a korábbiaknál nagyobb terhet rótt a családokra, különösen az anyákra (Hobson et al. 2011).

Greenhaus és Beutell (1985) ma már klasszikusnak számító munkájában – ahol abból indultak ki, hogy a munka és a magánélet közötti konfliktus az egymással bizonyos szempontból összeegyeztethetetlen munkahelyi és magánéleti élettartományok által egyidejűleg okozott nyomásból ered – háromféle konfliktust különböztettek meg. Időalapú konfliktus esetén az egyik terület kötelezettségeinek teljesítése túl sok időt igényel a másik terület rovására. Feszültségalapú konfliktus abból eredhet, ha az egyik terület kötelezettségeinek teljesítése olyan feszültséget okoz, ami miatt nem jut elég figyelem és/vagy energia a másik területre. Viselkedésalapú konfliktushoz pedig az vezethet, ha az egyik területen olyan viselkedési elvárásnak kell megfelelni, ami megnehezíti a másik területen betöltendő szerepek ellátását.

Egy több mint 60 korábbi tanulmány elemzésén alapuló vizsgálat arra hívta fel a figyelmet, hogy a konfliktus mindkét irányban, tehát a munka felől a magánélet és család felé éppúgy jellemző, mint fordítva (Byron, 2005). Leslie és szerzőtársai (2019) szerint e konfliktusok nagymértékben függnak az egyének által követett munka–magánélet ideológiáktól, amit a munka és a magánélet kapcsolatára vonatkozó elképzelések egyéni szintű konstrukciójaként értelmeztek. Az e témakörrel foglalkozó empirikus tanulmányok zöme elsősorban a munka–magánélet konfliktusok idő- és feszültségalapú aspektusaival foglalkozik, mivel a további lehetséges (például érzelmi) tényezők operacionalizálása nehezebb feladat lenne (Steiber 2009).

6. Munka–magánélet egyensúly és családi munkamegosztás

A munkahelyi és a családi élet összehangolásához – nem egyedül élők esetén – szorosan kötődik az otthoni munkamegosztás kialakítása, ami nem csupán egyéni döntés kérdése.⁶⁵ A „megosztás” fogalma eleve magában foglalja, hogy minimum két ember közös vagy egymástól kölcsönösen függő döntéséről van szó. A partnerek azonban nem a társadalom többi részétől teljes elszigeteltségben hozzák meg döntéseiket, hanem hatással lehetnek rájuk különböző társadalmi normák, elvárások, attitűdök, lehetőségek és akadályok. Ezenkívül a családon belüli munkamegosztás megszervezését az is befolyásolhatja, hogy a nemek közötti egyenlőtlenségek hogyan jelennek meg a társadalmi élet más szinterein, különösen a munkaerőpiacon (Kotowska – Matysiak 2008, McGinnity – Calvert 2009).

A családon belüli munkamegosztás kutatását nehezíti, hogy a fizetett munkához képest a fizetetlen munka fogalma nincs pontosan definiálva. Az OECD általános meghatározása szerint a családon belül megosztható fizetetlen munka olyan áruk vagy szolgáltatások előállítására utal, amelyeket a háztartás tagjai vagy a háztartáson kívüli személyek fogyasztanak, ugyanakkor nem értékesítenek a piacon (2011: 10). A családon belüli munkamegosztás szűkebb körű definíciója csak az egy háztartásban élő családtagokra összpontosít, és a háztartáson belül végzett fizetetlen munkák közé a napi rutinmunkákat, például a takarítást és a főzést, a nem rutinszerű munkák közé pedig például a javítások elvégzését és a kertészkedést sorolja (lásd pl. Poortman – van der Lippe, 2009; Hu – Yucel, 2017; Ruppenner et al. 2017). Az ilyen leszűkített definícióból nyilvánvalóan hiányzik a nem fizetett munkák egy fontos típusa: a gondoskodási munka, ami jelenthet gyermekgondozási feladatokat éppúgy, mint idős vagy beteg családtagok ápolását. A gondoskodási munkákon belül a legtöbb tanulmány a gyermekgondozásra – és ezen belül is a szülőkkel egy háztartásban élő gyerekek gondozására – fókuszál (lásd pl. Newkirk et al. 2017; Hank – Steinbach, 2020), míg az idősebb vagy más okból rászoruló családtagok gondozásának kérdéseire kevesebb figyelmet fordítanak (Grigoryeva 2017; Lynch et al. 2009).

Chang és szerzőtársai (2010) a munka–magánélet egyensúly témakörével empirikus vizsgálatok keretében foglalkozó 1987 és 2006 között angol nyelven megjelent 245 tudományos szakcikk áttekintése alapján arra hívták föl a figyelmet, hogy a témával foglalkozó szakirodalom döntő többsége középosztálybeli kétkeresős családokra vonatkozó adatokat használt, míg például kevesen foglalkoztak az egyszülős családokkal, az azonos nemű párokkal, a fizikai munkát végzőkkel, illetve az alacsonyabb képzettségűekkel. Emellett a gyermekgondozási feladatokhoz képest jóval kisebb hangsúlyt kapott, hogy például az idős-

⁶⁵ Fontos említeni, hogy az azonos nemű partnerek egyenlőségre törekvő párkapcsolati és otthonteremtési gyakorlataival foglalkozó európai kutatások is már több évtizede zajlanak (lásd pl. Weeks et al. 2001).

gondozás milyen hatással lehet a fizetett munka és a magánélet összehangolására.

A gyermekgondozáshoz képest a családon belüli egyéb gondozási szükségletek általában kevésbé kiszámíthatóak időtartamuk, időzítésük, intenzitásuk és a gondozás típusa tekintetében, melyek fontos szempontok a munka és a magánélet közötti konfliktusok vizsgálatakor, s ezek mérése is nehéz feladat. Bár mindenki tisztában van azzal, hogy az európai népesség előregedésével az idősgondozás egyre fontosabb elemévé válik a családon belüli feladatoknak, ennek ellenére a családon belül végzett gondozási munka szinte láthatatlan marad: a „gondozói” (*carer*) státusz elismerése – a kisgyermekes anyák kivételével – az Európai Unióban még csak gyerekcipőben jár (Bouget et al. 2017: 175).

A gondozási munkák megoszthatók olyan családtagokkal is, akik például válás vagy külföldi munkavégzés miatt átmeneti vagy huzamosabb ideig nem élnek együtt a családdal. Válás esetén a gyerekek többsége – Magyarországon is – az anyával marad, míg az apák gyakran különülő szülővé válnak. De a különülő apák is kivehetik a részüket a fizetetlen munkavégzésből: például iskolába vihetik a gyereket, vagy segíthetnek a házi feladatok elkészítésében. Továbbá háztartáson kívüli családtagok vagy akár nem családtagok – például barátok vagy szomszédok – részére is lehet gondozási munkát végezni, ezáltal némileg elmosva a gondozási munkák és az önkéntes tevékenységek közötti határokat, az OECD (2011) tág definíciójának megfelelően.

A családon belüli munkamegosztás egyértelmű definíciójának hiánya mellett a kutatásokat a rendelkezésre álló empirikus adatok korlátozottsága is nehezítheti. Például az egyik fontos összehasonlítható adatforrás, a *European Social Survey* (ESS) keretében a fizetett munkavégzéssel az összes adatfelvételi hullámban szereplő sztemderd kérdések foglalkoztak, míg a fizetetlen munkavégzéssel csak egyes rotációs modulokban kérdeztek rá (például 2004-ben és 2010-ben), ami szintén arra mutat, hogy a fizetett munkához képest a családon belül végzett fizetetlen munka megosztásának témaköre kevésbé releváns vizsgálati területnek számít. Ugyanezt találjuk az *International Social Survey Programme* (ISSP) és a *European Values Studies* (EVS) adatbázisaiban is, ahol szintén a fizetett munkára fókuszálnak, és a fizetetlen munkavégzésre csak különleges esetekben vagy korlátozott mértékben kérdeznak rá. Ugyanakkor a *Generations and Gender Survey* (GGS) kérdőíveiben viszonylag sok a gyermekgondozással kapcsolatos kérdés, míg az idős és/vagy rászoruló családtagok gondozására vonatkozó kérdésekből itt is kevesebb található.

6.2. Elméleti kiindulópontok

R. W. Connell (1987) a férfiak és a nők közötti kapcsolatok szerkezetét a fejlett kapitalista társadalmakban vizsgálva a nemek szerinti munkamegosztás, a hatalom, valamint a szexuális és érzelmi kötődések struktúráiban mutatott rá lényegi eltérésekre. Connell szerint a háztartásokban és a partnerkapcsolatokban megvalósítandó nemek szerinti egyenlőség megközelítéséhez a gazdasági erőforrások és a döntéshozatali hatalom kiegyenlítése, valamint a szexualitás újragondolása mellett a gyermek–felnőtt kapcsolatok átszervezése is szükséges – különös tekintettel azokra az intézményes és kulturális berendezkedési formákra, melyek a kisgyermek gondozására kizárólagosan női feladatként tekintenek. Connell már több évtizede a nemi rend (*gender order*) fő hasznélvezőiként – és gyakran a hegemon maszkulinitás (*hegemonic masculinity*) képviselőiként – feltűnő heteroszexuális férfiak részvételére a nemek szerinti egyenlőség megvalósításában két területen látott gyakorlati esélyt: az egalitáriánus alapon működő háztartások kialakításában, valamint a nem szexista (azaz az egyik nem fensőbbiségét vagy alávetettségét sem sugalló) környezetben zajló gyermeknevelés területén.

A nemek szerinti egyenlőség megvalósítása a legtöbb európai – és magyar – háztartásban még várat magára, hiszen nincs értelme egyenrangú kapcsolatról beszélni nők és férfiak között, ha továbbra is elsősorban a nőt terheli a felelősség az üres kamráért és a piszkos lakásért (Oakley 1974). Így valószínűleg okkal feltételezhető, hogy az európaiak többsége számára a házimunka a „szívességtétel gazdaságtanának” (*economy of gratitude* – Hochschild 2003) keretében a női munkákba való férfiak általi besegítésként jelenik meg a mindennapi gyakorlatokban.

A posztindusztriális kapitalizmus keretei között működő jóléti államok újfajta társadalmi nemi egyenlőségi modelljeinek elméleti vizsgálata során Nancy Fraser (1997), amerikai feminista filozófus a gondoskodással összefüggő feladatok (*care work*) társadalmi megszervezésének lehetőségeit három változatban változtatta. Az „univerzális kereső” (*universal breadwinner*) modell szerint az államnak – különböző munkahelyi és szocializációs reformok bevezetésével – abban kellene támogatást nyújtania a nőknek, hogy a férfiakhoz hasonlóan fizetett munkavállalás útján képesek legyenek eltartani magukat. A „gondozáskiegyenlítés” (*caregiver parity*) modell a nők kereső és gondozási tevékenységének egy szintre hozását célozná a gondoskodó tevékenységek állami támogatásával, illetve a részmunkaidős foglalkoztatás elterjesztésével – vagyis tulajdonképpen változatlanul hagyná a fizetett és az otthoni munka nemileg elkülönülő jellegét, viszont a női hátrányok költségeinek felszámolására törekedne, különösen a fizetett munka terén. Fraser szerint a legideálisabb egy „univerzális gondoskodó” (*universal caregiver*) modell kialakítása lenne, mely arra ösztönözné mindenkit, hogy vegye

ki a részét ne csak a fizetett, hanem a törődő–gondoskodó munkából is – például azáltal, hogy az állások megtervezésénél fontos szempontként szerepeljen a dolgozók gondoskodói feladatainak figyelembevétele. E modell újdonsága a másik kettőhöz képest, hogy elsősorban a társadalmi férfiszerepek megváltoztatását tűzné célul abban az irányban, hogy a fizetett és az otthoni munkák végzését tekintve közelítsenek a ma főként a nőket érintő elvárások beteljesítésében.

Fraser (2018, 2019) későbbi munkáiban erős rendszerkritikát fogalmazott meg a pénzügyi kapitalizmus működésével szemben, mely „globális gondoskodási láncok” (*global care chains*) kialakításával a nyugati „gondoskodási szakadék” (*care gap*) korrigálására bevándorló munkásokat importál a szegényebb régiókból a gazdagabb országokba: „Állításom szerint napjaink »gondoskodási válsága« a kapitalizmus inherens társadalmi ellentmondásában gyökerezik – illetve még inkább ennek az ellentmondásnak a pénzügyi kapitalizmus korában kiéleződött formájában. Ha elfogadjuk ezt az állítást, akkor abból az következik, hogy a válságot nem lehet megoldani a közpolitikák kisebb reformjaival. A megoldás lehetősége csakis a jelenlegi társadalmi rend mély, strukturális átalakításában rejlik. Mindenekelőtt a pénzügyi kapitalizmus reprodukciót a termelésnek alárendelő telhetetlenségét kell meghaladnunk” (2018: 105). Emellett kritikusan szólt arról is, hogy a nyugati feministák talán túlértékelve a munka–magánélet egyensúlyának kérdéskörét nem foglalkoznak eleget a társadalmi reprodukció körüli harcok többi lényeges elemével,⁶⁶ melyek lehetővé tehetnék „mindenki számára a társadalmi reprodukciós tevékenységek összeegyeztetését biztonságos, érdekes és jól fizető munkával – mindezt osztálytól, társadalmi nemtől, szexuális orientációtól és bőrszíntől függetlenül” (2018: 104).

A Fraser által korábban vázolt nemi egyenlőségen alapuló jóléti modellek különböző elemei egyelőre főként egyes észak-nyugat-európai országokban jellemzők. Ezzel szemben a volt szocialista országok többségéhez hasonlóan, ahol az „univerzális kereső” modellre emlékeztető berendezkedést és az elsősorban a nőkre erőszakolt látszatemancipációt a tradicionálisabb nemi szereprendszer restaurációja (*gender restoration* – CROME 2004) követte az 1990-es években, Magyarországon továbbra is a férfiak és a nők közötti otthoni munkamegosztás kiegyenlítetttségének általánosan érzékelhető hiánya tapasztalható.

Ahogy a kétkeresős családmodell a 20. század második felétől egyre elterjedtebbé vált a nyugati világban, a családszociológusok és a társadalmi nemi

⁶⁶ Ide sorolja Fraser „a lakhatásért, egészségügyi ellátásért, élelmiszerbiztonságért és feltétel nélküli alapjövedelemért folyó közösségi mozgalmakat; a bevándorlók, a háztartásban dolgozók és a közalkalmazottak jogaiért zajló küzdelmeket; a profitorientált időszotthonok, kórházak és gyermekgondozó központok munkásainak szakszervezetekbe tömörülését ösztönző kampányokat; vagy a napközbeni gyermekgondozásért és idősgondozásért, rövidebb munkahétért és jobban fizetett anyagi és szülői szabadságért folytatott küzdelmeket” (2018: 104).

6. Munka-magánélet egyensúly és családi munkamegosztás

szerepek kutatói is egyre több figyelmet szenteltek a családon belüli szerep- és munkamegosztás kérdéseinek (Raley et al. 2006; Greenstein 2000). A kutatási eredmények azt mutatják, hogy számos előnnyel járhat, ha a házastársak vagy az együtt élő partnerek megosztják egymás között a családfenntartás anyagi felelősségét: ilyen előny lehet a magasabb háztartási jövedelemszint elérésén és a pénzügyi stresszhelyzetek ritkábbá válásán túl a közös tapasztalatok megosztása és több, potenciálisan mindkét fél számára érdekes beszélgetési téma megjelenése (Munsch 2015).

A családon belüli munkavégzés hagyományos, nemek szerint elkülönülő megosztása és ennek következtében a háztartási munkák és a szülői feladatok területén tapasztalható egyenlőtlenségek a családi struktúrák változásai ellenére sokfelé fennmaradtak (Milkie et al. 2010; Takács 2008). A gyermeknevelésre sokan még mindig úgy tekintenek, mint szinte kizárólagosan anyai kötelességre, mivel a nőket „természetükből adódóan” alkalmasabbnak gondolják a másokról való törődésre, mint a férfiakat – még azokban a társadalmakban is, ahol a nők döntő többsége fizetett munkát végez (Silverstein – Auberbach 1999).

Ez a megközelítés szintén jellemző a poszt szocialista országokban, ahol pedig az államszocialista időszakban a nők foglalkoztatási aránya gyorsabb ütemben és nagyobb arányban növekedett, mint a nyugat-európai társadalmakban: ám a férfiak és a nők munkaerőpiaci és karrierlehetőségeinek terén a nemek közötti egyenlőséget nem sikerült megvalósítani, ahogy a házimunka és a gyermekgondozási feladatok is főként a nőkre maradtak (Gal – Kligman 2000). A poszt szocialista világban ugyanakkor gyakran hallani a természetes nemi rend felfordulásából adódó veszélyekről, melynek főszereplői az elbukó férfihatalom romjain erőre kapó nők lennének: ez az érv jól használható többféle politikai helyzetben, amikor utalni lehet azokra a potenciális károkra, amiket állítólag a biológiaiilag meghatározott férfi és női szerepek megváltoztatása okozhat (Radhakrishnan – Solari 2015).

Az apai és az anyai szülői szerepek a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek egész sorát alakítják, beleértve a jövedelmi különbségeket, az időfelhasználást és a karrierutakat. A kutatók, amikor a házimunka megosztása és a szülők jövedelemszerző tevékenysége közti kapcsolatot vizsgálják, többnyire vagy a csere-alku folyamatokra (*exchange-bargaining*), vagy pedig a társadalmi nemi viszonyokra fókuszálnak (Thébaud 2010). A csere-alku perspektíva szerint az alku pozíció erejét a személy relatív jövedelmi helyzete határozza meg, ami alapján a házastárshoz képest magasabb jövedelem feljogosít a kevesebb otthoni munka végzésére. Ez azonban nem egyformán érinti a férfiakat és a nőket, és egyik esetben sem feltétlenül tükröződik a tényleges munkamegosztásban (Yavorsky et al. 2015). A férfiak ugyan a kétkeresős családokban valóban több házimunkát végeznek, mint ott, ahol ők a kizárólagos kenyérkeresők, de a nőkhöz képest

jellemzően még az egyenlő szintet sem érik el, nemhogy megfordítanak a hagyományos nemi alapú munkamegosztást ott, ahol a nő a fő családfenntartó (Blaskó 2006). Másrészt időmérleg-kutatások tanúsága szerint a dolgozó nők is nagyobb részt vállalnak a házimunkából és a gyermeknevelésből, mint férfi társaik (Craig – Mullan 2011). E kutatási eredmények értelmezéséhez érdemes visszanyúlni egy több mint húsz évvel ezelőtti amerikai tanulmányhoz, amely azt hangsúlyozta, hogy például a házimunka rendszeres elvégzése, illetve el nem végzése az internalizált társadalmi nemi szerepelvárások „kijelzésére” szolgálhat: különösen a fizikai munkát végző vagy szegényebb körülmények között élő férfiakra találták jellemzőnek, hogy limitált anyagi helyzetük kompenzálása során a házimunkával szembeni harcos ellenállással próbálták hangsúlyosabbá tenni férfiasságukat (Brines 1994) – vagyis e helyzetekben a feleségüktől gazdaságilag függő helyzetbe került férjek a házimunka el nem végzése révén társadalmi férfiszerepüket vélték erősíteni.

6.3. Magyarországi helyzetkép

Számos magyarországi családszociológiai kutatás bizonyítja, de a – média által befolyásolt és közvetített – közvélemény is azt tükrözi, hogy a hazai férfiak és nők együttélését döntően a hagyományos szerepmegosztás jellemzi (lásd pl. Dupcsik – Tóth 2008, 2014, Murinkó 2014). A már több évtizede kialakult és jellemzővé vált női foglalkoztatás ellenére sem szűnt meg a nők férfiakhoz képest alárendelt helyzete a munkaerőpiacon, és nem csökkent lényegesen a háztartás és gyermeknevelés nagyjából nőkre háruló terhe – és mindez nemcsak az elvárások szintjén, hanem a mindennapi gyakorlatokban is tapasztalható.

A második világháború után bekövetkezett radikális politikai és társadalmi átalakulás ugyan statisztikai értelemben szétrobbantotta a hagyományos családot (Lőcsei 2008), és az államszocializmus nőket és családokat érintő fontos intézményei (bölcsődék, óvodák, napköziotthonos iskolák) a korábban a családanyákra háruló terhek egy részét valóban átvállalták, mindez azonban nem volt képes a családi szerepekről alkotott felfogás gyökeres megváltoztatására. A nemi alapon elvárt tradicionális szerepviselkedések továbbélése, sőt bizonyos értelemben megerősödése szempontjából bekövetkező újabb fordulatot az 1967-ben bevezetett gyes, majd a dolgozó nők gyermekvállalását bátorítani kívánó, 1985-ben bevezetett gyed jelentette. A szocializmus korai szakaszában a képzetlen női munkavállalók a munkaerő tartalékhadseregét jelentették, későbbi feleslegessé válásuk idején a gyermekgondozással töltött ún. inaktív munkaerő-állapot viszont képes volt a munkanélküliség nélküli ország illúzióját fenntartani. Ezekben az évtizedekben ugyan dinamikusnak emelkedett a nők iskolázott-

6. Munka-magánélet egyensúly és családi munkamegosztás

sági szintje, az 1989–90-es rendszerváltozás idején a felsőoktatásban részt vevő nők aránya már elérte a férfiakét, mégis tartósan fennmaradt a nők és férfiak közötti megkülönböztetés mind a munkaerőpiacon, mind a magánéletben, és ha egyre kifinomultabb formában is, de máig érvényesül a munkavállaló nőkkel szembeni diszkrimináció minden formája (Tardos 2012, Neményi et al. 2013). A vertikális és horizontális szegregáció vagy az üvegplafon (Nagy 2014, 2016) jól ismert jelenségei mélyen befolyásolják a nők önképét, és beépülnek az önmagukkal szembeni elvárásaikba is: a munkahelyi és a családon belüli feladatok összeegyeztetésének terhei pedig csak tovább nehezítik a nők életét, akik egyébként is többnyire sorsszerűként élik meg alárendelt helyzetüket.

Magyarországon – más kelet-közép-európai országokhoz hasonlóan – az 1990-es évek elején kezdődött nagyarányú gazdasági és politikai változások a női életpályák alakulását is érintették. Takács „*dzsender jójó*” hatásként írja le a női szerepekkel kapcsolatos, egymással gyakran ellentétes tartalmú társadalmi elvárásokat, melyek nem csak a poszt szocialista társadalmakat jellemezték, de ott különösen szembetűnővé váltak: „Működése a jójóhoz hasonló, mert ide-oda rángatja a nőket a munkahelyi és az otthoni helytállást előíró kimondott és kimondatlan szabályok között: rossz érzést okozva a dolgozó nőknek, akiket a – már a nagymamájuk által a második világháború előtti időszakból is jól ismert – otthonmaradó otthonteremtés normájával szembesíti, és rossz érzést okozva az otthonmaradó nőknek is, akiken a – már az anyjuk által is bizonyára gyakorolt – fizetett munkavégzés normája kérhető számon” (Takács 2012: 162).

A 21. század elején a nők – s közülük is főként az iskolázottabbak – nagyobb valószínűséggel tekintenek a munkájukra önmaguk kiteljesítésének egyik fontos eszközeként. A női munkavállalási és karrierépítési lehetőségek kibővülése pedig együtt járhat a gyermeknevelés indirekt költségeinek fokozottabb tudatosításával, azaz a gyermekvállalás következtében kimaradó – jellemzően női – keresetek, a korábbi pénzügyi függetlenség elvesztése vagy a kihiagyott karrierépítési lehetőségek által okozott pszichológiai veszteségek gyakrabban előkerülhetnek, mint megfontolandó tényezők. Ezzel összefüggésben az otthoni szülői és háztartási munkamegosztás újragondolására és átalakítására is sor kerülhet, mely különösen az apák esetében hangsúlyosabbá teheti az aktív törődéssel kapcsolatos elvárásokat és gyakorlatokat (Takács 2017, 2020).

Az elmúlt évtizedekben folytatott attitűdvizsgálatok alátámasztják, hogy a magyar társadalom többsége a férfiakat tekinti családfőnek, és elsősorban a nőktől várja el a gyermeknevelés és a háztartási munka végzését (lásd pl. Blaskó 2006). Minderre döntő befolyást gyakorolt a Magyarországon már több mint ötven éve bevezetett, töretlen népszerűségnek örvendő és a korai gyermeknevelés időszakának már több nemzedék számára szinte szinonimájává vált gyűjteménye is (Blaskó 2011). A férfiak és nők közötti hátrányos megkülönbözte-

tés tilalmának az EU-hoz való csatlakozással is megerősített követelménye, valamint néhány, a férfiakat, az apákat is a családi feladatokba bevonni kívánó jogszabály, rendelet meghozatala – pl. a gyes apákra való kiterjesztése – ellenére úgy tűnik, a férfiak és nők többsége a hagyományos szerepmegosztás híve maradt (Gregor 2014a, Murinkó 2014). Paradox módon azonban a 20. század második felétől kezdve maga a hagyományos család intézménye ingott meg (Somlai 2013). A válások számának folyamatos emelkedése, a házasság nélküli együttélés terjedése, a bomlékony kapcsolatokban született gyermekek számának növekedése, az egyszülős családok, a mozaikcsaládok és egyéb alternatív családformák megjelenése és szaporodása (Spéder 2005, Vörös – Kovács 2013, Harcsa – Monostori 2020) a nagyjából hagyományos családi attitűdök és az egyre növekvő mértékben terjedő, azoknak ellentmondó mindennapi gyakorlatok közti szakadékra világít rá (Dupcsik – Tóth 2014).

Európai összehasonlító kutatások arra is rámutatnak, hogy a munkaerőpiaci részvétel és az otthoni munkamegosztás tekintetében éppen a poszt szocialista országokat jellemzik a nemek szerinti legnagyobb különbségek (Hobson – Oláh 2006, Puur et al. 2008, Hobson – Fahlén 2009). Ezt támasztja alá például, hogy az EU-ban Magyarországon, Szlovákiában és Csehországban a legalacsonyabb a háromévesnél fiatalabb gyermeket nevelő anyák foglalkoztatási aránya (OECD 2015). Ezt tükrözi vissza a magyarországi családpolitikai intézményrendszer is, mely az anyákat akár három évig távol tarthatja a munkaerőpiactól, ami más európai országokkal összehasonlítva kivételesen hosszú időnek számít. A fizetett munkavégzést otthoni gondoskodási feladatok ellátására cserélő „főállású apaság” vagy a fő kenyérkereső szerep a nők körében (Neményi – Takács 2018) ritkán fordul elő Magyarországon,⁶⁷ és a nyugati világ más részein sem tekinthető elterjedt jelenségnek. Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben a nemzetközi szakirodalomban egyre több tanulmány foglalkozott például az otthon maradó apák és a mellettük fő kenyérkeresőként tevékenykedő anyák alkotta családokkal (lásd pl. Chesley 2011, Doucet 2004, Jentsch – Schier 2019).

Bár a 20. század második felétől kezdve megfigyelhető, hogy csökken a kenyérkereső férfiak száma Európában, továbbra is viszonylag ritkák azok a csalá-

⁶⁷ Itt említendő, hogy Hajdu Gábor és Hajdu Tamás (2018) 2004-2005-ös magyar adatok (n = 7870) elemzése alapján a párkapcsolatban élő nők relatív jövedelme (azaz a pár összjövedelméből a nő által „kitermelt” rész) és az étellel való elégedettség között negatív összefüggést találtak nemcsak a férfiak, hanem a nők esetében is. Ezt az eredményt többek között a hagyományos társadalmi nemi szerepek és a férfi kenyérkereső-családfenntartó normák érvényesülésének tulajdonították: akiket kevésbé jellemzett a hagyományos nemi szerepelvárások követése, azoknál a nők relatív jövedelmének nem volt hatása az étellel való elégedettségre, a hagyományos minták követőinél azonban az említett negatív összefüggés erőteljesebben jelentkezett.

dok, ahol a fő kenyérkereső nő (Klesment – Van Bavel 2015).⁶⁸ Észak-amerikai és ausztrál kvantitatív vizsgálatok becslései szerint a kétkeresős háztartások körülbelül egynegyedére jellemző, hogy a feleség többet keres, mint a férj (Winkler et al. 2005, Sussman – Bonnell 2006, Drago et al. 2005). Mivel a nők iskolai végzettségének emelkedése magasabb kereseti lehetőséget biztosíthat számukra a munkaerőpiacon, ennek következtében reális lehetőségnek tűnik, hogy a jövőben egyre több nő válik majd családfenntartóvá. De ilyen szerepbe kerülhetnek a nők azáltal is, ha például a családban a korábbi fő kenyérkereső férfi munkanélkülivé válik. Európában többek között francia munkaerő-felmérések adatai alapján vizsgálták a családfenntartó pozícióba került nők helyzetét, és arra keresték a választ, hogy ez a jelenség a fokozódó női emancipációval függhet-e össze, vagy inkább a társadalom elszegényedésének, illetve a szegénység feminizálódásának újabb megnyilvánulásaként értelmezhető (Bloemen – Stancanelli 2007, 2015).

A 2000-es évek elején súlyos foglalkoztatási gondokkal küzdő családok körében végzett esettanulmányok során Magyarországon is több esetben találkoztak azzal a kutatók, hogy „éppen a férj munkanélkülivé válása ösztönözte az anyát munkavállalásra, a férj pedig komoly szerepet vett át tőle a háztartásban, a gyereknevelésben. [...] De nemcsak a munkanélküliség, hanem a tartósan beteg családtagok, fogyatékos gyerekek gondozása is intenzív családi munka- és szerepmegosztást kíván. Férfi és női szerepek között ilyen esetekben is több »átjárást« tapasztaltunk (a beteg gyermek kórházi kezelése például olyannyira lekötötte az anyát, hogy a háztartási, gyereknevelési teendők nagy részét az apa veszi át)” (Simonyi 2002: 134). Ám hazánkban a rendszerváltás után felerősödött hagyományos familialista megközelítések (Dupcsik – Tóth 2008) tűnnek továbbra is a legjellemzőbbnek a családpolitikában és a mindennapi gyakorlatokban egyaránt, melyek gyakran tükrözik a – Gary Becker (1981) háztartási specializációs elméletére utaló – *Becker equilibrium* logikáját (Esping-Andersen 2009). Ugyanakkor a 21. század eleji európai vizsgálatok éppen azt mutatják, hogy a Becker-féle (1981) háztartási specializáció jelentősége egyre inkább csökkenni látszik,

⁶⁸ A családfenntartó nővel foglalkozó egyik első kutatás az Egyesült Államokban zajlott az 1980-as évek elején, ahol a férjüknél jelentősen jobban kereső nőket és családi környezetüket vizsgálták egy „korábban figyelmen kívül hagyott modern házassági mintázat” részeként (Atkinson – Boles 1984: 861). A kutatás többek között azokra a – normatív elvárásoktól való eltérés társadalmi költségeiként értelmezett – negatív reakciókra is felhívta a figyelmet, melyekkel az érintettekkel illetve a külvilág: a házastársuknál kevesebbet kereső férjeket például gyakran „férfiatlan lúzereknek” nevezték, a feleségeket pedig nőietlennek, hatalmaskodónak és manipulatívknak tartották (Atkinson – Boles 1984: 864). A szerzők ugyanakkor ezeknek a családformáknak az előnyei közé sorolták a feleségek számára kibontakozó karrierlehetőségeket és a férjek felszabadítását a családfenntartás egyszemélyes biztosításával járó terhek alól; továbbá pozitívan értékelték, hogy az ilyen családi formációk a megszokottnál rugalmasabb nemi szocializációs kereteket biztosíthattak a gyermekek számára (Atkinson – Boles 1984: 868).

és azokban a háztartásokban, ahol a nő az otthonteremtésre, a férfi pedig a fizetett munkára szakosodik, nem növekszik meg a partnerek közötti kapcsolattal való elégedettség (Schoen et al. 2006). A kapcsolat minőségének szubjektív értékelésében sokkal inkább a partnereknek a nemi szerepekkel és a családi étellel kapcsolatos attitűdjei a meghatározóak. Egy holland kutatás eredményei szerint például az egyenlő partnerek kapcsolatai boldogabbak, mint a nem egyenlő partnereké: vagyis a túlzott háztartási specializáció nem járul hozzá a párok jóllétéhez (Keizer – Komter 2015).

Ma Magyarországon a munka és a magánélet összehangolása gyakran válik problémaforrássá az együtt élő családok és partnerek mindennapjaiban: gyakori tapasztalat, hogy a fizetett munkavégzés akadályozza az embereket abban, hogy elég időt töltsenek a családjukkal vagy partnerükkel, akiknek elege van a munkahelyről hazahozott feszültség otthoni feldolgozásából (Takács 2008, 2013). Ugyanakkor sok magyar családban csak a fizetett munkát tekintik igazi munkának, míg a házimunka fontossága főként akkor értékelődik fel, amikor valamilyen okból nincs elvégezve. Korábbi kutatások azt is megmutatták, hogy egy kapcsolat elején a párok nagyobb eséllyel végzik együtt a házimunkát, mivel szeretnének minél több időt együtt tölteni (Neményi – Takács 2006). Gyermekvállalás után azonban a helyzet általában megváltozik, és a házimunka túlnyomórészt a nők feladatává válik, akik partnerük közreműködésére csak igen korlátozott mértékben számíthatnak (Bukodi 2005). Ezzel is magyarázható, hogy a munka és a magánélet összehangolásának nehézségei nem feltétlenül tudatosodnak a családtagokban, illetve a megoldások keresése e nehézségekre nem tűnik központi kérdésnek sem a családok, sem a társadalom életében, míg – főként gazdaságilag válságos időszakokban – a munkavállalás ténye sokszor önmagában is pozitívként tűnhet föl. Így különösen a kisgyermekes dolgozó szülők gyakori tapasztalata a folytonos időhiány: mintha egyfajta időprésbe szorulva kellene élniük éveken át, aminek a föloldását nem segítik a magyar munkaerőpiac olyan szerkezeti jellemzői, mint a foglalkoztatottság bizonytalanságaiból adódó növekvő munkavállalói kiszolgáltatottság, a hosszú munkaidő, a rész-munkaidős foglalkoztatás korlátozottsága és az alacsony bérek, ami miatt többben másod- vagy akár harmadállások elvállalására kényszerülnek (Hobson et al. 2011).

A nemek közötti bérkülönbség (*gender pay gap*) a férfiak és a nők átlagos bruttó órabérének a gazdaság egész területén mért különbsége. Magyarországon ez a bérkülönbség 14%-os (Eurostat 2019). A nemek közötti teljes kereseti különbség a nők és a férfiak közötti átlagos éves jövedelemkülönbség, amibe háromféle, nők által tapasztalható hátrány épül be: az alacsonyabb órabér, a rövidebb munkaidő a fizetett munkahelyeken és az alacsonyabb női foglalkoztatási arány (mindez összefügg azzal, hogy a férfiakhoz képest a nők gyakrabban

6. Munka-magánélet egyensúly és családi munkamegosztás

szakítják meg szakmai karrierjüket fizetetlen gondoskodói munkavégzés miatt). 2019-es adatok szerint (Eurostat 2019) a nemek közötti teljes kereseti különbség Magyarországon 32%, ami némileg alacsonyabb az EU-átlagnál (39,6%). A vezető pozíciókat túlnyomórészt férfiak töltik be, és minden szektorra jellemző, hogy a férfiakat gyakrabban léptetik elő, mint a nőket, ennek következtében pedig a férfiak fizetése is magasabb lesz (e tendenciát erősíti, hogy az EU-ban a felsővezetők csupán 6,3%-a nő). A nők sokkal nagyobb mértékben vállalják magukra az otthoni fizetetlen feladatok – mint például a háztartási munkák és a gyermekek vagy más rászoruló családtagok gondozásának – elvégzését: a dolgozó férfiak átlagosan heti 9 órát, a dolgozó nők viszont ennél jóval többet, átlagosan heti 22 órát töltenek fizetés nélküli gondozási és/vagy háztartási tevékenységgel. A munkaerőpiacon emiatt minden harmadik európai nő részmunkaidőben dolgozik, míg tízből csak egy férfi teszi ugyanezt. A nők összességében gyakrabban töltenek bizonyos időt távol a munkaerőpiacról, mint a férfiak. Ezek a pályavégzési megszakítások nemcsak az órábérre, hanem a jövőbeli keresetekre és nyugdíjakra is hatással vannak. Az oktatás és a munkaerőpiac nemi alapú szegregációja azt jelenti, hogy egyes ágazatokban és foglalkozásokban a nők, míg másokban a férfiak felülreprezentáltak. Egyes országokban a túlnyomórészt nők által végzett foglalkozási területeken alacsonyabb béreket kínálnak (gondoljunk csak a tanítónőkre vagy a bolti eladónőkre), mint a túlnyomórészt férfiak által végzett foglalkozások esetén – még akkor is, ha ezekhez elvileg ugyanolyan szintű munkatapasztalat és végzettség szükséges.

A szülői feladatok ellátásának és a foglalkoztatottságnak az egymásra hatása a 25–54 éves gyermekes és gyermektelen európai nők és férfiak 2020-as foglalkoztatási arányai közötti különbségeken keresztül jól látható a 6.1. táblázatban. A legtöbb bemutatott országhoz hasonlóan Magyarországon is igaz, hogy míg a gyermektelen nőknek nagyobb az esélyük a munkaerőpiaci részvételre, mint a gyermekeseknek, addig a férfiak esetében éppen fordított a helyzet: a gyermekes férfiaknak nagyobb az esélyük a foglalkoztatottságra, mint a gyermekteleneknek.⁶⁹ Korábbi magyar adatok szintén azt mutatták, hogy a nők közül a gyermektelenek, a férfiak közül pedig a gyermekesek dolgoznak a legtöbbet (Bukodi 2005).

⁶⁹ Friss amerikai kutatási eredmények arra világítottak rá, hogy a gyerekvállalás az apák esetében keresetnövekedéssel, az anyák esetében pedig keresetcsökkenéssel járhat, mivel a munkáltatók hajlamosak előnyben részesíteni az apákat és diszkriminálni az anyákat, az „apasági keresetelőny” (*fatherhood premium*), illetve az „anyasági hátrány” (*motherhood penalty*) mértéke pedig megfelel annak, hogy mennyire ismerik munkavállalóikat, illetve mennyire bíznak bennük (Yu – Hara 2021).

6.1. táblázat

*Gyermekek és gyermektelenek nemek szerinti foglalkoztatási aránya
(a 25–54 éves népesség százalékában) az Európai Unió 27 tagországában (2020)*

Ország	Gyermekek nők	Gyermektelen nők	Gyermekek férfiak	Gyermektelen férfiak
EU27	72,2	76,8	90	80,9
Szlovénia	86,2	84,5	95	85,8
Svédország	83,5	80,8	93,9	83,3
Portugália	83	79,8	92,3	79,9
Litvánia	82,6	84,6	89,4	79,4
Dánia	82,2	78,5	92,7	81,1
Hollandia	80,7	81,1	93,7	84,6
Finnország	80,3	80,3	92	79,2
Ausztria	79,6	82,2	91,5	83,4
Németország	78,8	85,1	91,6	86,1
Lettország	77,2	85,8	89	79,4
Horvátország	76,3	71,7	89	74,2
Franciaország	75,5	76,9	89,7	79
Belgium	75,4	77,9	89,3	78,7
Ciprus	75,3	78,1	90,8	82,9
Luxemburg	75	80,3	88	83,8
Lengyelország	74,1	81,9	93,5	84,1
Bulgária	73,4	80,7	86,9	82,1
Észtország	73,2	86,4	92,9	82,6
Csehország	72,3	89,2	96,5	90,9
Málta	72,3	80,8	95,7	90,1
Románia	68,8	76	91,1	87,1
Szlovákia	68,8	82,3	90,1	83,6
Magyarország	68,4	85,5	92,7	87,2
Írország	68,3	79,5	89	80,9
Spanyolország	66,2	69	84,3	73,4
Görögország	61,3	60,8	88,5	72,6
Olaszország	57,3	61,7	86,2	74,3

Forrás: Eurostat 2020

Ha elfogadjuk, hogy az európai munkaerőpiacokat is az az elvárás jellemzi, hogy „a jó dolgozónak” nincsenek olyan családi kötelezettségei, melyek elvonják a munkától, akkor a gyermekes férfiak kedvezőbb foglalkoztatási aránya azt is jelezheti, hogy számukra kisebb jelentőségű az otthoni és a fizetett munka összeegyeztetéséből adódó időkezelési probléma, ami az otthoni munkavégzés alóli nagyobb mértékű mentesülésükkel magyarázható (Ranson 2001).

6.4. Magyar kutatási irányok és eredmények

A családon belüli gondoskodási munkákkal, valamint a munka és a magánélet egyensúlyával összefüggő kérdéseket gyakran úgy közelítik meg, hogy a rászorulóknak – gyermekek, betegek, idősek – gondozásával kapcsolatos feladatok (*care work*) társadalmi értékelése alacsony, míg a fizetett munkáé magas. A nemzetközi kutatási eredmények is azt mutatják, hogy a családban élő férfiak jellemzően az élvezhetőbb „házi feladatokat” vállalják, és a férfiak gyermekgondozással, illetve -neveléssel töltött ideje gyakran a nők által végzett házimunka vagy idősgondozás kiváltásaként jelenik meg (Craig 2006, Kitterød – Pettersen 2006). A gyermekgondozással összefüggő feladatok kiegyenlítettebb eloszlásúak a férfiak és a nők között ott, ahol mindkét szülő teljes munkaidőben fizetett munkát végez, mint ahol csak a férfi dolgozik, és a nő háztartásbeli (lásd pl. Duyvendak – Stavenuiter 2004, de erre világított rá Szalai is már 1971-ben). A háztartási munkák megosztásában azonban sokkal kevésbé figyelhetők meg hasonló kiegyenlítődési tendenciák.⁷⁰

A hazai társadalomkutatók közül Szalai Júlia (1971) az elsők között foglalkozott e témakörrel „A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról” szóló munkájában, mely egy 1965–66-os nemzetközi időmérleg-vizsgálat magyarországi adatainak elemzésére épült, ahol a résztvevők között egyaránt voltak szellemi és fizikai dolgozók, illetve a nők között szerepeltek nem keresők (háztartásbeliek) is. Szalai két vizsgálati dimenziót alkalmazott: a családszempon्तú vizsgálat során a családi munkamegosztás tényleges alakulására koncentrálva külön elemezte a szülőkre háruló gyereknevelési feladatok és a családról mint egységről való gondoskodás feladatainak megosztását a férfiak és a nők között. A társadalmi szempontú vizsgálat fő kérdései közé pedig az tartozott, hogy „a társadalomnak milyen elvárásai vannak a családdal szemben, ezek tel-

⁷⁰ Egy korábbi (Pongrácz 2005) nemzetközi összehasonlító vizsgálat magyarországi eredményei szerint a háztartási munkát egyedül végző 20–40 éves, teljes munkaidőben foglalkoztatott magyar nők aránya (45%) majdnem megegyezett a fizetett munkát nem végzők arányával (47%), ezzel szemben például a teljes munkaidőben dolgozó osztrák nők jóval kisebb arányban végezték egyedül a házimunkát (22%), és Romániában is a magyarországinál alacsonyabb volt ez az arány (37%).

jesüléséhez mennyire teremtette meg az objektív feltételeket, továbbá, ha a feltételek megvannak, a társadalom tagjainak mint apáknak és férjeknek, anyáknak és asszonyoknak a családról, a munkamegosztásban való részvételről alkotott elképzelései adekvátak-e vagy sem ezekkel” (Szalai 1971: 174). Az eredmények azt mutatták, hogy a gyermekekről való fizikai gondoskodás (esetenként jóval) több mint a fele a nőkre hárult, míg a férfiak inkább a gyermekekkel való egyéb – kevésbé házimunkaszerű – tevékenységekből (játék, séta, olvasás) vették ki a részüket. Szalai kiemelte, hogy a „gyerekszüléssel, -neveléssel a nőkre valóban 'plusz teher hárul', de talán még nagyobb mértékben, mint ami *anyai* létükkel indokolható. Különösen így van ez a sok szempontból amúgy is hátrányos helyzetbe kerülő, háztartásban dolgozó nőknél” (1971: 183). A legnagyobb egyenlőtlenségeket azonban a család egészéről való gondoskodás terén találta, ami alapján arra a következtetésre jutott, hogy a „nő otthoni feladatai ma is elsősorban háziasszonyi, nem pedig anyai feladatok; a férfiak ez utóbbiakból relatíve nagyobb részt hajlandók vállalni” (Szalai 1971: 188).

Amikor Sebők Csilla a háztartási munkára fordított idő nemek szerinti változásait elemezte 1999-2000-es és 2009-2010-es magyarországi adatok alapján, azt találta, hogy a „férfiak a legtöbb házimunkát abban az esetben végzik, ha egyedül élnek, míg a nőknél e feladatok ellátására fordított idő párhuzamosan nő a [háztartás]tagok számával” (2017: 23). Az eredmények szerint a háztartási munkát alkotó feladatok és az ezekre fordított idő főként a család összetételétől függ, de fontos szerepet játszhatnak az egyéni preferenciák, a jövedelmi helyzet és a munkavégzés jellege is. A vizsgált csoportok közül a gyermekgondozási ellátásban részesülő nők töltötték a legtöbb időt háztartási munkával: „1999–2000-ben 511 percet, azaz 8 és fél órát, 2009–2010-re ez az érték még további 31 percet emelkedett” (2017: 21), míg korcsoportok szerint kiemelhetők a 30–39 éves nők és a 60–69 éves férfiak (utóbbiak nyugdíjba vonulásuk után szívesen tevékenykednek a ház körül). A vizsgált 10 éves időszakban a férfiaknak – a 19–44 éves, egyedülálló, gyermektelen, önálló háztartásban élők kivételével⁷¹ – a háztartás ellátására fordított ideje megnőtt, aminek az eredményeként az otthoni munkavégzés tekintetében valamelyest csökkent a nemek közötti különbség.

A 15–84 éves népesség időfelhasználását tekintve a „hagyományos háztartási munkák közül a főzés a legnagyobb időigényű és a legnagyobb arányban végzett tevékenység, ezt követi a mosogatás, a lakástakarítás, a mosás és a felnőtt személy ápolása” – ezekkel a feladatokkal 2009–2010 folyamán egy átlagos napon egy nő 169 percet töltött, egy férfi pedig 36-ot (Sebők 2017: 25). Az aktív keresők időfelhasználása ettől némileg eltért, de a 6.2. táblázatban jól látható, hogy a saját háztartás ellátásával a nők majdnem két és félszer annyi időt

⁷¹ E kategóriában a férfiak és a nők esetén egyaránt csökkent a háztartási munkákkal töltött idő.

6. Munka-magánélet egyensúly és családi munkamegosztás

töltöttek, mint a férfiak, a gyermekgondozási feladatokkal töltött idő hossza között viszont nem volt a nemek szerint ilyen jelentős különbség.

6.2. táblázat

Az aktív keresők időfelhasználása a társadalmilag kötött tevékenységekre a gyermekgondozás részletezésével, nemek szerint 2009–2010-ben (perc, egy átlagos napon)

	Aktív kereső nők	Aktív kereső férfiak
Főfoglalkozás (fizetett munka)	278	317
Jövedelemkiegészítés	18	23
Tanulás	7	6
Saját háztartás ellátása	151	62
Vásárlás, szolgáltatás igénybevétele	22	14
Közlekedés	67	76
Gyermekgondozás	30	23
– Testi ellátás	9	5
– Mesélés, játék	11	13
– Közös tanulás	6	3
– Gyermek szállítása	4	2

Forrás: Sebők (2017: 29)

A munka-magánélet egyensúlyának témakörével összefüggő kérdéseket sokféle módon dolgoztak már fel magyar társadalomkutatók. A fejezet zárásaként ezek közül említünk néhány példát. Nagy Beáta, e kutatási terület egyik legelismertebb művelője több tanulmányában is foglalkozott azzal, hogyan sikerül a sikeres nőknek, illetve a női felsővezetőknek összehangolniuk munkahelyi feladataikat a magánéletükkel (Nagy 2016, 2017, 2020). Ugyanakkor Kristóf Luca elitkutatásai során rámutatott, hogy a magyar gazdasági, politikai és kulturális elitcsoportok tagjai többségében házas férfiak, s közöttük a nők aránya a kétezres évek végére sem érte el a 20%-ot: a „házasság mint domináns életforma mindkét nembeli elitcsoportokra jellemző, ugyanakkor a nők között több az elvált és az egyedülálló. A férfi elitcsoportoknak átlagosan több gyereke is van, mint a nőknek. Mindez arra utal, hogy a nők számára az elit pozícióba jutás nehezebben összeegyeztethető a hagyományos családmóddal betöltött szereppel, mint a férfiak számára” (2013: 108).

Paksi Veronika (2008, 2018) a természettudományi kutatói pályán vizsgálta a nők szakmai előrelépésének akadályait, és azt találta, hogy a magánélet és a munka összeegyeztetésének nehézségei nagyban hozzájárulnak a nők által tapasztalt hátrányokhoz e területeken. Geambaşu Réka (2019) és Csurgó Berna-

dett (2021) a vállalkozónőkkel foglalkozó vizsgálataik során kiemelt figyelmet fordítottak az anyavállalkozók tevékenységére, akik „jellemzően anyává válásuk után indítanak vállalkozást annak érdekében, hogy jobb munka–magánélet egyensúlyt teremtsenek. Termékeik vagy szolgáltatásaik gyakran valamilyen módon kapcsolódnak a gyerekek vagy az anyaság témájához” (Geambaşu 2019: 7).

Gregor Anikó és Kováts Eszter (2018, 2019) arra keresték a választ 2017-es kutatásukban, hogy Magyarországon milyen nehézségekkel szembesülnek a nők a mindennapokban, s ezeket az érintettek mennyiben tekintik a nemek közötti egyenlőtlenségek megnyilvánulásainak. Nőügyek című kutatási beszámolójukban arra hívták fel a figyelmet, hogy a gondoskodási feladatok – a szokásos „munka és magánélet összeegyeztetése” keretein túlmutató – „hatalmas feszültségforrást jelentenek a munkaerőpiaci részvétel vonatkozásában” (Gregor – Kováts 2018: 39).

Albert Fruzsina és szerzőtársai a bizalmas kapcsolathálók több évtizedes magyarországi alakulásának vizsgálata alapján rámutattak, hogy többek között az otthoni gondozási munkákban való fokozottabb női részvétel magyarázhatja, hogy a nőknek a férfiakkal képest kevesebb barátja van: „Mivel az erőforrások végesek, ez könnyen okozhatja, főleg a nőkre nagyobb mértékben háruló egyéb családi/gondozási kötelezettségek mellett, hogy a nagyobb számú baráti kapcsolat fenntartásához szükséges erőforrások a nők jelentős részénél nem állnak rendelkezésre (Albert et al. 2020: 24). Végül fontos említeni egy új vizsgálati területet, ami arra fókuszál, hogy a COVID–19-járvány miatt bevezetett korlátozó intézkedések milyen módon hatottak a családok otthoni munkamegosztására, illetve a kötelezően otthonról végzett fizetett munka (*home office*) hogyan alakította át az érintettek számára a munka–magánélet egyensúlya megteremtésének kereteit. Fodor Éva és szerzőtársai (2021) ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozták, hogy a pandémiás helyzetben otthon összezárt családok munkamegosztása a nők terheinek nehezedésével vált egyenlőtlenebbé.

7. Aktív apaság Magyarországon és Európában

■ ■ ■ TAKÁCS JUDIT – SZALMA IVETT

7.1. Bevezetés

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint apa az a férfi, akinek gyermeke van. Ugyanakkor apának nevezhető az apaszerepet betöltő más személy is, akivel a gyermeknek nincs vérségi kapcsolata. Az apaság tehát egyaránt jelölhet biológiai és szociális kapcsolatokat egy férfi és gyermeke(i) között.⁷² Az orvosilag asszisztált reprodukciós technológiák alkalmazása következtében – ahogy ezt az ötödik fejezetben már említettük – az is előfordulhat, hogy egy férfi tudatosan megmarad spermadonornak: azaz biológiaiilag akár több leszármazottja is születik anélkül, hogy apai kapcsolatot alakítana ki velük. Ugyanakkor terméketlen vagy saját leszármazott létrehozásától valamilyen okból elzárkózó vagy elzárt férfi is válhat apává például örökbefogadás révén.

A modern apafogalom nagyrészt a 20. század terméke:⁷³ ekkorra kezdtek elterjedni a – gazdasági szerződés jellegű házasságot egyre szélesebb körben felváltó – érzelmi alapon kötött házasságok, melyek keretében a családi kapcsolatok is személyre szabottabban és több érzelmi befektetéssel működhetnek. A modern apaság jellemzőinek vizsgálatából kitűnik, hogy az apai törődés töb-

⁷² Az apák kizárólagos férfilétének megkérdőjelezésére különleges példát szolgáltat Susan Faludi (2016) magyar származású amerikai író-újságíró *Előhívás – minden apámról* címmel 2018-ban magyarul is megjelent könyve. Ebben saját apja történetét dolgozza fel, akitől 2004-ben váratlan hírt kapott: „Akkor már több évtizede alig hallottak egymásról, a szülei viharos válása után Faludi elfordult tőle. Faludi apja sokszor bánt erőszakosan a családjával, szülei különköltözése után megtámadta volt feleségét, és megkéselte annak új barátját. A 2004-es levél tárgya ennyi volt: »Változások«, a levélben pedig Steven C. Faludi arról tájékoztatta a családját, hogy nemátalakító műtéten esett át Thaiföldön, és mostantól Stefánia-ként él tovább. Valamint arra kérte a lányát, hogy írja meg a történetét. Éppen ezért nem sokkal később Susan Faludi Budapestre érkezett, és elindult két történet: egy könyvé és egy apáé és a lányáé, akik évtizedek múltán próbálják megtalálni és megérteni egymást” (Litera 2018).

⁷³ Az ókori római *pater familias* család- és háztartásfőként nemcsak uralta az intergenerációs együttélést biztosító, szolgálókkal is kiterjesztett háztartást, de az egész – neki alárendelt – háznépnek ellátását is biztosította. Az ’atyáskodik’, az ’alapító atya’ kifejezések, illetve például a katolikus papok atyaként való megszólítása maig őrzi a tradicionális apaképhez kötődő tekintélyt és tiszteletet.

bet számít a biológiai leszármazásnál. Ebben az összefüggésben a törődés az apa közvetlen kapcsolatát jelenti a gyerekkel: a mindennapi törődést és a közösen végzett tevékenységeket, az apa hozzáférhetőségét a gyermek számára és az apai felelősségvállalást.

Az 1980-as évek végétől vált egyre hangsúlyosabbá, főként Észak-Amerikában a felelősségteljes apaság fogalma, mely szerint felelősségteljes döntések sorozata révén válhatnak a férfiak rendes apává (Levine – Pitt 1995). E döntések között első helyen szerepel, hogy a férfi várjon addig a „gyerekcsinálással”, míg érzelmileg és anyagilag egyaránt felkészültté válik a gyermek fogadására. További fontos apai döntések közé tartozik, hogy a gyermek születésekor jogilag is vállalja az apai felelősséget; az anyával együttműködve aktív szerepet vállaljon a gyermekkel való érzelmi és fizikai törődésben a magzati időszaktól kezdve, valamint az anyával megosztva anyagi támogatást is nyújtson a gyermeknek. Kérdés, hogy az ilyen felelősségteljes döntéseket követő férfi feltétlenül jó apa lesz-e: gondoljunk csak azokra a keményen dolgozó apákra, akik szinte alig vesznek részt a család mindennapi életében.

A COVID-19-világjárvány miatt elrendelt korlátozó intézkedések következtében a korábbiaknál többen megtapasztalhatták, hogy az otthonról távmunka – *teleworking* vagy *home office* – keretében zajló fizetett munkavégzés esetén az otthoni fizikai jelenlét nem feltétlenül jelentette, hogy több figyelem jutna a családtagokra. Rendszeresen távmunkát végző apák tapasztalata Magyarországon is az, hogy ilyenkor a legtöbb esetben az apa csupán jelen van, és nem vonódik be a családtagokkal való aktív foglalkozásba (Takács 2017). A családi interakciók szempontjából passzív apai jelenléttel jellemezhető, otthonról végzett fizetett munka tehát nem feltétlenül kínál ideális hátteret az aktív apai törődés megvalósításához. Ezt támasztották alá egy korábbi holland kutatás eredményei is, ahol három, az átlagostól eltérő apai gyakorlatokkal jellemezhető háztartástípusban – több műszakban dolgozó apák, heti rendszerességgel távmunkát végző apák és azonos nemű partnerükkel együtt gyereket nevelő meleg apák körében – kísérték figyelemmel az aktív apai gyakorlatok alakulását (Duyvendak – Stavenhagen 2004). A vizsgált háztartások közül az otthonról távmunkát végző apákat jellemezte leginkább a hagyományos szerepmegosztás: azaz az otthoni feladatokat ők osztották meg partnerükkel a legkevésbé kiegyensúlyozott módon. Ez talán váratlan eredmény olyan korábbi kutatások fényében, melyek szerint a több műszakban dolgozó és gyakran fizikai munkát végző férfiakat inkább jellemzi a hagyományos családi szerepmegosztás (Deutsch – Saxon 1998). A holland vizsgálat azonban arra mutatott rá, hogy a több műszakban dolgozó apáknak legtöbbször egyedül – a partnerük segítségével nélkül – kellett az otthoni feladatokat ellátniuk, míg a távmunkát végző apák mellett legtöbbször partnerük is otthon volt, és készen állt a családi feladatok ellátására – így a többműszakos munkát

7. Aktív apaság Magyarországon és Európában

végző apáknak távmunkás társaikhoz képest nagyobb terük nyílt apai kompetenciáik gyakorlására és fejlesztésére is.

Az aktív apai törődés tanulható, és ebben sokat segíthet, ha a férfiak tudatosan készülnek az apai szerepekre, és ehhez pozitív megerősítést is kapnak szűkebb és tágabb környezetüktől. A kisgyermeket gondozó apák társadalmi fogadtatása nagymértékben függ attól is, hogy az adott országban milyenek a női és férfi „ideálok” és szerepelvárások: nemzetközi összehasonlításban a magyarok például hangsúlyosan család- és gyermekbaráttnak tartják magukat – de ez a lelkesedés gyakran megreked a retorika szintjén.

Fontos az intézményes támogatás is: a kisgyermekes családoknak nyújtott állami támogatások elősegíthetik a szülők munkaerőpiaci integrálását, például a jó minőségű gyermekintézmények hozzáférhetőségének és a részmunkaidős munkavállalás feltételeinek megteremtésével. Emellett több észak-nyugat-európai országban bevezették már az „apakvótát”, ami arra ösztönzi az apákat, hogy önállóan maradjanak otthon kisgyermekükkel. A 21. század elején a férfiak aktívabb otthoni szerepvállalásának ösztönzése több társadalmi és gazdasági okból is figyelmet érdemel. Egyrészt hozzájárulhat a női partnerek munkavállalásának eredményességéhez, másrészt egyre hangsúlyosabbá válik a férfiak részvételének fontossága az otthoni gondoskodásban, különösen az öregedő európai társadalmakban, ahol egyre többen szorulnak majd egyre több segítségre. A férfiaknak a háztartással és a gyermekneveléssel kapcsolatos munkákban való szerepvállalásának átalakulása, illetve növekedése ma elsősorban Európa észak-nyugati országaiban figyelhető meg. Különösen azokban a társadalmakban jellemző ez (például Svédországban, Izlandon, Dániában vagy Hollandiában), ahol a – gazdasági függetlenség megteremtésére irányuló törekvésekben is kifejeződő – egyéni autonómia kiemelt modernizációs értékként jelenik meg, és a kisgyermekes családoknak nyújtott intézményes, illetve állami támogatás elősegíti a nők munkaerőpiaci integrálását, például a megfelelő intézmények hozzáférhetőségének és a részmunkaidős munkavállalás feltételeinek megteremtésével.

Praktikusan hogyan lehetne az apákat minél jobban bevonni az aktív törődésbe? A 21. századi Európában a felelősségteljes apák többsége nem szereti, ha folyamatosan távol kell lennie gyermekeitől. Egyre több országban számolnak be arról a férfiak körében is növekvő „lelassulási” igényről, hogy kevesebb időt és energiát töltsenek fizetett munkával – ám ezek az igények legtöbbször megrekednek a vágyak szintjén, vagy csak kisebb mértékű változást eredményeznek (Takács 2017). Ma Magyarországon a legtöbb gyermekes férfi teljes munkaidőben dolgozik és csak a szabadidejüket töltik gyermekeikkel, ami azzal a következménnyel járhat, hogy az anyák felmentik a háztartási munkákban való részvétel alól az apákat, hogy azok több (szabad)időt tölthessenek a gyerekek-

kel. Ez megoldást jelenthet ugyan a munkaerőpiaci részvétel és az aktív apasági elvárások harmonizációjára, de ebből adódik az is, hogy az aktívan törődő apaszerepek fokozatos térnyerésével párhuzamosan a házimunkák végzése terén továbbra is fennmaradhatnak a nemek szerinti gondoskodási egyenlőtlenségek (ahogy erről már a hatodik fejezetben részletesebben is szoltunk).

7.2. Az apaság mint a gondoskodó férfiasság lehetősége

Az apasággal és az apai gondoskodással összefüggő kérdések szervesen kötődnek a férfias viselkedéssel kapcsolatos társadalmi normákhoz, melyeket – ahogy erre Connell (1995) is rávilágított – a női viselkedésnormákkal összefüggésben érdemes vizsgálni: „Ahelyett, hogy a maszkulinitást egy olyan dologként igyekeznénk definiálni, mely egyfajta természetes karaktertípusként, viselkedési átlagként vagy normaként fogható föl, inkább ama folyamatok és viszonyok megismerésére tanácsos koncentrálnunk, melyeknek köszönhetően a társadalmi nemi sajátosságok áthatják a férfiak és a nők életét. A maszkulinitás – amennyiben maga a fogalom definiálható egyáltalán – egyrészt a társadalmi nemi viszonyokban folyamatosan jelenlévő helyként, másrészt a férfiak és nők által végzett tevékenységek együtteseként, harmadrészt e tevékenységek testi tapasztalatokban, személyiségben és kultúrában érzékelhető következményeiként fogható föl” (Connell-t idézi Hadas 2011: 13). A maszkulinitás gyakorlati megnyilvánulásai különböző – lokális (például egyes formális szervezetekre jellemző), regionális (társadalomspecifikus), valamint globális – szinteken és különféle – hegemon, „cinkos” és alárendelt – formákban figyelhetők meg (Connell – Messerschmidt 2011). A hegemon maszkulinitás a férfiak nők feletti kollektív uralmának fennmaradását elősegítő gyakorlatokon alapul, a cinkos maszkulinitás fogalma pedig a patriarchátus előnyeinek a – hegemon maszkulinitás gyakorlása nélküli – élvezetére utal. A hegemon maszkulinitás megnyilvánulási formáit gyakran jellemzik érzelmi konfliktusok és belső megosztottság: e „feszültségek egyik lehetséges forrása – tekintve a gyerekneveléshez kapcsolódó nemek közötti munkamegosztást, a szakemberek és menedzserek körében megjelenő túlórázási kultúrát, valamint a gazdag apák vagyonuk menedzselésével való elfoglaltságát – az apákkal való kapcsolat” (Connell – Messerschmidt 2011: 146).

West és Zimmerman (1987) már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyozta, hogy a – kettőben maximált számú és egymástól világosan elkülönítettként tételezett – nemeknek megfelelő viselkedések dinamikus folyamatokban alakulnak, interakciókban keletkeznek és termelődnek újra. Ezek során a kisgyerekek és más rászoruló családtagok gondozása révén a nők a társadalmilag előírt nőiesség formáit erősíthetik, míg a férfiak a hegemon maszkulinitás iránti elkötelezettségüket mu-

7. Aktív apaság Magyarországon és Európában

tathatják ki azzal, hogy (kizárólagos vagy fő) kenyérkereső szerepük gyakorlása mellett nem végeznek el olyan nőiesnek ítélt feladatokat, mint a házimunka (Yavorsky et al. 2015, Deutsch 2007). Ugyanakkor a férfiasság és a nőiesség társadalmi és szervezeti normái változhatnak, s ezek nem feltétlenül generációkon átívelő változások, mivel az internalizált maszkulinitás- és femininitásnormák akár egy felnőtt élete során is újjáalakulhatnak.

A 21. század eleji nyugati kapitalista rendszerek törődésdeficitje és a társadalmi nemi egyenjogúsági mozgalmak gyakorlati kiteljesítésének elakadása eredményeként sok elemzés azt találta, hogy a női életpályáknak elsősorban a munkaerőpiaci részvételben mérhető „férfiasodását” a legtöbb országban nem kísérte a férfi életpályák „nőiesedése”, azaz a férfiak arányosan megemelkedett részvétele a családon belüli gondozási teendők végzésében (erről lásd pl. McDonald 2000, Hobson – Morgan 2002, Fraser 2007, Esping-Andersen 2009, Hochschild 2012). Ennek az elakadásnak meghatározó elemei Hochschild (2012: 263) szerint az apaságra vonatkozó régimódi nézetek – kiegészítve azzal, hogy bár a 21. század elején a korábbi időszakokhoz képest több férfi vesz részt az otthoni munkák „második műszakjának” (*second shift*) elvégzésében, legtöbbjük továbbra is meg van arról győződve, hogy az ő (fizetett) munkája fontosabb a felesége munkájánál.

Történetileg jól követhető, hogy az apai teendők közül kiemelt figyelem kísérte az apák kenyérkereső tevékenységével kapcsolatos normatív elvárásokat és gyakorlatokat. A család anyagi ellátásáért felelős szerep betöltése sokáig elhomályosítani látszott a gyakorló apaság egyéb komponenseit, és máig a (leendő) apák egyik fő törekvéseként jelentkezik Magyarországon és más társadalmakban is. Ugyanakkor ezzel kapcsolatban néhány történeti ellenpélda is felhozható, melyek alapján feltételezhető, hogy a törődő apaság történeti gyökerei nem csak a közelmúltig nyúlnak vissza. Például Lorentzen (2011) norvégiai vizsgálata során már a 19. század második felétől nyomon tudta követni nemcsak a *családdért* végzett, elsősorban anyagi erőforrásokat biztosító apaszerepek (*role for the family*), hanem a *családon belüli* törődéssel kapcsolatos apaszerepek alakulását is (*role in the family*). Vagy érdemes említeni John Tosh (1993) munkáját a viktoriánus Angliában megfigyelhető maszkulinitásformákról, ahol a hiányzó, a zsarnok és a távolságtartó apatípusok mellett megjelent a gyermekeivel érzelmi közelségben élő apa (*intimate father*) típusa is.

Az utóbbi időben egyre több empirikus tanulmányban hívták föl a figyelmet arra, hogy a munkaerőpiacon korábban sok helyen megmutatkozó „apasági prémium” (Killewald 2012), mely az apákat a nem-apákhoz és a nőkhez képest többet dolgozó és többet is kereső munkaerőként tételezte, általános kiindulópontként nem tartható tovább. Ezek a vizsgálatok arra világítanak rá, hogy az apák bizonyos csoportjai nem feltétlenül tudnak megfelelni a tőlük általában el-

várt családfenntartói normáknak: köztük találhatjuk például az alacsony keresetű, a munkanélküli, a mozgássérült, a gyermeküktől külön élő, az etnikai kisebbségi csoporthoz tartozó, a menekült és/vagy a társadalmi megkülönböztetés által sújtott apákat (lásd pl. Bryan 2013, Coles 2009, Plantin 2007, Williams 2009).

Sok helyen, így Magyarországon is, a férfiak és a nők közötti hatalmi viszonyoknak a férfiasság és a nőiség társadalmi normáiban is kifejeződő, történetileg kialakított mintája (Connell 2002) magában foglalja a hegemon maszkulinitás olyan megnyilvánulásait, mint a női(es)ként azonosított gondozási feladatok „kiírását” a férfiak életéből (Hanlon 2012: 44). Ez a megközelítés jól illeszkedik a „gond(ozás)talán állampolgárság” (*care-less citizenship*) modelljéhez, ahol a termelékenységről szóló nyilvános aktivitások fel-, míg a túlnyomórészt a magánélet részeként főként nők által végzett gondozási tevékenységek leértékelődnek (Lynch – Lyons 2009). Niall Hanlon, ír társadalomkutató szerint egy gondoskodó társadalom a gondozási magántapasztalatok társadalmi jelentőségének megértésén és a „gondoskodó férfiasság” (*caring masculinity*) mint a férfiak számára is értékes és érvényes identitáselem elismerésén alapul (2012: 219). Hanlon szerint az arról való gondolkodás, hogy a férfiak hogyan adnak és kapnak szeretetet, gondoskodást és szolidaritást, lehetővé teszi mind a férfiak által megtapasztalt affektív egyenlőtlenségek vizsgálatát, mind pedig annak az elemzését, hogy maguk a férfiak hogyan járulnak hozzá ezen egyenlőtlenségek fenntartásához a törődés elkerülése vagy káros maszkulinitásformák kialakítása révén.

Tina Miller (2011), angol szociológus az Egyesült Királyságban első alkalommal apává váló férfiakra szóló kutatásában azt találta, hogy a gondozásorientált férfiasság mai értelmezései és a törődő – azaz a családi életben és különösen a gyermekgondozásban és -nevelésben aktívan részt vevő, „bevonódott” – apasággal (*involved fatherhood*) kapcsolatos diskurzusok hangsúlyosabbá tették, hogy a férfiaknak elérhetőbbé kell(ene) válniuk érzelmileg is a gyermekeik számára. A férfiak gyermekekkel kapcsolatos tevékenységeinek fokozott láthatósága is hozzájárulhat ahhoz, hogy ez a fajta törődő apaság a modern apák számára „társadalmilag alapértelmezett pozícióként” jelenik meg (Dermott 2003: 3), bár a „bevonódás” pontos összetevőinek tisztázatlansága miatt tulajdonképpen szinte bármelyik apa leírható ilyen módon (Dermott 2003: 11) valamennyire törődő vagy „bevonódott” apaként. A bevonódott apaság fogalmi tisztázatlansága vezetett az érzelmi közelség kialakítására törekvő apaság (*intimate fathering*) koncepciójának kialakításához (Dermott 2003), melynek kiindulópontja, hogy az intimitást (*intimacy*) azaz érzelmi közelséget – Giddens (1992: 130) megközelítése alapján – az interperszonális egyenlőség összefüggésében a másokkal és saját magunkkal folytatott érzelmi kommunikáció egyik formájaként értelmezi. Az érzelmi alapú apaság megnyilvánulásai azonban nem mindig járnak együtt a

7. Aktív apaság Magyarországon és Európában

gondoskodási feladatokban való gyakorlati részvétellel, különös tekintettel a házimunkák megosztására. Ezért az apák gondoskodási munkákba való „bevonódottságának” értékelésekor érdemes szétválasztani a praktikus és az érzelmi dimenziókat.

7.3. Magyarországi és európai apakutatások

A törődő apaság és az apai gondoskodás megnyilvánulásaihoz hasonlóan az apai gyakorlatokkal foglalkozó kutatások is sokfélék Európában. Gyakran interjúkra alapozott kvalitatív vizsgálatok születnek e témakörben, melyek legtöbbször egy (lásd pl. Grbich 1987, Doucet 2004, Wall and Arnold 2007, Merla 2008, Miller 2011, Chesley 2011, Solomon 2014), ritkábban két vagy több országra fókuszálnak (pl. Doucet – Merla 2007, Suwada – Plantin 2014, Aidukaite – Telisauskaite-Cekanavice 2020). E kvalitatív kutatások közös jellemzője, hogy az adatfelvétel jellegéből adódóan az időbeli változásokat csak bizonyos korlátok között, közvetett módon tudják követni: például az interjúalanyok visszaemlékezései alapján (lásd Takács 2017: 116–120). A kevés kivétel között említhető Shirani és Henwood (2011) vizsgálata, akik kvalitatív longitudinális módszert alkalmazva az apává válás után nyolc éven keresztül követték az interjúalanyaik életében bekövetkező változásokat.

Van néhány olyan tanulmány is, amely az apasági gyakorlatokat kvantitatív összehasonlító módszerek alkalmazásával vizsgálta: Geisler és Kreyenfeld (2011) például 1999-es és 2005-ös német mikrocenzus adatok elemzése alapján megállapították, hogy az apák nagyobb valószínűséggel vesznek ki szülői szabadságot, ha magasabban képzett vagy idősebb a partnerük. Puur és szerzőtársai (2008) a PPAS (*Population Policy Acceptance Study*) felmérés adatait nyolc országban hasonlították össze, és azt találták, hogy a nemek közötti egyenlőséget valló férfiak több gyermeket szeretnének, mint a hagyományosabban gondolkodó társaik.

Ha áttekintjük, mely változók álltak rendelkezésre az apai gyakorlatok mérésére olyan nagymintás, többlépcsős valószínűségi mintavételt alkalmazó longitudinális survey vizsgálatokban, mint a *European Value Studies* (EVS), az *International Social Survey Programme* (ISSP), a *Eurobarometer* (EB), a *European Social Survey* (ESS) vagy a *Generations and Gender Programme* (GGG) kiderül, hogy az e témakörhöz kapcsolódó kérdések egyike már 1981-ben megjelent az EVS első adatfelvételi hullámában (Szalma – Takács 2017). Ekkor arra kérdeztek rá, hogy a válaszadó gyermekkorában mennyire állt közel az apjához (az 1981-es adatfelvételben az akkori államszocialista országok még nem vettek részt, így magyar adatokat is csak a későbbi adatfelvételi hullámokban gyűjtöt-

tek).⁷⁴ Az 1970 óta rendszeresen működő Eurobarometer felmérésekben 1993-ig kellett várni az apasággal kapcsolatos első változó megjelenésére: ekkor többek között arról kérdezték a válaszadók véleményét, hogy vajon jobb-e a gyerekek, ha az apa nagyon aktívan részt vesz a gyermeknevelésben, vagy ez nem apai, hanem mindenekelőtt anyai feladat. A 2002-ben indult ESS vizsgálatok során csak a 2004-es második adatfelvételi hullámban jelentek meg az első releváns változók, melyeket Magyarországon is lekérdeztek.⁷⁵

A rendelkezésre álló empirikus adatok tükrében jól látható, hogy a 21. század elején Európában az apák gyakran szembesülhetnek egymásnak ellentmondó elvárásokkal, amikor arról van szó, hogy mik lennének az apák elsődleges feladatai. Egy 2009-es felmérés eredményei szerint Magyarországon például a férfiak és a nők körében egyaránt széleskörű egyetértés mutatkozik abban, hogy *a férfiak legfontosabb feladata, hogy anyagilag biztosítsák a család megélhetését és hogy apának lenni és gyermeket nevelni az egyik legszebb élmény* (Spéder 2011). Emellett a válaszadók közel ötöde kifejezetten családcentrikus apákat látna szívesen, akik partnerükkel együttműködve aktív részt vállalnak a gyermekgondozásban is, a válaszadók negyede számára a sok pénzt kereső, siker- és karrierorientált férfi tűnik ideális apajelöltnek, míg a válaszadók közel fele e két aspektust egyaránt fontosnak találja, azaz az egyaránt jól kereső és jól törődő apákat preferálja.

Egy másik magyar kutatás szintén 2009-es adatokat vizsgálva arra kereste a választ, miként vélekedik a felnőtt lakosság a férfiaknak a gyereknevelésben való fokozottabb részvételéről, s bár a 2000-es években a közvélemény már egyöntetűen támogatni látszott a férfiak fokozottabb szerepvállalását a gyereknevelési feladatokban, az apai szabadság növelésével, illetve a gyed/gyed férfiak általi igénybevételeknek lehetőségével kapcsolatos konkrét kérdések megítélését tekintve megosztott véleményeket talált (Gregor 2014a). Az ötnapos apasági szabadság hosszát például a kérdezettek közel fele elégnek tartotta, és hasonló arányban értettek egyet azzal is, hogy az anya helyett az apa menjen gyesre vagy gyedre a gyerek 1 éves kora után. A férfiak háztartási munkákban és gyereknevelésben való fokozottabb részvételét inkább a nők támogatták, bár valamennyire a férfiak is egyetértettek ezzel. Kifejezetten a gyereknevelésben való

⁷⁴ Például az EVS 1999-es magyar adatfelvétele során a következő változók is szerepeltek: (41) „Ha valaki azt állítja, hogy egy gyermeknek apára és anyára is szüksége van ahhoz, hogy boldogságban nőjön fel, Ön ezzel inkább egyetért, vagy inkább nem ért egyet?”; (45a) „Egy férfinak szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete”. A teljes EVS 1999-es magyar nyelvű kérdőív elérhető: https://search.gesis.org/research_data/ZA3797 (letöltve: 2021-09-01).

⁷⁵ Ezek közé tartozott például a következő: (G7) „A férfiaknak ugyanannyi felelősséget kell vállalniuk a családért és a gyerekekért, mint a nőknek”. A teljes ESS 2004-es magyar nyelvű kérdőív elérhető: https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round2/fieldwork/hungary/ESS2_questionnaires_HU_hun.pdf (letöltve: 2021. 09. 01.).

7. Aktív apaság Magyarországon és Európában

szerepvállalást tekintve pedig az derült ki, hogy ezen a férfiak inkább az apasági szabadság kivételét, a nők viszont a férfiak gyesre vagy gyedre menetelét értik.

Tizenhárom európai ország háztartáspanel adatainak összehasonlítása alapján Koslowski (2011) azt találta, hogy az apai kenyérkereső szerep nem zárja ki a gyermekgondozásban és nevelésben betöltött aktív részvételt. Ezeknek az eredményeknek az alapján Koslowski (2011) az aktívan törődő apaság meghatározása során azt hangsúlyozta, hogy az aktívan törődő apák a fizetett munkavégzésből és a gyermekekkel való törődésből egyaránt kiveszik a részüket – és nem feltétlenül a munkaerőpiaci részvételük csökkentése révén próbálják összeegyeztetni családi feladataikat a fizetett munkavégzéssel.

Hobson és Fahlén (2009) az apák munka-család harmonizációs problémáinak Európán belüli egyenlőtlenségeire hívta fel a figyelmet: kutatási eredményeik szerint az apák számára a nyugat- és észak-európai országokban ment a legkönnyebben a családi feladatok és a fizetett munkavégzés összehangolása. Ugyanakkor ez a kelet-közép-európai országokban, így Magyarországon is sokkal nehezebb feladatnak tűnt többek között a gazdasági bizonytalanságok, a foglalkoztatottak kiszolgáltatottsága, az apabarát családpolitikai intézkedések hiánya és a *főkenyerkeresőférfi-norma* elterjedtsége miatt. Magyarországon sok szülő számára lehet ismerős élmény a folytonos időhiány és a – munkaerőpiac strukturális jellemzőiből adódó – foglalkoztatási bizonytalanságok, a hosszúra nyúló munkaidő, a részállások alacsony aránya és az alacsony fizetések, amelyek miatt többen másod- vagy akár harmadállások vállalására kényszerülnek (Hobson et al. 2011).

Egész Európában megfigyelhető, hogy az anyaság és az apaság hatása a foglalkoztatottságra egymással ellentétes irányú: munkaerőpiaci részvételüket tekintve az anyák kevesebbet, az apák pedig többet dolgoznak, mint a nem szülők (Miani – Hoorens, 2014). Az országokként lényegesen különböző európai családpolitikai rendszerek ellenére az apaság hatása a férfiak foglalkoztatóságára hasonló mintázatot mutat az Európai Unióban: 2009-ben ez átlagosan 10%-os foglalkoztatási előnyt jelentett az apáknak; ugyanakkor a legtöbb tagországban az anyává válás negatív hatással járt a nők foglalkoztatottságára: 2009-ben Magyarországon például kiemelkedően magas, 33%-os foglalkoztatási hátrány sújtotta az anyákat (Plantenga et al. 2012). Ezek a számok jól tükrözik a nemek számára egyenlően hozzáférhető oktatási rendszer és a foglalkoztatási lehetőségek inkoherenciáját, valamint a családon belüli feladatmegosztás egyenlőtlenségeit, melyek hatásait sok helyen a – nem kielégítően működő – állami intézményrendszerek nem tudják enyhíteni.

Magyarországon – több posztoszocialista országhoz hasonlóan – elsősorban a nőket érintette az a történetileg meghatározott „dzsender jójó hatás” (Takács 2012: 162), mely oda-vissza rángatta a nőket a munkahelyi és otthoni helytállást

előíró elvárások között. Ugyanakkor a férfiaknak nem kellett hasonló dilemmákkal megküzdeniük, hiszen a férfi kenyérkeresői fontossága nem kérdőjeleződött meg az államszocializmus előtti, alatti vagy utáni időszakokban sem. Az államszocializmus alatt, amikor a női emancipáció nagyjából annyit jelentett, hogy a nőknek és a férfiaknak egyenlő hozzáférést kell biztosítani a fizetett munkavégzéshez, a dolgozó nők számára a munkahelyi és a családi feladatok összehangolását állami segítséggel próbálták biztosítani. Így a szülői feladatok ellátása főként a nőkre és a kisgyermekmegőrzést és -ellátást intézményesen biztosító államra hárult, míg az apaság gyakran kimerült a gazdasági jellegű kötelességvállalásban (Zdravomyslova – Temkina 2005), illetve az anyát mint a szülői feladatok fő ellátóját a háttérből támogató, kisinasszerű kisegítő szerepre redukálódott (Švab – Humer 2013). Azt is fontos említeni, hogy az apai mint „kisegítő” szerep értelmezésével természetesen nem csak a volt szocialista országokban találkozhatunk (lásd e kanadai példát: Wall – Arnold 2007). A rendszerváltást követő időszakban az állami szerepvállalás visszaszorulásával a házimunka és a gyermekgondozás ismét jellegzetes női feladatként került előtérbe, amit a magyar családpolitikai rendszer is visszatükrözött és megerősített (Dupcsik – Tóth 2014). Mindehhez kapcsolódtak azok a gondoskodó férfiasság kibontakozását hátráltató általános gazdasági és politikai jellemzők, melyek szinte soha nem tételezik fel vagy célozzák meg a férfiakat úgy, mintha alkalmasak és képesek lennének a gyermekekkel és/vagy más családtagokkal való törődésre (Holter 2003).

Az elmúlt években több magyar társadalomkutató is foglalkozott érdemben az apaság témakörével: közülük többen kifejezetten a gyermekgondozási segílyt igénybe vevő, kisgyermekükkel otthon maradó apákra fókuszáltak (Petényi 2013, Sztáray et al. 2019, Sztáray – Drjenovszky 2021a, 2021b), de született tanulmányok a menedzserpozícióban dolgozó apák sajátos helyzetéről (Geszler 2016, 2020), a nemi szerepekkel, a családdal és az apai feladatokkal kapcsolatos attitűdökről (Spéder 2011, Murinkó 2014), az apai szerepek megvalósulásáról (Makay – Spéder 2018, Takács 2017, 2020), a „babázó apákat” érintő családpolitikai intézkedésekről (Koltai 2010), a védőnőknek az apák családi szerepvállalásával kapcsolatos tapasztalatairól (Neményi – Takács 2008), valamint a különféle apákról is (Szalma – Rékai 2019, 2020), mely utóbbi témát a fejezet végén részletesen is tárgyalni fogjuk.

Magyarországon Takács Judit (2017, 2020) végezte az első, kifejezetten az aktívan törődő apai gyakorlatokra fókuszáló kutatást 2005 és 2008 között, mely során a történetileg változó társadalmi normák és az apaság mint sajátos férfiszerep összefüggéseit vizsgálta önmagukat aktívan törődő apaként meghatározó magyar férfiakkal készített interjúk tükrében. Eredetileg ez a kutatás is kifejezetten a gyermekükkel otthon maradó apák (*stay-at-home fathers*) vizsgálatát

7. Aktív apaság Magyarországon és Európában

tűzte célul, de az interjúalanyok közé végül csak nyolcan kerültek olyanok, akik legalább fél évig kipróbálták ezt a szerepet (Takács 2020: 490). A gondoskodó férfiszerepek magyarországi térnyerésére utalhat, hogy a 2010-es évek végén a kutatók már könnyebben tudtak több (31) otthon maradó apát találni (Sztáray – Drjenovszky 2021a, 2021b).

Takács az aktívan törődő apaság átfogó definíciójának megalkotási nehézségei kapcsán kiemelte, hogy az aktív törődés fogalmát az érintettek töltötték fel – esetenként egymástól jelentősen eltérő – tartalmakkal: „A megszólaló apák elbeszéléseiből egy többdimenziós törődésskála bontakozott ki, melynek kezdőpontját az apa (fizikai) jelenléte jelentette, ami aztán különféle elágazásokon és variációkon – például a munka–magánélet optimális egyensúlyának megteremtésére és a gyermekekkel való érzelmi közelség kialakítására való egyéni törekvéseken – keresztül vezethetett többféle aktívan törődő apaságverzió megvalósításához” (2017: 121). Az érzelmi törődés megléte vagy hiánya fontos különbségként jelenhet meg a múlt, illetve a jelenre jellemző apai gyakorlatok között. A Takács (2017, 2020) által megkérdezett apák saját tapasztalatait és a gyerekkori szocializációjuk során látott szülői mintákat összehasonlítva a társadalmi-kulturális környezet változásainak következményeit is át lehetett tekinteni. A kései államszocializmusban felnőtt férfiak kritikusan tekintettek vissza a gyerekkorukban megismert és átélte – bizonyos mértékben korszpecifikus – apai gyakorlatokra: saját apjuk törődési teljesítményének fényében legtöbbjük az előző generációhoz képest aktívabban törődő apaként értékelhette önmagát.

A 20. század második felétől a „szülői gyakorlatok emocionalizációja” (Knijn – Selter 2002: 179), azaz a szülők és a gyerekek közötti érzelmi kötődés jelentőségének megnövekedése alapozta meg az apák intenzívebb részvételét a gyerekeikről való napi szintű gondoskodásban. A gyerekeihez érzelmileg kötődő, őket gondozó, velük egyre több minőségi időt töltő, a távoli és távolságtartó fő kenyérkereső apa figurájához képest „új apa” ideálja az 1980-as évektől kezdve egyre több helyen jelent meg – elsősorban észak-nyugat-európai és észak-amerikai társadalmakban –, ha általában nem is a mindennapi gyakorlatok, de a kulturális reprezentációk és elvárások szintjén mindenképpen (Gregory – Milner 2011). Takács (2017, 2020) 55 interjúalanyának elbeszéléseiben is hangsúlyos szerepet kapott a gyermekeivel érzelmi közelség kialakítására törekvő apák (*intimate fathers*) ideálja (Dermott 2003), melynek képviselői nem voltak igazán jelen a korábbi generációk tagjai között vagy legalábbis az egyéni és a kulturális emlékezet kevéssé őrizte meg az alakjukat. Szinte az összes megkérdezett apa szeretett volna olyan aktív törődésmintákat követni, melyek az érzelmek nyitottságára és kifejezhetőségére építve alakítják az apa–gyerek kapcsolatokat – bár sokan azt is bevallották, hogy ilyen irányú törekvéseiket nem mindig tudták a mindennapi gyakorlataikban teljes sikerrel megvalósítani.

Számos nemzetközi kvalitatív kutatás több olyan, egymással gyakran összefüggő tényezőre hívta föl a figyelmet, melyek a családi életben való aktív apai részvételt, illetve az apai elkötelezettség megnyilvánulásait elősegíthetik vagy éppen gátolhatják (lásd pl. Björk 2013, Brandth – Kvande 2016, Bryan 2013, Chesley 2011, Dermott 2008, Deutsch – Saxon 1998, Doucet 2004, Doucet – Lee 2014, Doucet – Merla 2007, Eerola – Mykkänen 2013, Kramer et al. 2015, Merla 2008, Russell 1989, Shirani et al. 2012, Yoshida 2011). Ezek közé tartoztak a fizetett munkával, illetve a munka–család egyensúllyal kapcsolatos egyéni, szervezeti és intézményi szintű tényezők, gyakorlati költség–haszon számítások, gyerekkori szocializációs minták, saját szülők szerepmintáival kapcsolatos attitűdök, életminőség-megfontolások, a nemek közötti egyenlőség iránti elkötelezettséggel kapcsolatos attitűdök, valamint az interjúalany körülötti szorosabb társadalmi hálózatok tagjainak és különösen a női partnernek mindezen tényezőkhöz kapcsolódó preferenciái és gyakorlatai. Takács (2017, 2020) azt találta, hogy a nemzetközi kutatások által a családi életben való aktív apai részvétel meghatározóiként azonosított tényezők mindegyike megjelent a magyar apák elbeszéléseiben is: de különös hangsúlyt kaptak a tradicionális társadalmi elvárások és munkahelyi normák hatása, az apakvóta-szerű állami ösztönzők hiánya, a nagyobb családméret (legalább három kiskorú gyerekkel), valamint az önfoglalkoztatás és a távmunka folytonos rendelkezésre állást kívánó önkizsákmányoló formái, melyek erősíthették a kenyérkereső szerepet, de gátként hathattak az aktív apai törődés megnyilvánulásaira. Gátló tényezőként jelent meg a szülők és különösen az apa (gyakran válás utáni retrospektív értékelés szerinti) túl fiatal korából adódó éretlensége a gyermekvállalásra. Ugyanakkor az anya kedvező – illetve az apánál kedvezőbb – munkaerőpiaci helyzete és bizonyos szintű karrierorientáltsága, az apa részben vagy egészben megvalósított karriercéljai és az ezeket követő – szó szerint: posztmaterialista – célkitűzései, valamint a korábbi párkapcsolati tapasztalatok reflexív feldolgozása pozitív hatással lehetett az apai gondoskodásformák kibontakozására.

Korábbi kutatási eredmények arra is rávilágítottak, hogy a munkahelyi normák jelentős korlátozó tényezőként jelenhetnek meg a férfiak családi részvételével kapcsolatban: azok a férfiak, akik szeretnék igénybe venni a munkahelyükön az apaként számukra is hozzáférhető lehetőségeket és juttatásokat, vagy gyermekgondozási feladataik miatt átmenetileg megszakítanák a pályafutásukat, olyan szemrehányásokkal szembesülhetnek, hogy nem elég férfiasak, illetve nem elég elkötelezettek a munkájuk és/vagy a munkahelyük iránt (Pleck 1993, Hobson et al. 2011). Magas pozícióban lévő apák esetében viszont az is előfordul, hogy többre értékelik, és így több energiát fordítanak anyagi családfenntartó szerepükre, mint a törődő munkában való részvételre. A munkahelyi normákat ugyanakkor legalább egy bizonyos mértékig ellensúlyozni lehet olyan család-

7. Aktív apaság Magyarországon és Európában

politikai intézkedésekkel, melyeket például az észak-európai országokban találunk, ahol az állami feminizmus nemcsak a nők számára teszi lehetővé a fizetett munkavégzést és a gyermekgondozás ötvözését, hanem biztosítja a férfiak jogát is a gyerekekkel való törődésre (Brandth – Kvande 2001). A világon először Svédországban vezették be a szülők között megosztható gyermekgondozási támogatást 1974-ben, és Norvégia volt az első ország, ahol 1993-ban megjelent az „apakvóta” intézménye, ami a gyermekgondozási juttatások teljes körű igénybevitelét csak úgy teszi lehetővé, ha a szülők megosztják egymás között a gyermekgondozási feladatokat (azaz a juttatások bizonyos részét kizárólag az apa igényelheti, és amennyiben ezt nem teszi meg, a támogatás elvesz a család számára).⁷⁶ Magyarországon ilyen irányú állami kezdeményezésekről egyelőre nem hallani: az aktív apai törődés állami támogatása hazánkban úgy tűnik, nincs napirenden se apakvóta bevezetésével, se anélkül.

Jellemzően a skandináv országokban és Németországban – ahol az apakvóták bevezetése óta egyre több apa próbálja ki magát otthon is, és a demográfiai helyzet több tekintetben pozitív változásokat mutat – az is gyakran szóba kerül, hogy jót tesz a gyerekeknek, ha a férfiak és a nők egyaránt részt vesznek a nevelésükben. Ilyenkor gyakran előkerül az az érv, hogy bár hagyományosan gyakran az eltérő nemi szerepekből adódó komplementer szülői szerepek hangsúlyozódnak (és sokszor az lesz az alapja az otthoni munkamegosztásnak is, hogy „mihez ért a férfi”, illetve a nő), ma azonban egyre több helyen inkább olyan szocializációs mintaadásra próbálnak törekedni, mely révén a gyermekek megtanulhatják, hogy apjuk és anyjuk is gondjukat tudja és akarja viselni (s ezáltal a férfi és női szerepmodellek gazdagodása is várható).

7.4. A gyermeküktől külön élő apák vizsgálata

Annak ellenére, hogy az 1970-es évek óta Európa-szerte növekszik a válások száma és ezzel együtt a válások következményeivel foglalkozó szakpolitikai érdeklődés, meglepően kevés kutatási adattal rendelkezünk a különélő apaság társadalmi jelenségével kapcsolatban. Ugyanakkor a 20. század vége óta nemzetközileg egyre elterjedtebbé váltak azok a kutatások, ahol a különélő apák és gyermekeik kapcsolattartását vizsgálják – s már az első ilyen témájú magyarországi kvalitatív kutatás is megszületett (Szalma – Rékai 2019, 2020).

Egy viszonylag friss brit kutatásban, ahol egy országosan reprezentatív harmincezres minta vizsgálata során 1070 olyan férfit találtak, akinek van nem vele

⁷⁶ 1995-től Svédországban is bevezették ezt a gyakran „apu-hónapnak” (*daddy month*) is nevezett intézkedést.

elő, 16 évesnél fiatalabb gyermeke (Poole et al. 2016), 5%-ra becsülték a különélő apák arányát az Egyesült Királyságban. A kutatási eredmények alapján négy kategóriába sorolták a vizsgált különélő apákat: a törődő (*engaged*), a kevésbé törődő (*less engaged*), a nem törődő (*disengaged*) és a távoli (*distance*) apák megkülönböztetése arra hívta fel a figyelmet, hogy a különélő apák igen heterogén csoportot alkotnak, így szakpolitikailag sem érdemes homogenizálva kezelni őket.

Egy korábbi norvég kutatás (Kalil et al. 2011) például első látásra talán meglepőnek tűnő eredményre jutott közel 16 ezer, 1975 és 1979 között házasságon belül született olyan gyermek vizsgálata során, akiknek a szülei még gyermekkoruk idején elváltak: azt találták ugyanis, hogy ha a válás után közelebb maradt az apa a gyermekéhez, az mérsékelten negatív hatással járt a gyermek fiatal felnőttkori életére. E negatív összefüggés különösen a magasabb iskolai végzettségű apák esetében jelentkezett. Mindez azzal magyarázható, hogy a magasabb végzettségű apák a válás után nemcsak intenzívebb kapcsolatot tartottak gyermekeikkel (az apák lakásában töltött éjszakák számának tekintetében), de nagyobb számban tapasztaltak válás utáni konfliktusokat is volt házastársukkal. Így az apa válás utáni távolabbra költözésének akár pozitív hatása is lehetett olyan szempontból, hogy megóvhatta a gyermeket a korábban megszokott életmenetében (az apai és anyai háztartások közötti ingázás révén) esetlegesen fellépő zavaroktól és/vagy a szülők közötti konfliktusokból eredő feszültségektől.

Míg az Egyesült Államokban már az 1990-es évek elején elkezdtek a különélő apaság témakörével foglalkozni – nyilván nem függetlenül a 20. század második felére jellemző magas válási arányszámoktól (lásd pl. Seltzer 1991) –, az észak- és nyugat-európai országokban csak a 2000-es évektől indult el e témakör intenzívebb vizsgálata, a poszt szocialista régióban pedig csupán a legutóbbi években találkozhatunk ilyen jellegű kutatásokkal. Litvániában például azt vizsgálták, milyen a kapcsolattartással való elégedettség a különélő apák és gyermekeik között (Maslauskaitė – Tereškinas 2020). Magyarországon pedig leíró elemzés készült a különélő apák kapcsolattartásáról kvantitatív adatok alapján (Makay – Szabó 2018), valamint egy kvalitatív kutatás keretében interjúk elemzéseket végeztek a szülői felügyeleti jog, a kapcsolattartás és a tartásdíjfizetés kérdéseiről (Szalma – Rékai 2019).

A korábbi kutatások azt találták, hogy számos szociodemográfiai tényező befolyásolhatja a különélő apák és gyermekeik közötti kapcsolattartást. A különélő apák jövedelmi helyzete, iskolai végzettsége, munkapiaci helyzete és az életkora is kapcsolatban állhat azzal, hogy milyen gyakran találkoznak a velük nem egy háztartásban élő gyermekeikkel (lásd pl. Goldberg – Carlson 2015, Skevik 2006). A kapcsolattartás általában anyagi ráfordítást igényel: amennyiben az apa és a gyermeke különböző településen élnek, utazási költségek merülhetnek fel, ame-

lyek általában az apát terhelik. Szintén költségesek lehetnek a találkozásokkor megszervezett közös programok. Így a magasabb jövedelmű és jobb munkapiaci helyzetű apák inkább tartják a kapcsolatot a különélő gyermekeikkel.

Az anyagi helyzet mellett a különélő apa iskolai végzettsége is befolyásolhatja, hogy miként vesz részt a gyermeke életében. A korábbi kutatások azt találták, hogy a magas iskolai végzettség pozitív kapcsolatban áll a személyes találkozások gyakoriságával (Goldberg – Carlson 2015). Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a magas iskolai végzettséggel rendelkező apák sokszínűbbnek érzik apai identitásukat, így az anyagi háttér biztosítása mellett más területeken is igyekeznek részt venni gyermekeik életében, például közös programok megszervezésével és érzelmi támasz nyújtásával.

Az életkor szerint is találtak különbséget a különélő apák és gyermekeik közötti kapcsolattartásban: a fiatalabb különélő apák kevésbé vesznek részt a gyermekeik életében, mint az idősebb társaik (Goldberg – Carlson 2015). Ennek hátterében az is állhat, hogy akik fiatalon (tizenévesen vagy a húszas éveik elején) váltak apává, azoknál kevésbé tervezett volt a gyermekvállalás. Lindberg és szerzőtársai (2017) 2002 és 2010 közötti amerikai adatokból szoros összefüggést mutattak ki a gyermekvállalás tervezettsége és a kapcsolattartás gyakorisága között.

Továbbá az apa új családi állapota is befolyásolhatja a kapcsolattartást a különélő gyermekével, mivel az új kapcsolat új elköteleződést és több időbeli ráfordítást jelenthet az apa számára a saját különélő gyermekével történő kapcsolattartás rovására (Meggiolaro – Ongaro 2015, Murinkó – Szalma 2016). Amennyiben az új partnernek az előző kapcsolatából gyermeke származik, az még összetettebb családi formákat eredményezhet, különösen abban az esetben, ha az új partner, a gyermeke és a különélő apa egy háztartásban élnek. Ilyenkor nemcsak az új partnerrel való időtöltés, hanem a háztartásban élő gyermekre fordított idő is akadályozhatja a különélő apa és gyermeke közötti kapcsolatot fenntartását.

A korábbi kutatások arra is rávilágítottak, hogy a különélő apa szociodemográfiai helyzete mellett a gyermek életkora és neme is szignifikánsan befolyásolhatja a kapcsolattartás gyakoriságát (Seltzer 1991, Lindberg et al. 2017). Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy az apák általában egyszerűbben találnak közös hangot az idősebb gyerekekkel, és nagyobb valószínűséggel látogatják rendszeresen a fiúgyermeküket. A különélő apa és gyermek szociodemográfiai helyzete mellett a korábbi kutatások azt találták, hogy minél messzebb él az apa a gyermekétől, annál ritkábban látogatja (Manning et al. 2003, Cheadle et al. 2010, Makay – Szabó 2018). Továbbá minél több idő telik el az apa elköltözése óta, annál ritkábban látogatják a különélő apák a gyermekeiket.

A nemzetközi trendekhez hasonlóan Magyarországon is egyre több az olyan család, ahol a biológiai apa – a házasság vagy az élettársi kapcsolat felbomlása miatt – nem él együtt a gyermekével (Makay – Spéder 2018: 78–80, Makay – Szabó 2018). Az egyszülős családok aránya 1970 és 2011 között 9,1%-ról 19,8%-ra több mint duplájára nőtt (Kapitány 2015b). 2011-es adatok szerint az egyszülős családok 87%-ában az anya, 13%-ukban pedig az apa nevelte a gyermekeket (Monostori 2019). Ám e családformák jelentős része csak átmeneti jellegűnek tekinthető, mivel gyakran előfordul, hogy mozaikcsaláddá alakulnak át azáltal, hogy a meglévő szülő–gyermek kapcsolathoz csatlakozik egy új partner (Harcsa – Monostori 2020). Emellett az is egyre többször előfordul, hogy a párok kapcsolat felbomlása után a szülők megosztva nevelik a gyermekeket: a KSH (2019) adatai szerint olyan felbontott és érvénytelenített házasságok esetén, ahol közös kiskorú gyermekek is érintettek, a megosztott gyermekelhelyezést választó szülőpárok aránya 1995 és 2017 között 3,3%-ról 13,6%-ra nőtt. E választáshoz persze számos feltételnek kell teljesülnie: ideértve azt, hogy a szülők együttműködjenek és kommunikáljanak egymással, ne éljenek egymástól túl nagy távolságban, és mindkét félnek meglegyen a megfelelő anyagi háttere ahhoz, hogy a gyermek vele élhessen.⁷⁷

Pilinszki Attila és Gyetvai Anna (2021) az elmúlt két évtized válás utáni szülő-ségre vonatkozó kutatásainak áttekintése alapján kiemelték, hogy a közös szülői kapcsolat minősége és a gyermekek jólléte összefüggéseinek felismerése alapján szükség lenne Magyarországon is a közös szülőiséggel (*coparenting*) kapcsolatos, a válási átmenet támogatását és a közös szülői gyakorlat fejlesztését célzó prevenció és képzési programokra. Emellett az e területre vonatkozó hazai empirikus adatok szűkösségére is utaltak, ami nyilván nem független a kutatás nehézségeitől, hiszen a „válás utáni közös szülőiség, különösen a szülők közötti konfliktusok megértése, mérése és kezelése gyakran kihívást jelent, mivel a két fél mást észlel, mást tart fontosnak, ráadásul máshogy is interpretál” (Pilinszki – Gyetvai 2021: 248).

⁷⁷ 2021 októberében jelent meg a T/17282. számú törvényjavaslat az egyes igazságügyi tárgyú, valamint kapcsolódó törvények módosításáról (<https://www.parlament.hu/irom41/17282/17282.pdf>), amely lehetővé teheti a közös szülői felügyeletet és a váltott elhelyezést az egyik szülő egyoldalú kérésére, még közös megegyezés hiányában is. E törvényjavaslat akár ösztönözhetné az apai gondoskodást, mivel legtöbbször az anyánál maradnak a gyermekek Magyarországon, így a „bírság az egyik szülő kérelmére is dönthet a szülői felügyelet közös gyakorlásáról, ha az a kiskorú gyermek érdekében áll” (4:167. §) részben „az egyik szülő” valószínűleg legtöbbször az apát jelentené. Ugyanakkor számos civil szervezet (például a Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen (NANE) Egyesület, a Patent Egyesület és a Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség) nem támogatta ezt a törvényjavaslatot attól tartva, hogy hatályba lépése esetén ez súlyos veszélynek teheti ki a családon belüli erőszak áldozatait. Ennek ellenére a törvényjavaslatot az Országgyűlés 2021. november 9-én elfogadta, és a törvény 2022. január 1-jén hatályba lépett.

Kifejezetten a különélő apák kapcsolattartási szokásaival, valamint a tartásdíjjal⁷⁸ és a szülői felügyeleti joggal kapcsolatos kérdésekkel eddig csak egy – Szalma Ivett által vezetett – hazai szociológiai kutatás foglalkozott (Szalma – Rékai 2019, 2020): a kutatás kvantitatív részében 2012–13-as adatok alapján 165 olyan apát vizsgáltak, akinek 19 év alatti különélő gyermeke volt az adatfelvételkor. Az eredmények szerint a legtöbb különélő apa hetente egyszer találkozott gyermekeivel (28,5%). Ezt követték azok, akik havonta egyszer (14,6%), illetve hetente többször (14,6%) találkoztak a gyermekeikkel. A vizsgált apák közel 10%-a mindennapi találkozásról számolt be, míg 8%-uk egyáltalán nem tartotta a kapcsolatot a gyermekével. A kapcsolattartás sűrűségét befolyásoló tényezők közé tartozott az apa jelenlegi családi helyzete, ahogy ezt korábbi kutatások is jelezték már (lásd Murinkó – Szalma 2015, 2016): ha az apa olyan új kapcsolatot alakított ki, amelyben új partnerének kiskorú gyermeke is velük élt egy háztartásban, akkor az apák szignifikánsan ritkábban találkoztak saját különélő gyermekeikkel. Emellett úgy tűnt, hogy minél régebb óta nem élt együtt az apa a gyermekével, annál ritkábban találkoztak; valamint ha a különélő apa és gyermeke azonos településen laktak, akkor többször találkoztak, mint akkor, ha különböző településen éltek. Továbbá azt is vizsgálták, hogy a gyermek szokott-e a különélő apánál aludni. Ez azért fontos szempont, mert így a kapcsolattartás intenzívebb formája is mérhetővé válik. Az apák 57%-a számolt be arról, hogy előfordul, hogy a különélő gyermek nála alszik. Az ottalvás szorosan összefüggött a találkozások gyakoriságával: azoknak az apáknak, akik hetente többször vagy akár mindennap találkozni személyesen a különélő gyermekeikkel, a 80%-a számolt be arról, hogy szokott náluk aludni a különélő gyermekük.

A mélyebb megértést elősegítő kvalitatív elemzés során 25 interjú alapján (Szalma – Rékai 2019) szintén az rajzolódott ki, hogy a kapcsolattartást nagyon erősen befolyásolja a különélő apa és a gyermeke közötti fizikai távolság: amennyiben távol éltek egymástól, általában a találkozások is ritkábbak voltak. A távolság negatív hatása nagy részben annak tudható be, hogy a messzebb utazások nagyobb anyagi ráfordítást igényelnek. Az interjúk arra is rávilágítottak, hogy a gyermek életkora szerint változik a különélő szülővel való kapcsolattartás: a találkozások száma és a gyermekek életkora közötti kapcsolatban két mintázatot lehetett azonosítani. Egyrészt megerősítést nyert a korábbi tanulmányok által is bemutatott jelenség, hogy az apák inkább tartják a kapcsolatot az idősebb gyermekeikkel. Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy a kisgyerektől különélő apák legtöbbször azt tapasztalják, hogy az anya korlátozza a kapcsolattartást – mivel az anyák gyakran úgy érzik, hogy az apák nem képesek megfelelően gondoskodni

⁷⁸ A tartásdíjjal kapcsolatban több jogi tanulmány is született már korábban: lásd pl. a Kúria Joggyakorlat-elemző Csoport (2018) és Szepesházi (2010) munkáit.

egy kisgyermekről. Másrészt az is jellemző mintázatnak tűnt, hogy a kamaszkorú gyermekek esetében csökkent a különélő apával való találkozások száma. Ez azzal magyarázható, hogy a kamaszkorban felértékelődik a kortárscsoporttal töltött idő, s ezt legtöbbször nem is sérelmezték az apukák. A kvalitatív eredmények szerint a legrendszeresebb kapcsolattartás az óvodás és a kamaszkor közötti időszakban alakul ki a gyermek és a különélő szülő között, s a gyermekekkel együtt élő szülők (általában az anyák) is ebben az időszakban támogatják leginkább a kapcsolattartást a gyermekek és a különélő apák között. Ennek hátterében az is állhat, hogy a gyermek életkorának növekedésével csökkenhet az a társadalmi elvárás az anyák felé, ami előírja számukra, hogy kizárólag vagy leginkább nekik kell betölteniük a fő gyermekgondozói szerepet.

Bár a különélő apák és gyermekeik közötti kapcsolat kutatására számos példát találunk nemzetközi szinten és Magyarországon is, egyelőre feltáratlan területnek számít, hogy a családpolitikáknak miként kellene támogatnia a különélő apákat abban, hogy továbbra is részesei maradhassanak gyermekeik életének. Szintén feltáratlan terület, hogy a különböző ösztönzők, amelyek azt szolgálják, hogy az apák is részt vegyenek a kisgyermekek gondozásában, vajon hatnak-e a különélő apák aktivitására is. Ilyen kérdések vizsgálatához nemzetközileg összehasonlítható adatokra lenne szükség, azonban a legtöbb kérdőíves kutatásból egyelőre még hiányoznak a külön élő szülőségre vonatkozó kérdések.

8. Zárógondolatok és kitekintés

■ ■ ■ SZALMA IVETT – TAKÁCS JUDIT

E könyv írása során arra törekedtünk, hogy minél szélesebb körben mutassuk be a Magyarországon zajló családszociológiai kutatások lehetséges kereteit, új eredményeit és főbb irányvonalait. Ugyanakkor könnyen belátható, hogy könyvünk nem nyújt teljes áttekintést a magyarországi családszociológia halmazáról. Talán ez lehetetlen vállalkozás is lenne, hiszen maga a családszociológia nem egy jól körülhatárolható statikus tudomány, hanem egy dinamikus diszciplína, amely úgy igazítja a fókuszát, ahogyan egy-egy kérdés a vizsgált társadalmak életében előkerül. Néhány évtizeddel ezelőtt még senki nem gondolta volna, hogy a mesterséges megtermékenyítési eljárások is részét fogják képezni ennek a halmaznak, ahogyan azt sem, hogy például a meleg párkötés örökbefogadás vizsgálata is egy fontos szegmense lehet a családszociológiának. Ahogyan a társadalmi kontextus változik, úgy változik a családszociológia fókusza is.

Jó példa erre az apákkal kapcsolatos kutatások megjelenése és terjedése. A nők munkaerőpiaci részvételének növekedésével párhuzamosan egyes társadalmakban a közpolitika-alkotók törekedni kezdtek arra, hogy az apáknak ne csak a – gyakran érzelmileg is – távolmaradó kenyérkereső szerep jusson, hanem aktívan bevonhassák őket gyermekeik gondozásába. Így került sor arra 1993-ban, hogy a világon először Norvégiában bevezették az apakvótát. Ez azt jelenti, hogy csak akkor jogosultak a szülők a rendelkezésre álló teljes gyermekgondozási idő igénybevételére, ha abból egy meghatározott időszakot csak az apa használ fel. Később ez a családpolitikai innováció elterjedt Európában, jelenleg elérhető többek között Svédországban, Izlandon, Németországban és Portugáliában is (Rocha 2021), hozzájárulva ahhoz, hogy az apasághoz az érzelmi támasz és a gondoskodás szerepköre is társuljon. A család életébe aktívan bevonódott apaság számos nemzetközi kutatás témájává vált Európában (lásd pl. Dermott 2008, Hobson – Fahlén 2009) és Magyarországon egyaránt (lásd pl. Spéder 2011, Takács 2017, 2020, Sztáray Kézdy – Drjenovszky 2021a, 2021b). Újabban pedig már a gyermekeiktől különélő apák is aktívabban részt vesznek gyermekeik életében (lásd pl. Goldberg – Carlson 2015), és átalakuló szülői szerepeikről Magyarországon is született már kutatás (Szalma – Rékai 2019).

Szintén nem a kezdetek óta létezik a munka és a magánélet összehangolása mint családszociológiailag releváns témakör. Kialakulásában szerepet játszott, hogy a nők Észak-Amerikában és Nyugat-Európában tömegesen vállaltak fizetett munkát az otthonukon kívül, és felmerült a kérdés, miként tudnak helytállni a magánszférában és a munka világában egyaránt (Hochschild 2012). Többen elkezdtek a férfiak munka és magánéleti konfliktusaival is foglalkozni – nem függetlenül az apák változó szerepeitől, hiszen a kenyérkereső szerep mellett a magánéletben is aktívan jelenlévő, érzelmi támaszt nyújtó apák terhei is megnőhetnek (Hobson – Fahlén 2009). Magyarországon nagy hagyománya van a munka és a család, illetve a magánélet összehangolási kísérleteit figyelemmel kísérő kutatásoknak. A Nagy Beáta által vezetett kutatócsoport intenzíven vizsgálta ezt a kérdést, és 2018-ban egy tanulmánykötet keretében publikálták az eredményeiket (Nagy et al. 2018). A kötet hiánypótlónak tekinthető a hazai társadalomtudományi szakirodalomban, mivel ezidáig nem jelent meg a munka és a magánélet összehangolását vizsgáló magyar nyelvű kötet, miközben köztudott, hogy Magyarországon a háztartási munkamegosztás és a gyermekneveléssel kapcsolatos feladatok egyenlőtlenül oszlanak meg a férfiak és a nők között (lásd pl. Pongrácz – Murinkó 2009, Takács 2008). Sőt, az attitűdök szintjén is az a jellemző, hogy a kenyérkereső munkát elsősorban a férfiaktól, míg a gondozási feladatokat elsősorban a nőktől várják el Magyarországon (Gregor 2016, Murinkó 2014). A munka és a magánélet összehangolásának konfliktusai különös hangsúlyt kaptak a koronavírus okozta társadalmi válság idején, amikor többen is kutatni kezdték ezt a területet (pl. Fodor et al. 2021).

A magyar családszociológiai halmazon belül nemcsak a tematika, de a családdal kapcsolatos események trendjei is változhatnak: egyes kérdéskörök előtérbe kerülhetnek, miközben mások némileg elhalványulhatnak a társadalmi változások tükrében. Ha például a jelen könyv megírására tíz évvel korábban vállalkozunk, akkor a házasságok csökkenő számának lehetséges magyarázataira fókuszálunk, miközben most a 3. fejezetben tárgyaltak alapján tudhatjuk, hogy a házasságok száma a 2010-es években növekedésnek indult, ami mögött határozottan felsejlenek az utóbbi időben bevezetett családpolitikai ösztönzők. Ugyancsak mást vázolnánk fel a gyermekvállalás trendjeiről, hiszen tíz évvel ezelőtt Európa egyik legalacsonyabb (1,3 körüli) teljes termékenységi arányszámával rendelkezünk, miközben magas volt a még szülőképes korban lévő nőknek – a „Ratkó-unokáknak”⁷⁹ – az aránya. Bár 2021-re már 1,5 körülire növekedett a teljes termékenységi arányszám – feltehetően részben a családpolitikai intézkedé-

⁷⁹ Ez az elnevezés a „Ratkó-gyerekek” gyerekeire utal, akik közül sokan az 1970-es években születtek. A Ratkó-gyerekek – ahogy azt a második fejezetben is említettük – az 1950-es években születtek, amikor Magyarországon átmenetileg betiltották a művi terhességmegszakítást, így ez lett az egyik legnépesebb korosztály a 20. századi Magyarországon.

sek hatására –, ám ezzel párhuzamosan a szülőképes korú népesség száma jelentősen csökkent annak hatására, hogy a Ratkó-unokák többsége 45 éven felülivé vált. A gyermektelenek aránya pedig növekedést mutat, s várhatóan mind a tudatos, mind a nem tudatos döntések következtében kialakuló gyermektelenségi arány tovább fog nőni. Mindennek következtében a népességszám további csökkenése várható.

A kötetben feldolgozott témák áttekintése alapján az is látható, hogy sok olyan kutatást ismertettünk, amelyekben e sorok szerzői is aktívan részt vettek és részt vesznek. Így került sor az olyan fejezetek megírására, amelyek a családpolitika, a párkapcsolatok alakulása, a gyermekvállalás és a gyermektelenség, a mesterséges megtermékenyítés és az örökbefogadás, a munka–magánélet konfliktusai, a családon belüli munkamegosztás és az apai gondoskodás témaköreivel foglalkoznak – miközben nagyvonalúan kihagytunk olyan releváns témaköröket, mint például a transznacionális családok, a nagyszülők családon belüli szerepe, az egyéb rokonsági hálózatok feltérképezése s ezek helyzetének változásai, a felnőtté válás folyamatának családszociológiai releváns aspektusai, a szülői gondoskodás egyéb dimenzióinak vizsgálata, az egyszülős családok részletesebb bemutatása, vagy a családon belüli bántalmazás és erőszak kérdésköre. Pedig ezek az általunk feldolgozottakhoz hasonlóan jelentős szerepet töltenek be mind a nemzetközi, mind a hazai családszociológiában. Érdemes megismerni, tanulmányozni e témaköröket is, és velük kapcsolatban további vizsgálatokat folytatni. A következő részben megpróbálunk rövid áttekintést nyújtani arról, pontosan mely témakörök részletesebb ismertetései maradtak ki e könyvből – ezek közül elsősorban azokra fókuszálva, amelyeket itthon is kutatnak szociológus kollégáink.

Transznacionális családok

A migrációval összefüggő jelenségeket itthon is nagy társadalomtudományi érdeklődés övezi, és családszociológiai kutatások között is megjelentek már az e területre fókuszálók. Nem elhanyagolható kérdés például, hogy miként boldogulnak az olyan családok, melyek tagjai különböző országokban élnek. Ezeket a családokat a szakirodalom transznacionális családoknak nevezi (Blaskó 2016). A téma fontosságát jelzi, hogy a transznacionális családokkal többféle szempontból számos nemzetközi kutatás foglalkozik (lásd pl. Bryceson – Vuorela 2002, Antman 2011, Mazzucato – Schans 2011, Wilding et al. 2020). A transznacionális családok akkor kerültek igazán a figyelem középpontjába, amikor az apák után az anyák is megjelentek a családot egy külföldi országból végzett munka révén támogató szereplőként. Ugyanis amíg az apák külföldi munkavállala-

lása beleillett a tradicionális családmmodellbe – hiszen ez nem változtatta meg a hagyományos férfi kenyérkereső szerepét (Sorensen – Vammen 2014) –, addig a nők külföldi migrációja kevésbé harmonizált a nők hagyományos családi szerepeivel, mivel az elvándorolt nők külföldről már nem tudtak személyesen gondoskodni hátramaradt családtagjaikról. A szakirodalom a gondoskodás hiánya miatt egyre jobban felfigyelt a sokszor hátrahagyott gyerekekre, akiket gyakran a nagyszülők neveltek tovább. A transznacionális családok annyiban mindenképpen eltérnek a hagyományos családoktól, hogy esetükben kevésbé lesz hangsúlyos a család funkciói közül a pszichés jóllét megteremtése és a szocializáció. Emiatt ezeknek a gyerekeknek sérülhet a mentális jóllétük, romolhatnak az iskolai eredményeik, és körükben megnőhet a deviáns magatartások száma is (Blaskó 2016).

Itthon eddig Blaskó Zsuzsa (2016) térképezte fel a transznacionális családok életét korábbi kutatások bemutatásával: azt találta, hogy Európában mintegy „900 ezer gyermek élt úgy, hogy legalább az egyik szülője külföldi munkavállalás miatt volt tőle távol” (2016: 71). E gyermekeknek a többsége a dél-kelet-európai régióban él, de a jövőben az ilyen típusú jelenségek kutatása Magyarországon is aktuálissá válhat. Ugyanakkor az sem problémamentes, ha a gyermekek is a kivándorló szülővel, szülőikkel tartanak, és egy idő után a család visszatér külföldről. Ezzel a kérdéskörrel foglalkozik Árendás Zsuzsanna, Katona Noémi és Messing Vera (2020) kutatása, akik azt vizsgálták, milyen nehézségekkel kell szembeülniük a külföldről visszatérő gyermekeknek a hazai közoktatási rendszerben.

A nagyszülők részvétele a családok életében

Mivel a családpolitika elsősorban a familizmusra épül Magyarországon (Dupcsik – Tóth 2008), vagyis döntően a családoktól várja el a gondoskodási feladatok elvégzését, ezért is különösen fontos téma, hogy a nagyszülők miként vesznek részt a gyermekek gondozásában. A nagyszülőktől az unokák felé irányuló gondozási transzferek vizsgálata egyáltalán nem alulkutatott téma a hazai szociológiában: több szerző is vizsgálta már ezt a kérdéskört (Medgyesi 2005, Gyarmati 2015, Monostori 2020a). Gyarmati Andrea megállapítása szerint nemcsak az egyéni szintű normák, szokások, attitűdök befolyásolják a nagyszülők szerepvállalását, hanem a jóléti állam gondozási dimenziója is, azaz strukturális, intézményi faktorok. Míg Gyarmati időmérlegadatokat vizsgálata alapján azt találta, hogy a rendszerváltás időszaka és 2000 között csökkent azoknak a nagyszülőknek aránya, akik részt vesznek a gyermek gondozásban, addig Monostori Juditnak (2020a) a *Generations and Gender Survey* adatait feldolgozó kutatásából az derült ki, hogy az unokák gondozásában részt vevő nagyszülők aránya a 2004 és

2016 közötti időszakban jelentősen növekedett. A nemzetközi kutatásokkal összhangban a magyar kutatási eredmények is azt mutatták, hogy a nagymamák nagyobb valószínűséggel gondoskodnak az unokákról, mint a nagypapák (Monostori 2020a). Ennek az lehet a magyarázata – ahogy erre a korábbi fejezetekben már többször is rámutattunk –, hogy a társadalom a nőktől várja a gondoskodási feladatok elvégzését. A nagyszülő nemén kívül a másik legfontosabb tényező az unokákról való gondozási feladatok végzésében a nagyszülő egészségi állapota, hiszen a rossz egészségi állapot akadályozhatja a nagyszülőök részvételét az unokáik gondozásában (Monostori 2020a). Emellett számos egyéb tényező is hatással lehet a nagyszülőök által nyújtott gondozási munkára: például az iskolai végzettség és a nagyszülő családi állapota. Monostori 2011-es adatok elemzése alapján azt találta, hogy Magyarországon a személyes gondoskodást nyújtó nagyszülőök aránya alacsonyabb, mint Franciaországban és Belgiumban, viszont magasabb, mint Portugáliában, Észtországon és Ausztriában, míg Szlovéniával nagyon hasonló ez az arány. Annak mélyebb megértéséhez, hogy egy familizmusra épülő társadalomban miért alacsonyabb a nagyszülői gondoskodást nyújtók aránya, mint egyes nyugat-európai társadalmakban, további vizsgálatokra lenne szükség. Mindenesetre fontos mozzanata lehet a magyarázatnak, amire Medgyesi Márton (2017) vizsgálatai hívták fel a figyelmet: a 65 év feletti, gyermekeiktől külön élő, gondozási segítséget kapó idősök aránya Magyarországon (a többi kelet-közép-európai országhoz hasonlóan) jóval magasabb, mint Franciaországban és Belgiumban – ami arra utalhat, hogy az idősebb korosztályok egészségi állapota feltehetően nagyban eltérhet egymástól e két régióban.

A felnőtté válás családszociológiailag releváns aspektusai

Az e témakörrel kapcsolatos hazai kutatások a harmadik fejezetünkben már röviden tárgyalt életútelméletekhez köthetőek. Az egyéni életutak egymástól elkülönülő részekre tagolhatók, és a felnőtté válással kapcsolatos kutatások ennek az életútszakasznak a vizsgálatával foglalkoznak. Míg a felnőtté válás jogilag egyértelműen megjelölhető, hiszen bizonyos életkorhoz vagy eseményhez köthető, addig szociológiai értelemben kevésbé egyértelmű, hogy mikortól tekinthetünk valakit felnőttnek. Korábban bizonyos életesemények határozták meg a felnőttiséget: ezek közé tartozott a tanulmányok befejezése, a munkába állás, illetve a házasság és a gyermekvállalás. Ám mivel ezek az életesemények az életútban elhúzódhatnak, vagy egyes esetekben be sem következnek, ezért az elmúlt évtizedekben a felnőtté válás folyamatának megközelítései jelentősen átalakultak, és a felnőtté válás megítélésének egyéni, pszichológiai szempontjai felér-

tékelődtek. Arnett (1997) például az életesemények lényegtelené válását a felnőtté válás folyamatában azzal magyarázza, hogy az egyének egyre gyakrabban találkoznak egy-egy szerepnek egymástól néha igen eltérő megvalósulásaival, azaz kontextusfüggő, hogy mit jelent férjnek, feleségnek, anyának, apának vagy szülőnek lenni.

Számos szerző önálló életszakaszként definiálja a kamaszkor és a felnőttkor közötti átmenetet, melynek megnevezésére a posztadoleszcencia kifejezést használják (Vaskovics 2000, Somlai 2007, Murinkó 2019a). Magyarországon ezzel a kérdéskörrel először Vaskovics László (2000), majd Somlai Péter (2007) foglalkozott, Murinkó Livia pedig azt kutatta, hogyan zajlott a felnőtté válás Magyarországon a 2000-es években (Murinkó 2010b, 2019a). Murinkó négy mintázatot különített el a kamaszkor és a felnőtté válás közötti „posztadoleszcens” (*postadolescent*) életszakaszban az 1981–1983-as születési kohorsz életútja vizsgálata során: a leggyakoribb a kitolódó tanulás és a késői családalapítás mintázata, ahová a fiatalok fele sorolható, ezt követi (25%) a korai munkavállalás és a késői családalapítás mintázata. A fiatalok 17%-ára a korai családalapítás jellemző, míg „a felnőtté válás hagyományos, lineáris modelljét megtestesítő »iskolázott életút családdal« a legritkább (9%)” (Murinkó 2019a: 185).

Murinkó (2019a) azt is vizsgálta, hogy a különböző mintázatok miként függnek össze az egyének társadalmi-gazdasági helyzetével. Murinkó – összhangban Durst (2007a, 2007b) és Kelly (2005) korábbi kutatási eredményeivel – azt találta, hogy a leghátrányosabb szociodemográfiai háttérrel a korai családalapítók rendelkeznek, mivel számukra a gyermekvállaláson kívül nem igazán adott más választási lehetőség, mely révén a közösség elismert felnőtt tagjává válhatnának. Ugyanakkor a posztadoleszcens életszakaszban való „bennrekedés” szintén összefügghet társadalmi hátrányokkal, míg a standard „iskolázott életút családdal” a legelőnyösebb társadalmi-gazdasági háttérűek körében a leggyakoribb.

A családon belüli erőszak megnyilvánulásai és következményei

Az egyik legnehezebben kutatható, még ma is tabunak számító téma a családon belüli erőszak, mivel nagyon magas a látencia, mert mind az erőszak alkalmazója, mind annak elszenvedője igyekszik eltitkolni az erőszak létét. Ráadásul a társadalom nagy része úgy tekint a családon belüli erőszakra, mint valamely családi problémára, mely nem rá tartozik (Tóth 2018). Emiatt a hivatalos statisztikákban fellelhető számok minden bizonnyal alábecsülik a családon belül erőszak előfordulási arányait. A családon belüli erőszak nagyon sokféle formában nyilvánulhat meg, gyakran az e területre specializálódó szakemberek sem ismerik fel

minden fajtáját. Ráadásul Tóth Olga (2018) megfogalmazása szerint a magyarországi döntéshozók eddig általában „igyekeztek úgy lavírozni, hogy a lehető legkevesebb elköteleződéssel megússzák a párkapcsolati erőszak elleni fellépést”, így „figyelmelen kívül hagyták az Európai Unió, az ENSZ és egyéb nemzetközi szervezetek ajánlásait is, melyek rögzítik a kormányok felelősségét abban, hogy határozottabban lépjenek fel a nők (és a gyerekek) elleni családon belüli erőszakkal szemben” (Tóth 2018: 2).⁸⁰ Emögött valószínűleg az a megfontolás áll, hogy a magyar jogalkotás tartózkodik attól, hogy a párkapcsolati erőszak nemi szemléletű megközelítését elfogadja, és inkább egyéni jogsérelemként fogja azt fel.

Magyarországon a családon belüli erőszakot szociológiai megközelítésből először Tóth Olga vizsgálta, aki maga is felhívta a figyelmet arra, hogy „a családon belüli erőszak kutatása nemcsak Magyarországon, de a nyugat-európai országokban is viszonylag új, kevésbé kimunkált terület” (1999: 5). Pozitív fejlemény, hogy az elmúlt néhány évben több e területtel foglalkozó társadalomtudományi vizsgálati eredmény is napvilágot látott (lásd pl. Gregor 2014b, Krizsán – Roggeband 2018, Galántai et al. 2019), bár Magyarországon továbbra is alulkutatottnak számít ez a terület.

Gergor Anikó (2014) 2010-es Eurobarometer adatokon vizsgálta a nők elleni erőszakkal kapcsolatos attitűdöket, és azt találta, hogy bár a társadalmat alapvetően patriarchális értékrend jellemzi, azonban úgy tűnik, nagyfokú a közmeggyezés arról, hogy a nők elleni erőszak elterjedt, komoly és súlyos jelenség. Tóth (2018) egy 1998-as magyar TÁRKI és egy 2012-es nemzetközi FRA vizsgálat alapján úgy látta, hogy pozitív változás következett be a nők elleni erőszak észlelésével kapcsolatban Magyarországon az elmúlt 20 évben. Például míg az 1998-as országos reprezentatív adatok azt mutatták, hogy a nők 35%-a hajlamos volt hibáztatni a megerőszakolt áldozatot, addig a 2012-es adatok szerint már csak a nők 22,9%-a és a férfiak 27,6%-a fogadja el ezt a nézetet. Ugyanilyen irányú attitűdváltozást tükröztek az arra a kérdésre adott válaszok is, hogy a bántalmazott nők miért nem fordulnak a rendőrséghez: míg „1998-ban a megkérdezettek kétharmada vélte úgy, hogy a bántalmazás az áldozat szégyene, és elsősorban ez akadályozza meg, hogy rendőri segítséget kérjen, 2012-ben az így vélekedők aránya 16%-ra csökkent” (Tóth 2018: 9).

Galántai Júlia és szerzőtársai (2019) egy 30 fős interjú vizsgálatot végeztek olyan nőkkel, akik bántalmazó kapcsolatból léptek ki, de a bántalmazás nem ért véget a kapcsolat lezárásával, mert a bántalmazó fél a gyermek láthatásán keresztül továbbra is bántalmazó viszonyt tartott fenn az anyával szemben. Ez a

⁸⁰ A nőkkel szembeni erőszak és a kapcsolati erőszak elleni küzdelemről és azok megelőzéséről szóló isztambuli egyezményt az Európa Tanács 2011-ben fogadta el (lásd: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/home>), és az Európai Unió 2017-ben írta alá – hazánkban azonban még nem ratifikálták.

kutatás megerősítette, hogy a felügyeleti és láthatási jogot szabályozó rendeletek nem tudnak megfelelő módon működni egy olyan helyzetben, amikor valaki egy bántalmazó kapcsolatból lép ki.

Családon belüli bántalmazás elszenvedőivel is foglalkozott Czibere Ibolya és Nemes-Zámbó Gabriella (2020) kutatása, mely során gyermekvédelmi szakellátásban élő 15–17 éves fiatalokkal és a szakellátásban dolgozó szakemberekkel készített kvalitatív interjúk alapján az érintett fiatalok családperspektíváit – azaz családdal kapcsolatos elképzeléseit – vizsgálták. A fiatalok családtörténeteiből három meghatározó családelmény bontakozott ki: egyrészt a szülői gondviselési lehetőségek vagy képességek hiánya miatti problémás családban való nevelkedés, másrészt az elhanyagoló és bántalmazó családban nevelkedés, harmadrészt pedig a vér szerinti családelmény teljes hiánya.

A családon belüli erőszak témakörével összefüggésben számos egyéb fontos kérdés kínálkozik, melyeket a kutatók feltárhatnak: ezek közé tartoznak például az idősek családon belüli bántalmazásának vagy a gyerekek ellen elkövetett családon belüli erőszak felismerésének és megelőzési lehetőségeinek kérdései.

Az egyszülős és a mozaikcsaládok kutatása

A mozaikcsaládok kutatása mind a nemzetközi, mind a hazai irodalomban jól lefedett tématerületnek számít. A téma hazai kutatói például kiemelik, hogy a 21. század eleji magyar demográfiai adatok „nem támasztják alá a mozaikcsaládok növekvő mértékű elterjedését, és az egyszülős családok arányának hosszabb távú változásai sem mutatnak egyirányú trendet [...]”. Azoknak a családoknak az aránya viszont egyértelműen növekedett, amelyben a szülők élettársi kapcsolatban élnek [...]. Ha ezeket is „nem hagyományos családszerkezetnek” tekinténénk, akkor bátrabban érvelhetnénk a »nem hagyományos családszerkezet« térhódítása mellett” (Harcza – Monostori 2020: 3). Ugyanakkor a szerzők szerint a „nem hagyományos” minősítés sem lenne helyes, hiszen ezek a családformák – a maitól eltérő elterjedtséggel és legitimitással ugyan, de – a korábbi időszakban is jelen voltak Magyarországon.

Herke Boglárka (2021) az egyedülálló anyákkal kapcsolatos társadalmi attitűdökre vonatkozó szociológiai doktori kutatásai során az egyedülálló anyák támogatásának történeti-intézményi sajátosságait, valamint az egyedülálló anyák jóléti érdemességével kapcsolatos diskurzusokat hasonlította össze az 1990-es évekbeli Egyesült Királyságban, Egyesült Államokban és a 2010-es évekbeli Magyarországon. Az összehasonlító vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy míg mindegyik diskurzus a tradicionális családi értékek fontosságát hirdette, a

történeti-intézményi sajátosságokkal összhangban a diskurzusok máshogy keregették az egyedülálló anyák jóléti érdemességét. A segélyezésre épülő, az egyedülálló anyákat történetileg stigmatizáló angolszász jóléti rendszerekben a diskurzusok azt a kérdést feszegették, hogy az egyedülálló anyák érdemelnek-e egyáltalán állami segítséget. Ettől eltérően Magyarországon, ahol az egyedülálló anyák segítése emelt szintű juttatásként beépült a családi pótlék rendszerébe az 1950-es évektől kezdődően, a diskurzus azt kérdőjelezi meg, hogy érdemelnek-e több támogatást az egyszülős családok, mint a tradicionálisként értelmezett családok (a témával kapcsolatban lásd még: Herke – Janky 2021).

Monostori Judit (2019) anyagi helyzetük szempontjából vizsgálta az egyszülős családokat, és azt találta, hogy ahol a nők és a férfiak esélyegyenlősége jobban megvalósul, ott az egyszülős családok helyzete is kedvezőbben alakulhat. A nemek közötti egyenlőség és az egyszülős családok helyzete azért függhet össze ennyire szorosan Európában – különösen ott, ahol még akadnak tennivalók a nemek közötti egyenlőség megteremtése terén –, mert a párkapcsolat szétbomlása esetén legtöbbször az anyák maradnak az elsődleges szülők a gyermekek életében. Monostori vizsgálatában rámutatott arra a paradoxonra, hogy „Magyarországon átlag feletti [európai összehasonlításban] az egyszülős nők foglalkoztatottsága, a szegénységi mutatóik az országos átlaghoz képest és a gyermekes családok körén belül is magasak. [...] Ennek oka, hogy az egyszülős családok hátrányos helyzete mögött más, erőteljesen ható mechanizmusok működnek, mint például a kisgyermekes nők bérhátránya” (Monostori 2019: 37).

Azok a kutatások, melyek az apák oldaláról vizsgálták, hogy milyen lehetőségeik vannak új párkapcsolatot kialakítani, illetve újabb gyermeket vállalni az olyan férfiaknak, akik korábban már éltek tartós párkapcsolatban, és rendelkeztek gyermekkel, azt találták, hogy a férfiak esetében egy új párkapcsolat kialakításánál még jót is tehet a férfi megítélésének, ha korábban kipróbálta már a férj-, illetve apaszerepet (Murinkó – Szalma 2015, 2016). A legtöbb nő szemében külön bónusznak tűnt, ha partnerének korábbi kapcsolatából gyereke született, és annak nevelésében aktívan részt is vett. A legkelendőbbek éppen a gyermekükkel együtt élő férfiak voltak (Murinkó – Szalma 2016). A jövőbeli gyermekvállalást illetően is azt mutatták az eredmények, hogy a korábbi párkapcsolatból származó gyermek a férfiak esetében nem járt negatív hatással az új párkapcsolatban, míg a gyermeküket egyedül nevelő anyák új kapcsolatából már ritkábban született gyerekek (Murinkó – Szalma 2015).

Szinglikutatások

A házasság, a válás és az élettársi kapcsolatok alakulását a harmadik fejezetben vizsgáltuk, azonban nem ejtettünk szót az egyedülállókrol. A szingli fogalmát a magyar szociológiában Utasi Ágnes teremtette meg, amikor 2001–2002-ben a harmincas éveikben járó, nagyvárosi egyedülállók körében végzett kutatásokat. Utasi (2004) meghatározása alapján a szingliség az állandó párkapcsolat nélküli, anyagi jólétben élő fiatalok életformájára utal, kihagyva ebből az alacsony iskolai végzettségű, vidéken élő egyedülállók körét. Fő kutatási kérdése az volt, hogy miért dönt úgy, vagy kerül olyan helyzetbe az e korosztályhoz tartozó fiatalok egyötöde, hogy tartós párkapcsolat helyett a társnélküliséget vagy a rövidebb ideig tartó, egymást gyorsan követő párkapcsolatokat választja. A kutatási eredményei szerint a magyar fiatalok a versenytársadalom értékpreferenciát követve feláldozzák a tartós partnerkapcsolat lehetőségét, mivel ennek kialakítása és fenntartása túl sok időbe és energiába kerülne. Ehelyett inkább munkával töltik az idejüket, amit ráadásul a társadalom jutalmaz is. Azonban egy idő után sem erejük, sem igényük nem marad az egyedülálló státusz feladására, miközben ők maguk mégsem elégedettek a privilegizáltnak tűnő helyzetükkel, hiszen szenvednek a magánytól, és hosszabb távon párkapcsolatban képzelik a jövőjüket.

Szintén a szingliket kutatta Rövid Irén (2018) is, aki a 2011-es népszámlálási adatok alapján 201 ezer főt azonosított szingliként. Az általa használt definíció szerint a szinglik 20–39 év közötti, a népszámlálás pillanatában nőtlen vagy hajadon, egyszemélyes háztartásban élő, gyermektelen személyek (Rövid 2018). Rövid ugyan tágabban definiálta a szinglik csoportját, mint Utasi, de hozzá hasonlóan ő is azt találta, hogy a szinglik felülreprezentáltak Budapesten és más nagyvárosokban, valamint a magasabb iskolai végzettségűek körében. Továbbá azt is kimutatta, hogy Budapest kivételével a települések nagyobb részéről megállapítható, hogy a szinglik körében a férfiak vannak többségben.

Digitalizáció és család

Az új technológiai eszközök elterjedésével párhuzamosan megjelentek olyan szociológiai vizsgálatok, amelyek azt helyezik a kutatásuk fókuszában, hogy az új technológiák miként hatnak a családi élet különböző dimenzióira. Magyarországon is születtek már kutatások e témakörben, melyek többsége arra fókuszált, hogy az infokommunikációs technológiák elterjedésének milyen hatása lehet a munka–magánélet egyensúlyra (Dén-Nagy 2013, 2017).

Mások arra törekedtek, hogy feltárják, az új technológiai eszközök használatának milyen hatásai lehetnek a szülők és a gyerekek közösen töltött idejére

(Kutrovác et al. 2018). A gyerekek technológiahasználatával kapcsolatos szülői mediációt vizsgáló, 2007 és 2017 között megjelent nemzetközi irodalom szisztematikus áttekintése alapján több szülői stratégiát azonosítottak – köztük a korlátozást, a szülőkkel közös használatot, a monitorozást és a távolságtartást –, ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet, hogy a legtöbb tanulmányból hiányzott a szociológiai látásmód (Kutrovác et al. 2018). Emellett fontosnak tartották, hogy a jövőben nagyobb hangsúlyt helyezzenek a technológiahasználat és a társadalmi státusz közötti kapcsolat vizsgálatára, és ezáltal képet kaphassanak arról is, milyen mintázatok léteznek a technológiai eszközök használatában a szülők társadalmi státusza szerint.

Az érem másik oldalát vizsgálva Mikó és Nagy (2021) nem a szülők szemszögéből elemezték a technológiahasználat kérdését, hanem 12 és 16 év közötti kamaszokkal készített interjúk tükrében. Az eredmények azt mutatták, hogy a kamaszok szerint a szülők gyakran igazságtalanul ítélik meg őket a túlzott technológiahasználatuk miatt, miközben sokszor éppen az iskolai feladatok elvégzéséhez használják azokat. A kutatás alapján arra lehet következtetni, hogy pozitív kapcsolat létezhet a szülők digitális készségei, a digitális eszközökhöz való hozzáférése, valamint a gyerekek oktatási és munkaerőpiaci lehetőségei között (Mikó – Nagy 2021). E kérdéskör vizsgálata különös aktualitást nyert a COVID-19 pandémia idején, amikor világszerte számos oktatási intézményt ideiglenesen lezártak és áttértek a digitális oktatásra.

Tinédzserkori terhessegek

Ahogy azt a negyedik fejezetben részletesen is bemutatottuk, az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt az első gyermekvállalás életkora mind a férfiak, mind a nők körében. Emögött olyan tényezők húzódnak meg, mint az oktatási expanzió, a biztos munkapiaci helyzet megteremtése, illetve hogy a nők állásukat feltéve nehezen tudják gyermekvállalási és karrierterveiket összeegyeztetni. Ugyanakkor fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy például ez utóbbi kérdésfeltevés a mélyszegénységben élők számára egyáltalán nem releváns, hiszen „az őket sújtó tartós munkanélküliség okán életükben ez a választási kényszer fel sem merül” (Béki 2013: 117). Így az alacsony iskolai végzettségűek és az elmaradott fejlettségű megyékben élők körében a gyermekvállalás elhalasztása egyáltalán nem következett be: sőt, 2011 és 2016 között még emelkedett is az éves születések száma a 20 év alatti nők körében (Makay 2019). Ezt a jelenséget nevezi Kapitány Balázs (2018) a nemzetközi szakirodalom alapján bimodális, azaz kétcsúcsú termékenységnak, melynek kialakulása mögött számos ok húzódnak: Kapitány azt feltételezi, hogy ez annak köszönhető, hogy a 2011 és 2016 közötti

20%-os termékenységtöbblet meglehetősen szelektív módon – elsősorban a 8 osztályt vagy azt sem végzett nők körében tapasztalható „baby-boom” hatására – érvényesült.

Szintén ebben a témában végzett vizsgálatot Husz Ildikó és Elek Zsuzsanna Réka (2019), akik arra a kérdésre keresték a választ, hogy a fiatalkori terhesség vajon valóban oka-e a korai iskolaelhagyásnak és ezáltal a rossz munkaerőpiaci helyzetnek, vagy pedig az ezen jelenségek közötti oksági összefüggést a mögöttük meghúzódó szocioökonómiai hátrányok teremtik meg. A kutatási eredményeik alapján úgy tűnik, hogy az utóbbiról van szó, azaz a szegénység, a társadalmi kirekesztettség, a jövőbeli kilátások hiánya, a rossz iskolai tapasztalatok és kimenetek egyszerre okai és következményei mind a korai gyermekvállalásnak, mind pedig az iskolából való kimaradásnak.

Husz és Elek (2019) eredményei összhangban állnak másfél-két évtizeddel korábbi vizsgálatok következtetéseivel, melyek a fiatalkori terhesség jelenségét a társadalmi kirekesztődés egyik tüneteként értelmezték. Durst Judit (2007a, 2007b) egy észak-magyarországi „gettósodó” aprófaluban 1999–2000-ben végzett terepkutatásai során az alacsony társadalmi státusú, alacsony iskolai végzettségű, a társadalomból kirekesztődve élők gyermekvállalási szokásainak vizsgálata alapján arra jutott, hogy e jelenség megértését jobban segíti, ha a szokásostól eltérő módon „úgy tesszük fel a kérdést, hogy vajon miért lenne érdeke a mobilitásban egyáltalán nem reménykedő, a hatalomból kirekesztett embereknek a természetes biológiai történésekkel szembemenve élni a szülétecsszabályozás eszközével. Ez ugyanis költségekkel jár – mind egészségügyi kockázatait, mind a vele járó kötöttségeket, mind pedig anyagi vonzatát tekintve” (Durst 2007b: 95).

Gyukits György (2003) a főváros egyik szegénynegyedében, a Dzsumbujban⁸¹ készített interjúkat olyan anyákkal, akik fiatalkoruként születtek első gyermeküket. Interjúalanyai többsége fiatal roma nő volt, de Gyukits kiemelte, hogy a fiatalkorúak gyermekvállalása nem roma sajátosság,⁸² hanem a szegény-

⁸¹ A Dzsumbuj a IX. kerületi Illatos út és a Gubacsi út sarkán kialakult egykori nyomortelep, melyről szociográfiai leírás is készült (Ambrus 1988).

⁸² Itt említhető Neményi Mária 1990-es évekbeli kvalitatív kutatása, melyben 20 egészségügyi szakembernek és 80 cigány anyának a terhesség, a szülés és a kisgyermekgondozás során igénybe vett egészségügyi ellátással kapcsolatos tapasztalatait és percepcióit elemezte. A kutatás módszertanilag (négy különböző cigány csoportból merítve) és elméletileg is dekonstruálta azt a homogenizált képet, ami feltehetően nemcsak az egészségügyi szakemberek fejében, hanem a magyar társadalom jelentős részében él a romákról. A kutatás egyik végkövetkeztetése ma is aktuális: az egymástól nagymértékben eltérő oláh cigány, beás, romungro és budapesti vegyes cigánycsoport „különbözösége és a velük szemben alkalmazott bánásmód hasonlósága arra figyelmeztet bennünket, hogy az univerzális-racionális szakértői felfogás és a cigányokat egységesként látó, gyakran előítéletes megközelítés együtt az esetek nagy részében inadekvát kommunikációt eredményez” (1998: 55).

negyedben élő fiatal nők szociális helyzetéből adódó következmény, melynek három fő meghatározó tényezője a szegénység, az alacsony iskolai végzettség és az erőforrásként kevésbé használható társadalmi kapcsolati hálózat. Ezt alátámasztandó, többek között Kelly (1995) gettósodott amerikai közösségekben végzett szociálintropológiai kutatásainak eredményei alapján azzal érvelt, hogy a gettóban élő feketék esetén is nagyon hasonló jelenségekkel találkozhatunk: az ott élők is elfogadják az amerikai társadalomban uralkodó kulturális célként az anyagi jólétet, ám ennek eléréséből legitim eszközök híján ki vannak zárva. Gyukits szerint amerikai sorstársaikhoz hasonlóan a gettószerű Dzsumbujban lakó tizenéves lányok is arra jutnak a körülöttük élők és saját tapasztalataik alapján, hogy „nem érdemes időt és energiát fektetni az iskolába, ennek azonban az a következménye, hogy amúgy is korlátozott lehetőségeik tovább szűkülnek, és így a fiatalkori gyermekvállalás nem ronthatja későbbi életesélyeiket” (2003: 72). Gyukits az általa vizsgált problémakör komplex társadalmi kezelését javasolta, aminek fő pontjai máig érvényesnek hatnak: „Egyrészt e leányoknak nincsenek értékes társadalmi kapcsolataik, amelyeket erőforrásként használhatnának. Ebben az esetben segítséget jelenthetnek a szociális szervezetek, amelyek saját tagjaik társadalmi tőkéjét bocsáthatnák rendelkezésükre. Fontos azonban, hogy a lehetőségek horizontja ne szűküljön a redistributív szférára, hanem utat nyisson a piaci integráció irányába. Hiszen a magasabb iskolai végzettség segítségével megszerezhető jó állások reális alternatívája miatt halasztják későbbre a szülést a jobb szociális körülmények között lévő nők. Másrészt a kapcsolataikból hiányzik a bizalom, ez pedig a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésével növelhető” (Gyukits 2003: 80).

Fontos még említeni Hajdu Gábor és Hajdu Tamás (2021) új kutatási eredményeit. Ők az 1974-es abortuszkorlátozás hosszútávú hatásait a 2011-es népszámlálási adatok felhasználásával vizsgálva azt találták, hogy a terhességmegszakításhoz való hozzáférés korlátozása után született gyermekeket felnőtt korukban (átlagosan) nagyobb eséllyel jellemezte alacsonyabb iskolai végzettség, munkanélküliség és tinédzserkori szülővé válás, amit feltehetően a nem kívánt terhességből megszületett gyerekek (kohorszon belüli) nagyobb száma magyaráz.

Mivel a tizenévesek gyermekvállalása egyáltalán nincs eltűnőben Magyarországon, és egyelőre még az sem teljesen világos, hogy pontosan milyen mechanizmusok vezettek a kétszcúszú termékenységi görbék kialakulásához, e kérdéskörök vizsgálata továbbra is több feladatot tartogat a családszociológusok számára.

Kapcsolathálózati megközelítések

A kapcsolathálózati megközelítések jól alkalmazhatóak családszociológiai témák feltérképezése és feltárása részeként is. Mint a korábbi bekezdésekben láthattuk, a fiatalok terheességének vizsgálata (Gyukits 2003) során is kimutathatóvá váltak a társadalmi kapcsolati hálók jellegzetességeiből adódó összefüggések.

A társadalmi hálózatok magyarországi kutatói közül például Albert Fruzsina és Dávid Beáta barátságkutatásai (1998, 2007, 2012, 2016) a családi és baráti kapcsolatoknak az utóbbi három évtized alatt tapasztalt átalakulására irányították a figyelmet: „A bizalmas kapcsolathálózatok mérete stabil maradt a vizsgált [1986–2018 közötti] időszakban, ugyanakkor a dominánsan rokoni, pontosabban szűk családi kapcsolatokból álló hálózatokat felváltották a jelentős részben, sőt dinamikusan növekvő arányban csak nem rokoni, főként baráti kapcsolatokból álló bizalmas hálózatok. A változásnak jelentős korosztályi és nemi meghatározottsága van: a fiatalok a korábbi évekhez képest kevésbé említik családtagjaitkat bizalmasukként, a férfiak körében pedig kifejezetten megnőtt a barátok említésének esélye, amiből arra következtethetünk, hogy a problémák megbeszélése, az érzelmi támogató funkció a férfiak barátságait is egyre inkább jellemzi” (Albert et al. 2020: 24). Egyik legfrissebb munkájukban pedig azt is kiemelték, hogy a családszerkezet demográfiai változásai miatt csökkent a támogató családi kapcsolatok száma, ami – főként a fiatalabb korcsoportokban – szintén hozzájárulhatott a baráti kapcsolatok jelentőségének növekedéséhez (Albert et al. 2021).

A hálózati megközelítések rengeteg új módszertani aspektussal gazdagíthatják a családszociológiát, nem is beszélve például az online platformokon, többek között a közösségi hálózatokban, jól alkalmazható netnográfiai és más, a társadalomtudományokban még innovatívnak számító különféle – pl. számítógépes nyelvfeldolgozási (NLP – *natural language processing*) – módszerekről. A hálózattudomány mint a szociológia egyik legfiatalabb és legdinamikusabban fejlődő társtudománya sok lehetőséget tartogat a családszociológusok számára is.

Konklúzió

Összességében láthatjuk, hogy a családszociológia a szociológiának egy dinamikusan változó aldiszciplínája, amelynek kereteit nehéz pontosan meghatározni, hiszen azok együtt változnak a társadalommal. E zárófejezetben a korábban részletesebben feldolgozott – részben saját – témáink mellől/mögül kitekintve néhány olyan kimaradt témát villantottunk fel, amelyeket a hazai családszocioló-

gusok vizsgálnak, azonban ezt is a teljesség igénye nélkül tudtuk csak megtenni. Fontos lett volna többet foglalkozni például a családszociológiai kutatásokban jól alkalmazható adatgyűjtési, adatfeldolgozási és elemzési módszerekkel, valamint szintén szentelhetünk volna legalább néhány oldalt az esetlegesen felmerülő kutatásetikai kérdéseknek. A családszociológiához kapcsolható számos más olyan téma kínálkozik további társadalomtudományi kutatásra, amely itthon a kevésbé kutatott területek közé tartozik. Ilyenek például a nevelőszülőiség, a születésszabályozás, a klímaváltozás hatásai, az 50 év felettiek válása, az időskori párkapcsolati formák, a család és az egészségmegőrzés összefüggései, a családi migrációs tapasztalatok, a családon belüli pénzkezelés kérdése vagy a családi kapcsolathálók vizsgálata.

Emellett oly módon is kialakulhatnak új kutatási témák, hogy új módszertani megközelítéssel vizsgálnak korábban már kutatott területeket: például különböző kisebb földrajzi egységekre bontott fertilitási adatokon földrajzi elemzés is végezhető. Ugyanakkor egy-egy nagyobb társadalmi, gazdasági, technológiai, politikai és környezeti átalakulás vagy akár krízishelyzet is képes újabb és újabb témákat nyújtani a családszociológusok számára. Legutóbb például a COVID–19 járvány tette lehetővé, hogy a pandémia okozta helyzeteknek a családok életére gyakorolt hatásait különböző szempontokból vizsgálják. Gyakorló családszociológusként csak biztatni tudjuk jelenlegi és jövőbeli társadalomkutató kollégáinkat a könyvünkben felvetett kérdések továbbgondolására, új kutatási kérdések megfogalmazására, a jól feldolgozott területeken a munkálkodás folytatására (akár a meglévő adatok új szempontú feldolgozásával), valamint a kevésbé ismert vagy feldolgozott területeken úttörő munkára.

Ahogy a könyv elején jeleztük, családszociológiai kutatások folytatása a mai magyar társadalom sok szempontból polarizált politikai-ideológiai környezetben akár kifejezetten provokatív vállalkozásnak is tűnhet (ami esetenként nem kívánt izgalomnak is kiteheti a téma kutatóit hazánkban és más kelet-közép-európai tájakon). Bízunk benne, hogy mindez nem szegi a kedvét a fiatal – és kevésbé fiatal – társadalomkutatóknak, hogy családszociológiai témakörökkel kapcsolatos kutatási kérdéseket a jövőben (is) tudományos megalapozottsággal vizsgáljanak.

Irodalom

- Aidukaite, J. – Telisauskaite-Cekanavice, D. (2020): The Father's Role in Child Care: Parental Leave Policies in Lithuania and Sweden. *Social Inclusion*, 8(4): 81–91. <https://doi.org/10.17645/si.v8i4.2962>
- Albert F. – Dávid B. (1998): A barátokról. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 257–276.
- Albert F. – Dávid B. (2007): *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Albert F. – Dávid B. (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In: Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 343–356.
- Albert F. – Dávid B. (2016): A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(3): 22–47. <http://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.3.22>
- Albert F. – Dávid B. – Tóth G. (2020): Hány barátja van Önnek? A barátok számának alakulása három évtized alatt (1986–2018). *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10(3): 3–30. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.3.3>
- Albert F. – Koltai J. – David B. (2021): The Increasing Importance of Friends: Changes in Core Discussion Network Composition in Post-communist Hungary between 1997–2015. *Social Networks*, 66: 139–145. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2021.02.005>
- Ambrus, P. (1988): *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Budapest: Magvető.
- Antman, F. M. (2011): International Migration and Gender Discrimination among Children Left Behind. *The American Economic Review*, 101(3): 645–649. <http://doi.org/10.1257/aer.101.3.645>
- Árendás Zs. – Katona N. – Messing V. (2020): A transznacionális mobilitás hatásai a magyarországi családokra és gyerekekre: fókuszban a hazatérő gyerekek iskolai reintegrációjával kapcsolatos pedagógus-perspektívák. *Regio*, 27(3): 115–148. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v27i3.276>

- Ariès, P. (1980): Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West. *Population and Development Review*, 6(4): 645–650. <https://doi.org/10.2307/1972930>
- Arnett, J. J. (1997): Young People's Conceptions of the Transition to Adulthood. *Youth & Society*, 29(1): 3–23.
- Atkinson, M. P. – Boles J. (1984): WASP (Wives as Senior Partners). *Journal of Marriage and Family*, 46(4): 861–870. <https://doi.org/10.2307/352534>
- Bagavos, C. (2022): On the contribution of foreign-born populations to overall population change in Europe: Methodological insights and contemporary evidence for 31 European countries. *Demographic Research*, 46(7): 179–216. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2022.46.7>
- Bartus T. (2018): Educational Hypogamy and Second Births in Hungary. *Demográfia* – English edition, 61(5): 5–28. <https://doi.org/10.21543/DEE.2018.1>
- Bartus T. – Murinkó L. – Szalma I. – Szél B. (2013): The Effect of Education on Second Births in Hungary: A Test of the Time-squeeze, Self-selection and Partner-effect Hypotheses. *Demographic Research*, 28(1): 1–32. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2013.28.1>
- Bauer Zs. (2014): „Laikus szakértő” páciensek, avagy a változó orvos–beteg viszony megélése és értékelése a meddőségkezelési eljárásban. *Kultúra és közösség*, 5(3): 159–172.
- Beall, C. M. – Goldstein, M. C. (1981): Tibetan Fraternal Polyandry: A Test of Sociobiological Theory. *American Anthropologist*, 83: 5–12. <https://doi.org/10.1525/aa.1981.83.1.02a00010>
- Beaujouan, É. – Sobotka, T. – Brzozowska, Z. – Zeman, K. (2017): Has childlessness peaked in Europe? *Population & Societies*, 540(1): 1–4.
- Beck, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage. (Magyarul 2003-ban jelent meg *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba* címmel.)
- Becker, G. S. ([1981] 1991): *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bettelheim, B. (1987): *A Good Enough Parent: A Book on Child-Rearing*. New York: Knopf.
- Béki O. (2013): A serdülőkori gyermekvállalás lehetséges okai egy cigánytelepen. *Belvedere Meridionale*, 25(3): 117–129. <https://doi.org/10.14232/belv.2013.3.8>
- Bianchi, S. M. – Milkie, M. A. (2010): Work and Family Research in the First Decade of the 21st Century. *Journal of Marriage and Family*, 72(3): 705–725. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00726.x>
- Billari, F. C. (2004): Becoming an Adult in Europe: A Macro/(Micro)-demographic Perspective. *Demographic Research*, 3(2): 13–44. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2004.S3.2>

- Billingsley, S. (2010): The Post-communist Fertility Puzzle. *Population Research and Policy Review*, 29(2): 193–231. <http://dx.doi.org/10.1007/s11113-009-9136-7>
- Björk, S. (2013): Doing Morally Intelligible Fatherhood. Swedish Fathers' Accounts of their Parental Part Time Work Choices. *Fathering*, 11(2): 221–237. <https://doi.org/10.3149/fth.1102.221>
- Björnberg, U. (2011): Gender and Power in Families and Family Policies. Sweden in the Nordic Context. *Sociologica*, 1: 1–16. <https://doi.org/10.2383/34630>
- Blaskó Zs. (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. *Demográfia*, 48(2–3): 159–186.
- Blaskó Zs. (2006): *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Blaskó Zs. (2011): „Hároméves kor alatt mindenképpen megsínyli?” Interjú kutatás kisgyermekes anyák körében. In: Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: Társi Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 156–170.
- Blaskó Zs. (2016): Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(1): 71–88. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.1.71>
- Bloemen, H. – Stancanelli, E. (2007): *A Model of Female Breadwinnership. Is She Outearning Him?* Toulouse: European Economic Association & Econometric Society.
- Bloemen, H. – Stancanelli E. (2015): Toyboys or Supergirls? An Analysis of Partners' Employment Outcomes When She Outearns Him. *Review of Economics of the Household*, 13(3): 501–530. <https://doi.org/10.1007/s11150-013-9212-y>
- Blum S. (2016): Family Policies in Post-Socialist Welfare States: Where Are They Located in the European Worlds of Welfare? In: Roosalu, T. – Hofäcker, D. (szerk.): *Rethinking Gender, Work and Care in a New Europe*. London: Palgrave Macmillan, 21–46. https://doi.org/10.1057/9781137371096_2
- Blum, S. – Rille-Pfeiffer, C. (2010): *Major Trends of State Family Policies in Europe*. Family Platform Working Report. https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/27692/1/EF3_StateFamilyPolicies.pdf (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- Boros J. (2021): Császármetszések növekvő trendje a világban és Magyarországon. *Korfa*, 1, 1–4. <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/view/2811/2699> (Letöltve: 2021. 08. 28.)
- Bouget, D. – Saraceno, C. – Spasova S. (2017): Towards New Work-life Balance Policies for Those Caring for Dependent Relatives? In: Vanhercke, B. – Sabato, S. – Bouget D. (szerk.): *Social Developments in the European Union 2017*. Brussels: ETUI – OSE, 155–180.

- Bourdieu, P. (1996): On the Family as a Realized Category. *Theory, Culture & Society*, 13(3): 19–26. <https://doi.org/10.1177/026327696013003002>
- Boyer, C. (2007): Double Stigma: The Impact of Adoption Issues on Lesbian and Gay Adoptive Parents. In: Javier, R. A. – Baden, A. L. – Biafora, F. A. – Camacho-Gingerich, A. (szerk.): *Handbook of Adoption: Implications for Researchers, Practitioners, and Families*. Thousand Oaks, CA: Sage, 228–241. https://sk.sagepub.com/reference/hdbk_adoption/n15.xml (Letöltve: 2021. 09. 12.)
- Brandth, B. – Kvande, E. (2001): Flexible Work and Flexible Fathers. *Work, Employment & Society*, 15(2): 251–267. <https://doi.org/10.1177/09500170122118940>
- Brandth, B. – Kvande, E. (2016): Masculinity and Fathering Alone during Parental Leave. *Men and Masculinities*, 21(1): 72–90. <https://doi.org/10.1177/1097184X16652659>
- Brines, J. (1994): Economic Dependency, Gender, and the Division of Labor at Home. *American Journal of Sociology*, 100(3): 652–688. <https://doi.org/10.1086/230577>
- Bryan, D. M. (2013): To Parent or Provide? The Effect of the Provider Role on Low-Income Men's Decisions about Fatherhood and Paternal Engagement. *Fathering*, 11(1): 71–89. <https://doi.org/10.3149/fth.1101.71>
- Bryceson, D. – Vuorela, U. (szerk.) (2002): *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003087205>
- Bukodi E. (2001): A párkapcsolat-formálódás és -felbomlás néhány társadalmi meghatározója. In: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentések a nők és a férfiak helyzetéről 2001*. Budapest: TÁRKI Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkárság, 88–112.
- Bukodi E. (2002): Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. *Szociológiai Szemle*, 12(2): 28–58.
- Bukodi E. (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Bukodi E. (2005): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás. In: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 15–43.
- Burgess, E. W. – Locke, H. J. (1945): *The Family: From Institution to Companionship*. New York: American Book Company.

- Byron, K. (2005): A Meta-Analytic Review of Work-Family Conflict and Its Antecedents. *Journal of Vocational Behavior*, 67(2): 169–198. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.08.009>
- Caldwell, J. C. – Caldwell, B. K. – Caldwell, P. – McDonald, P. F. – Schindlmayr, T. (2006): *Demographic Transition Theory*. Dordrecht: Springer.
- Carlson, E. – Klinger, A. (1987): Partners in life: Unmarried couples in Hungary. *European Journal of Population*, 3(1): 85–99. <https://doi.org/10.1007/bf01797093>
- Chang, A. – McDonald, P. – Burton, P. (2010): Methodological Choices in Work-Life Balance Research 1987 to 2006. A Critical Review. *The International Journal of Human Resource Management*, 21(13): 2381–2413. <https://doi.org/10.1080/09585192.2010.516592>
- Cheadle, J. E. – Amato, P. R. – King, V. (2010): Patterns of Nonresident Father Contact. *Demography*, 47(1): 205–225. <https://doi.org/10.1353/dem.0.0084>
- Cherry, A. (2014): The Rise of the Reproductive Brothel in the Global Economy: Some Thoughts on Reproductive Tourism, Autonomy, and Justice. *University of Pennsylvania Journal of Law & Social Change*, 17: 257–312.
- Chesley, N. (2011): Stay-at-home Fathers and Breadwinning Mothers. Gender, Couple Dynamics, and Social Change. *Gender & Society*, 25(5): 642–664. <https://doi.org/10.1177/0891243211417433>
- Clair, A. (2019): Housing: An Under-Explored Influence on Children's Well-Being and Becoming. *Child Indicators Research*, 12: 609–626. <https://doi.org/10.1007/s12187-018-9550-7>
- Clark, S. C. (2000): Work/Family Border Theory: A New Theory of Work/Family Balance. *Human Relations*, 53(6): 747–770. <https://doi.org/10.1177/0018726700536001>
- Cliquet, R. (2003): Major Trends Affecting Families in the New Millennium: Western Europe and North America. In: *Major Trends Affecting Families*. A Background Document. Prepared by the Programme on the Family. New York: United Nations. <https://www.un.org/development/desa/family/publications/major-trends-affecting-families.html> (Letöltve: 2021. 10. 05.)
- Coles, R. L. (2009): 'Just Doing What They Gotta Do'. Single Black Custodial Fathers Coping with the Stresses and Reaping the Rewards of Parenting. *Journal of Family Issues*, 30(10): 1311–1338. <https://doi.org/10.1177/0192513X09339290>
- Connell, R. W. (1987): *Gender and Power*. Stanford: Stanford University Press.
- Connell, R. W. (1995): *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R. W. (2002): *Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R. W. – Messerschmidt, J. W. ([2005] 2011): Hegemón maszkulinitás. A fogalom újragondolása. In: Hadas M. (szerk.): *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 126–148. <https://tatk.elte>

hu/dstore/document/1550/Hadas_F%C3%A9rfikutatások.pdf (Letöltve: 2022. 01. 07.)

- Corea, G. (1985): *The mother machine: Reproductive technologies from artificial insemination to artificial wombs*. New York: Harper & Row.
- Corradi C. (2021): Motherhood and the contradictions of feminism: Appraising claims towards emancipation in the perspective of surrogacy. *Current Sociology*, 69(2): 158–175. <https://doi.org/10.1177/0011392120964910>
- Craig, L. (2006): Does Father Care Mean Fathers Share? A Comparison of How Mothers and Fathers in Intact Families Spend Time with Children. *Gender & Society*, 20(2): 259–281. <https://doi.org/10.1177/0891243205285212>
- Craig, L. – Mullan K. (2011): How Mothers and Fathers Share Childcare: A Cross-National Time-Use Comparison. *American Sociological Review*, 76(6): 834–861. <https://doi.org/10.1177/0003122411427673>
- CROME [Critical Research on Men in Europe] (2004): Men, Masculinities, and Europe. In: Kimmel, M. – Hearn, J. – Connell, R. W. (szerk.): *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Thousand Oaks, CA: Sage, 141–162.
- Csákó M. (2014): Lehet-e „ép” a család? Lehet-e „sérült” a család? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(2): Vita rovat. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/934/872> (Letöltve: 2021. 09. 22.)
- Csáky, V. – Gerber, D. – Szeifert, B. et al. (2020): Early Medieval Genetic Data from Ural Region Evaluated in the Light of Archaeological Evidence of Ancient Hungarians. *Scientific Reports*, 10: 19137. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z>
- Cseh-Szombathy L. (1979): A család meghatározása. In: Cseh-Szombathy L. *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest: Gondolat, 10–33.
- Cseh-Szombathy L. (1985): *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- Cseh-Szombathy L. (1994): Az értékek változásának hatása a családok működésére. *Demográfia*, 37(3–4): 366–372.
- Csurgó B. (2021): Önmegvalósítás, nosztalgia és család-munka egyensúly. A vállalkozásalapítás motivációinak vizsgálata a kreatív vidéki vállalkozók körében. *Szociológiai Szemle*, 30(4): 4–25. <https://doi.org/10.51624/Szoc-Szemle.2020.4.1>
- Czibere I. – Nemes-Zámbó G. (2020): Családperspektívák kiegyensúlyozatlan családi struktúrákban nevelkedő fiatalok körében. *Esély*, 31(3): 71–93.
- Darvas Á. – Farkas Zs. – Kende Á. – Vígh K. (2016): Roma gyerekek a szakellátásban. Gyermekjólét és gyermekvédelem Nógrád megyében. *Esély*, 27(4): 52–82.
- Davaki, K. (2016): *Demography and family policies from a gender perspective*. Brussels: European Parliament. <https://www.europarl.europa.eu/RegData/>

- etudes/STUD/2016/571394/IPOL_STU%282016%29571394_EN.pdf (Letöltve: 2021. 10. 05.)
- Dén-Nagy I. (2013): Az infokommunikációs technológiák munka–magánélet egyensúly megteremtésében játszott szerepe – elméleti áttekintés. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3(3): 1–21. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2013.3.1>
- Dén-Nagy I. (2017): *Problem Solver or Private Life Killer? Mobile Telephony and Work-life Balance in Hungary*. PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézet.
- Dermott, E. (2003): The 'Intimate Father': Defining Paternal Involvement. *Sociological Research Online*, 8(4). <https://www.socresonline.org.uk/8/4/dermott.html> (Letöltve: 2021. 12. 07.)
- Dermott, E. (2008): *The Intimate Father. A Sociological Analysis*. Routledge: London.
- Deutsch, F. M. (2007): Undoing Gender. *Gender & Society*, 21(1): 106–127. <https://doi.org/10.1177/0891243206293577>
- Deutsch, F. M. – Saxon, S. E. (1998): Traditional Ideologies, Nontraditional Lives. *Sex Roles*, 38(5/6): 331–362. <https://doi.org/10.1023/A:1018749620033>
- Doucet, A. (2004): "It's Almost Like I Have a Job, but I Don't Get Paid": Fathers at Home Reconfiguring Work, Care, and Masculinity. *Fathering*, 2(3): 277–303. <https://doi.org/10.3149/ft.0203.277>
- Doucet, A. – Lee, R. (2014): Fathering, Feminism(s), Gender, and Sexualities: Connections, Tensions, and New Pathways. *Journal of Family Theory & Review*, 6(4): 355–373. <https://doi.org/10.1111/jftr.12051>
- Doucet, A. – Merla, L. (2007): Stay-At-Home Fathering. A Strategy for Balancing Work and Home in Canadian and Belgian Families. *Community, Work and Family*, 10(4): 455–473. <https://doi.org/10.1080/13668800701575101>
- Drago, R. – Black, D. – Wooden, M. (2005): Female Breadwinner Families. Their Existence, Persistence and Sources. *Journal of Sociology*, 41(4): 343–362. <https://doi.org/10.1177/1440783305058465>
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4): 307–328.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2014): Family Systems and Family Values in Twenty-First-Century Hungary. In: Rajkai Zs. (szerk.): *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies*. Leiden – Boston: Brill, 210–249.
- Durst, J. (2007a): *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970–2004)*. PhD-értekezés. Budapest: BCE.
- Durst, J. (2007b): Több a kára, mint a haszna: születésszabályozás a „gettóban”. *Demográfia* 50(1): 74–103.

- Duyvendak, J. W. – Stavenuiter, M. (szerk.) (2004): *Working Fathers, Caring Men. Reconciliation of Working Life and Family Life*. The Hague/Utrecht: Ministry of Social Affairs and Employment – Verwey-Jonker Institute.
- Easterlin, R. A. (1987): *Birth and Fortune. The impact of numbers on Personal Welfare*. Chicago and London.
- EC [European Commission] (2020): *The feasibility study for a child guarantee*. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c312c468-c7e0-11ea-adf7-01aa75ed71a1/language-en> (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- Eerola, P. – Mykkänen, J. (2013): Paternal Masculinities in Early Fatherhood Dominant and Counter Narratives by Finnish First-Time Fathers. *Journal of Family Issues*, 36(12): 1674–1701. <https://doi.org/10.1177/0192513X13505566>
- EMMI [Emberi Erőforrások Minisztériuma] (2019): Az Emberi Erőforrások Minisztériuma egészségügyi szakmai irányelve az infertilitás és subfertilitás kivizsgálásáról és az asszisztált reprodukciós kezelésekről. EüK. 14. szám EMMI szakmai irányelv. https://www.hbcs.hu/uploads/jogszabaly/2953/fajlok/EMMI_iranyelve_infertilitas.pdf (Letöltve: 2021. 07. 22.)
- Engels, F. ([1884] 1977): *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Budapest: Kossuth.
- Erdélyi G. (szerk.) (2021): *Anyák és apák. Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban (1500–1918)*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.
- Esping-Andersen, G. (2009): *The Incomplete Revolution. Adapting to Women's New Roles*. Cambridge: Polity Press.
- ESPN Flash Report (2017): Estonia: Reform of the parental leave and benefit system to better reconcile work and family life. ESPN Flash Report 2017/2. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=18228&langId=en> (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- Európai Bizottság (2017): A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának – Kezdeményezés a dolgozó szülők és gondozók körében a munka és a magánélet közötti egyensúly támogatására. Brüsszel, 26.4.2017, COM (2017) 252 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A52017D0C252> (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- Európai Parlament és Tanács (2019): Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/1158 irányelve (2019. június 20.) a szülők és a gondozók vonatkozásában a munka és a magánélet közötti egyensúlyról és a 2010/18/EU tanácsi irányelv hatályaon kívül helyezéséről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L1158&from=EN> (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- Eurostat (2014): Family and Child Benefits in the EU. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20170512-1> (Letöltve: 2021. 12. 03.)

- Eurostat (2018): At-risk-of-poverty rate, analysed by household type for households without dependent children. [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:At-risk-of-poverty_rate,_analysed_by_household_type_for_households_with_dependent_children,_2018_\(%25\)_SILC20.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:At-risk-of-poverty_rate,_analysed_by_household_type_for_households_with_dependent_children,_2018_(%25)_SILC20.png) (Letöltve: 2021. 10. 03.)
- Eurostat (2019): Gender pay gap statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics#Gender_pay_gap_levels_vary_significantly_across_EU (Letöltve: 2021. 12. 03.)
- Eurostat (2020): Employment rate by presence of children, 2020. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Statistics_on_employment_characteristics_of_households#Overview_of_employment_in_EU_households (Letöltve: 2021. 09. 12.)
- Eurostat (2021): Statistics on employment characteristics of households. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Statistics_on_employment_characteristics_of_households&oldid=539299#Overview_of_employment_in_EU_households (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- Faludi, S. (2016): *In the Darkroom*. London: Picador. (Magyar fordítás 2018: Előhívás. Mindent apámról. Budapest: Libri. Fordította: Merényi Ágnes)
- Fazekas K. – Kónya I. – Kerkó J. (szerk.) (2021): *Munkaerőpiaci Tükör 2020*. Budapest: Közgazdaság és Regionális Tudományi Kutatóközpont.
- Fejős A. – Neményi M. (2020): Család, munka és a női test. Nőkkel és családokkal foglalkozó civil szervezetek egy változó társadalmi-politikai környezetben. In: Fejős A. – Szikra D. (szerk.): *Támogatás és támadás. Női civil szervezetek az illiberális demokráciában*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, 77–106.
- Ferge Zs. (1999): Körkérdés a népesedésről. *Demográfia*, 42(3–4): 231–234.
- Ferrarini, T. – Duwander, A. Z. (2009): *Swedish Family Policy Controversial Reform of a Success Story*. Stockholm: Friedrich Ebert Stiftung.
- Fisher, A. P. (2003): Still “Not quite as good as having your own”? Toward a sociology of adoption. *Annual Review of Sociology*, 29(1): 335–361. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.29.010202.100209>
- Fodor É. – Gregor A. – Koltai J. – Kovács E. (2021): The Impact of COVID-19 on the Gender Division of Childcare Work in Hungary. *European Societies*, 23(1): S95–S110. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1817522>
- Földházi E. (2008): *Az első házasságkötés után. A párkapcsolatok dinamikája, egyszülős családok kialakulása és megszűnése Magyarországon a 20. század második felében*. PhD-értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Franklin, S. (1995): Postmodern Procreation. A Cultural Account of Assisted Reproduction. In: Ginsburg, F. D. – Rapp, R. (szerk.): *Conceiving the New*

- World Order. The Global Politics of Reproduction.* Berkeley: University of California Press, 323–345.
- Fraser, N. (1997): *Justice Interruptus. Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition.* New York – London: Routledge.
- Fraser, N. ([2016] 2018): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. *Fordulat*, 24: 88–108. (Az eredetileg 2016-ban megjelent angol nyelvű cikk itt szabadon hozzáférhető: <https://newleftreview.org/issues/ii100/articles/nancy-fraser-contradictions-of-capital-and-care>)
- Fraser, N. (2019): *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born.* London – New York: Verso.
- Frejka, T. (2008): Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research* 19(7): 139–170.
- Friedman, D. – Hechter, M. – Kanazawa, S. (1994): A Theory of the Value Children. *Demography*, 31(3): 375–401. <https://doi.org/10.2307/2061749>
- Gábos A. – Kopasz M. – Limani D. (2020): Európai gyermekszegénység: a szülői háttér és a családpolitika szerepe a gazdasági válságot követő időszakban. In: Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Ríport 2020.* Budapest: TÁRKI, 309–331.
- Gábos A. – Szívós P. (2002): A jövedelmi szegénység alakulása, a gyermekes családok helyzete. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich G. (szerk.): *Társadalmi ríport.* Budapest: TÁRKI, 42–59.
- Gábos A. – Szívós P. (2008): Lent és még lejjebb: jövedelmi szegénység. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Köz, teher, elosztás.* Budapest: TÁRKI, 39–49.
- Gábos A. – Tóth I. G. (2000): A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai. *Századvég*, 4: 77–114.
- Gal, S. – Kligman, G. (2000): *The Politics of Gender After Socialism. A Comparative-Historical Essay.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Galántai J. – Liget A. S. – Wirth J. (2019): Children Exposed to Violence: Child Custody and its Effects on Children in Intimate Partner Violence Related Cases in Hungary. *Journal of Family Violence*, 34(5): 399–409. <https://doi.org/10.1007/s10896-019-00066-y>
- Geambaşu, R. (2019): A két világ legjava? Vállalkozói stratégiák kisgyermekes nők körében Erdélyben. *Korunk*, 10: 6–16.
- Geisler, E. – Kreyenfeld, M. (2011): Against All Odds: Fathers' Use of Parental Leave in Germany. *Journal of European Social Policy*, 21(1): 88–99. <https://doi.org/10.1177/0958928710385732>
- George, S. M. (1997): Female Infanticide in Tamil Nadu, India: From Recognition Back to Denial? *Reproductive Health Matters*, 5(10): 124–132. [https://doi.org/10.1016/S0968-8080\(97\)90093-8](https://doi.org/10.1016/S0968-8080(97)90093-8)

- Geszler N. (2016): Behaviour-based Work-Family Conflict among Hungarian Manager Fathers. *Intersections. EEJSP*, 2(3): 118–136. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v2i3.151>
- Geszler N. (2020): Agency and Capabilities in Managerial Positions: Hungarian Fathers' Use of Workplace Flexibility. *Social Inclusion*, 8(4): 61–71. <https://doi.org/10.17645/si.v8i4.2969>
- Giddens, A. (1987): *Social Theory and Modern Sociology*. Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Gillespie, R. (2003): Childfree and feminine: Understanding the gender identity of voluntarily childless women. *Gender and Society*, 17(1): 122–136. <https://doi.org/10.1177/0891243202238982>
- Ginsburg, F. D. – Rapp R. (1995): Introduction. Conceiving the New World Order. In: Ginsburg, F. D. – Rapp, R. (szerk.): *Conceiving the new world order. The global politics of reproduction*. Berkeley: University of California Press, 323–345.
- Glass, J. – Simon, R. W. – Andersson, M. A. (2016): Parenthood and happiness, effects of work-family reconciliation policies in 22 OECD Countries. *American Journal of Sociology*, 122(3): 886–929.
- Goldberg, J. S. – Carlson, M. J. (2015): Patterns and Predictors of Coparenting After Unmarried Parents Part. *Journal of Family Psychology*, 29(3): 416–426. <https://doi.org/10.1037/fam0000078>
- Goldstein, J. R. – Kenney, C. (2001): Marriage Delayed or Marriage Forgone? New Cohort Forecasts of First Marriage for U.S. Women. *American Sociological Review*, 66(4): 506–519. <https://doi.org/10.2307/3088920>
- Grbich, C. F. (1987): Primary caregiver fathers—a role study: Some preliminary findings. *Australian Journal of Sex, Marriage & Family*, 8(1): 17–26.
- Greenhaus, J. H. – Powell, G. N. (2003): When Work and Family Collide: Deciding Between Competing Role Demands. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 90(2): 291–303. [https://doi.org/10.1016/S0749-5978\(02\)00519-8](https://doi.org/10.1016/S0749-5978(02)00519-8)
- Greenhaus, J. H. – Beutell, N. J. (1985): Sources of Conflict Between Work and Family Roles. *Academy of Management Review*, 10(1): 76–88. <https://doi.org/10.2307/258214>
- Greenstein, T. A. (2000): Economic Dependence, Gender, and the Division of Labor in the Home: A Replication and Extension. *Journal of Marriage and the Family*, 62: 322–335. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.00322.x>
- Gregor A. (2014a): *A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE TáTK. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2014.124>

- Gregor A. (2014b): Nyílt titkok – a nők elleni otthoni erőszak észlelése és az ezzel kapcsolatos vélemények a magyarországi lakosság körében. *Replika*, 85–86(1–2): 13–33.
- Gregor A. (2016): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(1): 89–111.
- Gregor A. – Kováts E. (2018): *Nőügyek 2018 – Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Gregor A. – Kováts E. (2019): Work–Life: Balance? Tensions Between Care and Paid Work in the Lives of Hungarian Women. *Socio.hu Social Science Review*, Special issue in English 7: 91–115. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.91>
- Gregory, A. – Milner, S. (2011): What is “New” about Fatherhood? The Social Construction of Fatherhood in France and the UK. *Men and Masculinities*, 14(5): 588–606. <https://doi.org/10.1177/1097184X11412940>
- Greil, A. – McQuillan, J. – Slauson-Blevins, K. (2011): The Social Construction of Infertility. *Sociology Compass*, 5(8): 736–746. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2011.00397.x>
- Grigoryeva, A. (2017): Own Gender, Sibling’s Gender, Parent’s Gender. The Division of Elderly Parent Care Among Adult children. *American Sociological Review*, 82(1): 116–146. <https://doi.org/10.1177/0003122416686521>
- Gustafsson, S. S. (2005): Having Kids Later. Economic Analyses for Industrialized Countries. *Review of Economics of the Household*, 3(1): 5–16. <https://doi.org/10.1007/s11150-004-0977-x>
- Gyáni G. (1999): Kérdés a népesedésről. *Demográfia*, 42(3–4): 242–245.
- Gyarmati A. (2015): *Nagyszülők és unokák. A nagyszülőktől az unokák felé irányuló gondozási transzferek jellege és változása*. PhD-értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézet.
- Gyarmati A. (2019): Idősödés, idősellátás Magyarországon. Helyzetkép és problémák. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/15410.pdf> (Letöltve: 2021. 12. 03.)
- Gyukits, Gy. (2003): Gyermekvállalás a nagyvárosi szegénynegyedben élő fiatalok roma nők körében. *Szociológiai Szemle*, 13(2): 59–83.
- Hablicsek László (1997): A család kialakulása, a családformák változásai. In: Balogh M. et al. (szerk.): *Magyarország a XX. században*. II. köt. Szekszárd: Babits Kiadó, 204–210. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/192.html> (Letöltve: 2021. 07. 25.)
- Hadas M. (2011): A férfikutatások három hulláma. In: Hadas M. (szerk.): *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 10–19. <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4663/1/643014.pdf> (Letöltve: 2021. 09. 25.)

- Hajdu, G. – Hajdu, T. (2018): Intra-Couple Income Distribution and Subjective Well-Being: The Moderating Effect of Gender Norms. *European Sociological Review*, 34(2): 138–156. <https://doi.org/10.1093/esr/jcy006>
- Hajdu G. – Hajdu T. (2021): The long-term impact of restricted access to abortion on children's socioeconomic outcomes. *PLoS ONE* 16(3), e0248638. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0248638>
- Hajnal, J. (1960): Artificial Insemination and the Frequency of Incestuous Marriages. *Journal of the Royal Statistical Society*. 123(2): 182–194. <https://doi.org/10.2307/2342655>
- Hajnal, J. (1965): European marriage patterns in perspective. In: D. V. Glass – D. E. C. Eversley (szerk.): *Population in History: Essays in Historical Demography*. London: Routledge, 101–143.
- Hammoud, A. – Carrell, D. T. – Gibson, M. – Sanderson, M. – Parker-Jones, M. – Peterson, C. M. (2010): Decreased Sperm Motility is Associated with Air Pollution in Salt Lake City. *Fertility and Sterility*, 93(6): 1875–1879. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2008.12.089>
- Hank, K. – Steinbach, A. (2020): The Virus Changed Everything, Didn't It? Couples' division of Housework and Childcare Before and During the Corona Crisis. *Journal of Family Research*, 33(1): 99–114. <https://doi.org/10.20377/jfr-488>
- Hankiss E. (1986): *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető.
- Hanlon, N. (2012): *Masculinities, Care and Equality, Identity and Nurture in Men's Lives*. London: Palgrave Macmillan.
- Hansen, T. (2012): Parenthood and Happiness: A Review of Folk Theories Versus Empirical Evidence. *Social Indicator Research*, 108(1): 29–64. <https://doi.org/10.1007/s11205-011-9865-y>
- Haraway, D. (2006): A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late 20th Century. In: Weiss J. – Nolan J. – Hunsinger J. – Trifonas P. (szerk.): *The International Handbook of Virtual Learning Environments*. Dordrecht: Springer, 149–181. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-3803-7_4
- Harcza I. – Monostori J. (2020): A mozaikcsaládok. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10(2): 1–26. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.1>
- Havasi, É. (2008): Nem csak a pénz: megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In: Szivós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Köz, teher, elosztás*. Budapest: TÁRKI, 61–75.
- Hárs Á. – Simon D. (2017): A külföldi munkavállalás és a munkaerőhiány. In: Fazekas K. – Köllő J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 94–108. https://kti.krtk.hu/wp-content/uploads/2018/01/mt_2016_hun_23.pdf (Letöltve: 2022. 01. 07.)

- Heers M. – Szalma I. (2022): *Gender Role Attitudes and Father Practices as Predictors of Nonresident Father-child Contact*. PLoS ONE 17(4): e0266801. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0266801>
- Hegedűs J. – Horváth V. – Somogyi E. (2016): A magánbérlet-szektor működése és lehetséges szerepe a közösségi lakáspolitikában – a szociális lakás-vállalatok koncepciója. *Esély*, 27(2): 29–61.
- Heitlinger, A. (1991): Pronatalism and Women's Equality Policies. *European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie*, 7(4): 343–375.
- Heller Á. – Vajda M. (1970): Családforma és kommunizmus. *Kortárs* 10: 1655–1665.
- Herke B. (2021): Investigating the Welfare Deservingness of Single Mothers: Public Image and Deservingness Perceptions in Hungary. *East European Politics and Societies*, 35(3): 613–637. <https://doi.org/10.1177/0888325420937773>
- Herke B. – Janky B. (2021): The Role of the Deservingness Criteria in the case of Single Mothers' Perceived Welfare Deservingness in Hungary. *Journal of Social Policy*, 1–21. <https://doi.org/10.1017/S004727942100074X>
- Herman, E. (2002): The Paradoxical Rationalization of Modern Adoption. *Journal of Social History*, 36(2): 339–385. <https://doi.org/10.1353/jsh.2003.0017>
- Hobson, B. – Fahlén, S. (2009): Competing Scenarios for European Fathers: Applying Sen's Capabilities and Agency Framework to Work-Family Balance. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 624: 214–233. <https://doi.org/10.1177/0002716209334435>
- Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács J. (2011): Agency and Capabilities to Achieve a Work-Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics*, 18(2): 168–198. <https://doi.org/10.1093/sp/jxr007>
- Hobson, B. – Morgan, D. (2002): Introduction. In: Hobson, B. (szerk.): *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–21.
- Hobson, B. – Oláh L. (2006): Birthstrikes? Agency and Capabilities in the Reconciliation of Employment and Family. *Marriage and Family Review*, 39: 197–227. https://doi.org/10.1300/J002v39n03_01
- Hochschild, A. R. ([1989] 2003): *The Economy of Gratitude*. In: Hochschild, A. R. *The Commercialization of Intimate Life. Notes from Home and Work*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 104–118.
- Hochschild, A. (2012): *The Second Shift*. New York: Penguin Books.
- Hoksbergen, R. A. C. (1998): Changes in Motivation for Adoption, Value Orientations and Behavior in Three Generations of Adoptive Parents. *Adoption Quarterly*, 2(2): 37–55. https://doi.org/10.1300/J145v02n02_03

- Holpert A. (2021): Beszámoló az Idősgondozás a Covid-19 érában című panel-beszélgetésről. <https://tatk.elte.hu/idosgondozasbeszamolo> (Letöltve: 2021. 12. 03.)
- Holter, Ø. G. (2003): *Can Men Do It? Men and Gender Equality – the Nordic Experience*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.
- Hu, Y. – Yucel, D. (2018): What Fairness? Gendered Division of Housework and Family Life Satisfaction across 30 Countries. *European Sociological Review*, 34(19): 92–105. <https://doi.org/10.1093/esr/jcx085>
- Huinik, J. (1995): Education, Work, and Family Patterns of Men. The Case of West Germany. In: Blossfeld, H. P. (szerk.): *The New Role of Women: Family Formation in Modern Societies*. Boulder: Westview Press, 247–262.
- Hungler S. – Kende Á. (2019): Nők a család- és foglalkoztatáspolitikai keresztútján. *Pro Futuro*, 9(2): 100–117. <https://doi.org/10.26521/Profuturo/1/2019/3881>
- Husz I. (2006): Iskolázottság és a gyermekvállalás. *Demográfia*, 49(1): 46–67.
- Husz I. (2014): Családforma és funkcionális. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(2): Vita rovat. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/935/873> (Letöltve: 2021. 09. 22.)
- Husz I. – Elek Zs. R. (2019): Megfelelőek-e a közpolitikai beavatkozások a tinédzserkorban szülő anyák munkaerőpiaci integrációjának elősegítésére? Konferencia-előadás. Elhangzott: 2019. október 24. MSZT vándorgyűlés: A munka a XXI. században, Budapest.
- Inhorn, M. C. – Birenbaum-Carmeli, D. (2008): Assisted reproductive technologies and culture change. *Annual Review of Anthropology*, 37: 177–196. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.37.081407.085230>
- Jennings, P. K. (2006): The Trouble with the Multiethnic Placement Act: An Empirical Look at Transracial Adoption. *Sociological Perspectives*, 49(4): 559–581. <https://doi.org/10.1525/sop.2006.49.4.559>
- Jentsch, B. – Schier, M. (2019): Doing family in the age of involved fatherhood: Fathers' accounts of everyday life in a German context. *Families, Relationships and Societies*, 8(1): 73–88. <https://doi.org/10.1332/096278917X15015139160261>
- Kalil, A. – Mogstad, M. – Rege, M. – Votruba, M. (2011): Divorced Fathers' Proximity and Children's Long-Run Outcomes: Evidence from Norwegian Registry Data. *Demography*, 48 (3): 1005–1027. <https://doi.org/10.1007/s13524-011-0046-z>
- Kamerman S. – Kahn A. (1978): *Family Policy: Government and Families in Fourteen Countries*. New York: Columbia University Press.
- Kapitány B. (2012): Látogató párkapcsolatok Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 22(1): 4–29.

- Kapitány, B. (2014): A népesedéspolitikával kapcsolatos elvárások és a család-támogatások ismertségének változása Magyarországon 2010–2016 között. *Demográfia*, 58(4): 267–285.
- Kapitány B. (2018): Bimodális (kétcsúcsú) termékenységi görbe Magyarországon – leíró eredmények és lehetséges okok. *Demográfia*, 61(2–3): 121–146. <https://doi.org/10.21543/Dem.61.2-3.1>
- Kapitány B. (2019): Egy civil alszektor „államosítása”: Népesedési, népesedéspolitikai célokkal foglalkozó civil szervezetek Magyarországon 2011–2018. *Civil Szemle*, 16(4): 61–79.
- Kapitány B. (2021): „Ha jön a baba” – a várandósság tudatában kötött házasságok jelentősége Magyarországon. *Korfa*, 3: 1–4. <https://demografia.hu/kiadvanyokononline/index.php/korfa/article/view/2819/2709> (Letöltve: 2021. 08. 28.)
- Kapitány B. (szerk.) (2015a): *Demográfiai Fogalomtár*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Kapitány B. (szerk.) (2015b): Terjed a gyermektelenség Magyarországon. *Korfa Népesedési Hírlevél*. XV. (1): 1–4.
- Kapitány B. – Murinkó L. (2020): Párkapcsolati változások, termékenységi trendek. In: Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*. Budapest: TÁRKI, 146–170.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2012): Gyermekvállalás. In: Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2012. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 31–45.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2018): Gyermekvállalás. In: Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 47–64.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2021): Gyermekvállalás. In: Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2021. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 45–63.
- Keenan, L. (2020): The divorce referendum 2019. *Irish Political Studies*, 35(1): 80–89. <https://doi.org/10.1080/07907184.2019.1652167>
- Keizer, R. – Komter, A. (2015): Are “Equals” Happier Than “Less Equals”? A Couple Analysis of Similarity and Well-being. *Journal of Marriage and Family*, 77(4): 954–967. <https://doi.org/10.1111/jomf.12194>
- Kelly, M. P. F. (1993): *Rethinking Citizenship in the Global Village: Reflections on Immigrants and the Underclass*. New York: Russell Sage Found.
- Kelly, M. P. F. (2005): Towanda’s Triumph: Unfolding the Meanings of Adolescent Pregnancy in the Baltimore Ghetto. *International Journal of Urban and Regional Research*, 18(1): 88–111.
- Keresztes-Takács O. – Lendvai L. – Kende A. (2016): Romaellenes előítéletek Magyarországon: Politikai orientációtól, nemzeti identitástól és demográfiai

- változóktól független nyílt elutasítás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71(4/2): 601–619. <https://doi.org/10.1556/0016.2016.71.4.2>
- Keresztes-Takács O. – Nguyen Luu, L. A. (2018): Stereotypes of Adoptive and Interethnic Adoptive Families in Hungary. *Alkalmazott Pszichológia*. 18(3): 7–27. <https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2018.3.7>
- Keresztes-Takács O. (2019): *Az örökbefogadó családok szociálpszichológiai és interkulturális aspektusai*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Pszichológiai Doktori Iskola.
- Keyfitz, N. (1986): The Family that does not Reproduce Itself. *Population and Development Review*, 12: 139–154. (In “Below-Replacement Fertility in Industrial Societies: Causes, Consequences, Policies” Supplement).
- Killewald, A. (2012): A Reconsideration of the Fatherhood Premium: Marriage, Coresidence, Biology, and Fathers’ Wages. *American Sociological Review*, 78(1): 96–116. <https://doi.org/10.1177/0003122412469204>
- Kitterød, R. H. – Pettersen, S. V. (2006): Making Up for Mothers’ Employed Working Hours? Housework and Childcare Among Norwegian Fathers. *Work, Employment and Society*, 20(3): 473–492. <https://doi.org/10.1177/0950017006066997>
- Klein, R. (2008): From test-tube women to bodies without women. *Women’s Studies International Forum*, 31: 157–175. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2008.04.006>.
- Klesment, M. – Van Bavel, J. (2015): The Reversal of the Gender Gap in Education and Female Breadwinners in Europe. Leuven: FamiliesAndSocieties Working Paper Series 26. <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/01/WP26KlesmentVanBavel.pdf> (Letöltve: 2021. 12. 03.)
- Kligman, G. (1998): *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu’s Romania*. Los Angeles: University of California Press.
- Kligman, G. (2000): Népesedéspolitika: Reprodukció, abortusz és társadalmi ellenőrzés Ceausescu Romániájában. *Demográfia*, 43(1): 47–69.
- Kneale, D. – Joshi, H. (2008): Postponement and Childlessness. Evidence from Two British Cohorts. *Demographic Research*, 19: 1935–1968. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.58>
- Knijin, T. – Selter, P. (2002): Transformations of Fatherhood: the Netherlands. In: Hobson, B. (szerk.): *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 168–187.
- Kocourkova, J. – Burcin, B. – Kucera, T. (2014): Demographic relevancy of increased use of assisted reproduction in European countries. *Reproductive Health*, 11: 37. <https://doi.org/10.1186/1742-4755-11-37>.

- Kocsis M. (1999): A pedagógusképzés tartalmi és szerkezeti változásai az 1990-es években. In: Vágó I. (szerk.): *Tartalmi változások a közoktatásban a 90-es években*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 267–304.
- Kölnei L. (2020): „Isten majd eldönti” – avagy a keresztények és a lombik. *Képmás Magazin*. <https://kepmas.hu/hu/isten-majd-eldonti-avagy-keresztenyek-es-lombik> (Letöltve: 2021. 03. 10.)
- Kövér Á. (2020): Családpolitika, biopolitika és politikai technológiák. In: Kucsera Cs. – Rácz A. (szerk.): *Életfordulók – gyermekkortól időskorig*. (Szociálpedagógia 15. kötet) Vác: Apor Vilmos Katolikus Főiskola.
- Koltai L. (2010): Babázó apák. In: Szikra D. (szerk.): *Családpolitikák változóban*. Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, 68–78.
- König, S. – Cesinger, B. (2015): Gendered Work-Family conflict in Germany. Do self-employment and Flexibility Matter? *Work, Employment and Society*, 29(4): 531–549. <https://doi.org/10.1177/0950017014545264>
- Kormany.hu (2021): Novák Katalin: meghosszabbítják a gyés, gyed és gyet jogosultságokat. <https://koronavirus.gov.hu/cikkek/novak-katalin-meghosszabbitjak-gyes-gyed-es-gyet-jogosultsagokat> (Letöltve: 2021. 12. 03.)
- Koslowski, A. (2011): Working Fathers in Europe: Earning and Caring. *European Sociological Review*, 27(2): 230–245. <https://doi.org/10.1093/esr/jcq004>
- Kotowska, I. E. – Matysiak, A. (2008): Reconciliation of Work and Family within Different Institutional Settings. In: Höhn, Ch. – Avramov, D. – Kotowska, I. (szerk.): *People, Population Change and Policies*. Dordrecht: Springer, 299–318.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA TK SZI.
- Kovács K. (2020): A koronavírus járvány és más járványok demográfiai és társadalmi kérdéseiről. *Korfa*, 2, 1–4. <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/view/2785/2688> (Letöltve: 2021. 08. 28.)
- Kovács K. – Váradi M. (2000): Women's life trajectories and class formation in Hungary. In: Gal, S. – Kligman, G. (szerk.): *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 176–199.
- Kramer, K. Z. – Kelly, E. L. – McCulloch, J. B. (2015): Stay-at-Home Fathers: Definition and Characteristics Based on 34 Years of CPS Data. *Journal of Family Issues*, 36(12): 1651–1673. <https://doi.org/10.1177/0192513X13502479>
- Kressierer, D. K. – Bryant, C. D. (1996): Adoption as deviance: Socially constructed parent-child kinship as a stigmatized and legally burdened relationship. *Deviant Behavior: An Interdisciplinary Journal*, 17(4): 391–415. <https://doi.org/10.1080/01639625.1996.9968037>
- Kristóf L. (2013): Párkapcsolati formák a magyar elitben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3(4): 91–115. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2013.4.91>

- Krizsán A. – Roggeband, C. (2018): *The Gender Politics of Domestic Violence. Feminists Engaging the State in Central and Eastern Europe*. New York: Routledge.
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2013): Magyar Statisztikai évkönyv, 2012. Budapest: KSH: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/evkonyv_2012.pdf (Letöltve: 2021. 09. 12.)
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2018): Az örökbefogadás helyzete. Statisztikai Tükör 2018. július 20. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/orokbefogadas.pdf> (Letöltve: 2021. 09. 12.)
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2019a): Magyar Statisztikai évkönyv, 2019. Budapest: KSH. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/evkonyv_2019.pdf (Letöltve: 2021. 09. 12.)
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2019b): Egyéni adatigénylés a KSH „Lépjen velünk kapcsolatba!” (<https://kapcsolat.ksh.hu/ContactCenter/>) oldalon keresztül – 2019-08-20 (Ref.: 20190718-84357).
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2020a): Bejegyzett élettársi kapcsolatok. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0018.html (Letöltve: 2021. 09. 22.)
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2020b): Éves születések az anya és az újszülött főbb jellemzői szerint. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0007.html (Letöltve: 2021. 09. 22.)
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2020c): Házasságkötések főbb mutatói. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0016.html (Letöltve: 2021. 12. 03.)
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2020d): Népeség és népmozgalom. <https://www.ksh.hu/stadat?lang=hu&theme=nep> (Letöltve: 2021. 12. 03.)
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2020e): Örökbefogadások, örökbefogadható gyermekek és örökbefogadók. https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0014.html (Letöltve: 2021. 09. 12.)
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2021): A születések és a termékenység irányzatai és demográfiai jellemzői. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/szuletesek_termekenysseg/index.html (Letöltve: 2021. 12. 03.)
- Kumar, N. – Singh, A. K. (2015): Trends of male factor infertility, an important cause of infertility: A review of literature. *Journal of Human Reproductive Sciences*, 8(4): 191–196. <https://doi.org/10.4103/0974-1208.170370>
- Kúria Joggyakorlat-elemző Csoport (2018): Összefoglaló vélemény a rokontartás szabályaival kapcsolatos ítélkezési gyakorlatról. https://www.kuria-birosag.hu/sites/default/files/joggyak/joggyak_osszefoglalo_2018_dr_makai_katalin.pdf (Letöltve: 2019. 05. 20.)
- Kuronen, M. (2010): *Research on Families and Family Policies in Europe. Final Report of the Family Platform Project*. <https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/27686/1/WP1StateoftheArtFINALREPORT.pdf> (Letöltve: 2021. 09. 12.)

- Kutrovács K. – Balogh T. – Wittinger B. – Király G. (2018): A technológiával kapcsolatos szülői mediáció. Szisztematikus empirikus áttekintés a 2007 és 2017-es évek között megjelent tanulmányok alapján. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 8(4): 47–69. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.4.47>
- Lakner Z. (2006): A családpolitika rendszere. *Esély*, 2006(3): 85–109.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és dél-kelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág.
- Lansford, J. E. – Ceballo, R. – Abbey, A. – Stewart, A. J. (2001): Does Family Structure Matter? A Comparison of Adoptive, Two-Parent Biological, Single-Mother, Stepfather, and Stepmother Households. *Journal of Marriage and Family*, 63(3): 840–851. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00840.x>
- Lappegard, T. – Duvander, A. Z. – Neyer, G. – Viklund, I. – Andersen, S. N. – Gardarsdóttir, Ó. (2020): Fathers' Use of Parental Leave and Union Dissolution. *European Journal of Population*, 36(1): 1–25. <https://doi.org/10.1007/s10680-019-09518-z>
- Leridon, H. (2004): Can Assisted Reproduction Technology Compensate for the Natural Decline in Fertility with Age? A Model Assessment. *Human Reproduction*, 19 (7): 1548–1553. <https://doi.org/10.1093/humrep/deh304>
- Leslie, L. – King, E. B. – Claire, J. A. (2019): Work-Life Ideologies: The Contextual Basis and Consequences of Beliefs About Work and Life. *Academy of Management Review*, 44(1): 72–98. <https://doi.org/10.5465/amr.2016.0410>
- Lesthaeghe, R. (1983): A Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe. An Exploration of Underlying Dimensions. *Population and Development Review*, 3: 411–435. <https://doi.org/10.2307/1973316>
- Levine, J. – Pitt, E. (1995): *New Expectations: Community Strategies for Responsible Fatherhood*. New York: Families and Work Institute.
- Lévi-Strauss, C. (1969): *The Elementary Structure of Kinship*. London: Eyre and Spottiswoode.
- Lévi-Strauss, C. (1976): *Structural Anthropology Vol. II*. New York: Basic Books. [Magyar fordításban: *Strukturális antropológia, 1–2*. (fordította: Saly Noémi, Szántó Diana) Budapest: Osiris].
- Lindberg, L. D. – Kost, K. – Maddow-Zimet, I. (2017): The Role of Men's Childbearing Intentions in Father Involvement. *Family Relations*, 79(1): 44–59. <https://doi.org/10.1111/jomf.12377>
- Litera (2018): Susan Faludi: A legkönnyebb azt volt elfogadni, hogy nő lett – Szekeres Dóra interjúja Susan Faludival. <https://litera.hu/magazin/interju/susan-faludi-a-legkonnyebb-azt-volt-elfogadni-hogy-no-lett.html> (Letöltve: 2021. 10. 05.)

- Liu, K. E. – Case, A. (2011): Advanced Reproductive Age and Fertility. *Journal of Obstetrics and Gynaecology Canada*, 33: 1165–1175. [https://doi.org/10.1016/S1701-2163\(16\)35087-3](https://doi.org/10.1016/S1701-2163(16)35087-3)
- Lőcsei P. (2008): *Emberpár és család az államszocializmusban 1945–1985*. Budapest: Gondolat.
- Lőcsei P. (szerk.) (1971): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lorentzen, J. (2011): On Fathers in Norwegian History 1850–1920. *Men and Masculinities*, 14(3): 268–287. <https://doi.org/10.1177/1097184X10364743>
- Luppi, F. – Arpino, B. – Rosina, A. (2020): The Impact of COVID-19 on Fertility Plans in Italy, Germany, France, Spain and UK. *Demographic Research*, 43(47): 1399–1412. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2020.43.47>
- Lutz, W. – Skirbekk, V. – Testa, M. R. (2006): The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research 2006*: 167–192. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press. <https://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/8465/1/RP-07-001.pdf> (Letöltve: 2021. 10. 25.)
- Lynch, K. – Baker, J. – Lyons, M. (2009): Introduction. In: Lynch, K. – Baker, J. – Lyons, M. (szerk.): *Affective Equality: Who Cares? Love, Care and Injustice*. London: Palgrave Macmillan, 1–11.
- Lynch, K. – Lyons, M. (2009): Care-less Citizenship? Public Devaluation and Private Validation. In: Lynch, K. – Baker, J. – Lyons, M. (szerk.): *Affective Equality: Who Cares? Love, Care and Injustice*. London: Palgrave Macmillan, 78–92.
- Macura, M. – Kadri, A. – Mochizaki-Sternberg, Y. – Garcia, J. L. (2000): Fertility decline in the transition economies 1989–1998: Economic and social factors revisited. (Economic Survey of Europe 2000, No. 1) Geneva: United Nations, 189–208. https://unece.org/fileadmin/DAM/ead/pub/001/001_6.pdf (Letöltve: 2021. 10. 11.)
- Magyar Közlöny (2020a): Kormányhatározat 1011/2020 (I. 31.) A Nemzeti Humán Reprodukciós Program végrehajtásáról. *Magyar Közlöny* 15. sz. (2020. január 31.) 284–285.
- Magyar Közlöny (2020b): A Kormány 325/2020. (VII. 1.) Korm. rendelete egyes kormányrendeleteknek az örökbefogadások elősegítésével összefüggő módosításáról. *Magyar Közlöny* 158. sz. (2020. július 1.) 4440–42.
- Magyar Közlöny (2021): A Kormány 94/2021. (II. 27.) Korm. rendelete egyes kormányrendeleteknek az örökbefogadással összefüggő módosításáról. *Magyar Közlöny* 31. sz. (2021. február 27.) 1154–59.
- Makay Zs. (2017): 50 éve vezették be a gyermekgondozási segélyt. *Korfa* 2017/3. sz. <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/view/2704/2569> (Letöltve: 2021. 10. 07.)

- Makay Zs. (2018): Kisgyermekes anyák munkavállalása és az ezzel kapcsolatos vélemények változása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 2018(11): 1702–1716. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.11.11>
- Makay Zs. (2020): Miért kell sokat várni a babára? Teherbeesési nehézségek, életkori hatások és asszisztált reprodukció Magyarországon. *Demográfia*, 63(2–3): 137–170.
- Makay Zs. (2021): Családtámogatás, női munkavállalás. In: Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2021. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 45–63.
- Makay Zs. – Blaskó Zs. (2012): Családtámogatás, gyermeknevelés, munkavállalás. In: Monostor J. – Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2021. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 45–56.
- Makay Zs. – Murinkó L. (2021): Válás, élettársi kapcsolatok felbomlása. In: Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2021. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 29–43.
- Makay Zs. – Spéder Zs. (2018): Apaság: a férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In: Monostori J. – Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 65–82.
- Makay Zs. – Szabó L. (2018): Válás. In: Monostori J. – Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 29–45.
- Makay Zs. – Szabó L. (2018): Válás. In: Monostori J. – Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 29–45.
- Makay Zs. – Spéder Zs. – Szabó L. (2019): Gyermektelenség Magyarországon – egy részletes elemzés főbb megállapításai. [Childlessness in Hungary – the main findings of a detailed analysis] *Kapocs*, 2(1–2): 76–79.
- Manning, W. D. – Stewart, S. D. – Smock, P. J. (2003): The Complexity of Fathers' Parenting Responsibilities and Involvement with Nonresident Children. *Journal of Family Issues*, 24(5): 645–667. <https://doi.org/10.1177/0192513X03252573>
- Maslauskaitė, A. – Tereškinas, A. (2020): Quality of Non-resident Father-Child Relationships: Between “Caring for” and “Caring About”. In: Mortelmans D. (szerk.): *Divorce in Europe. New Insights in Trends, Causes and Consequences of Relation Break-ups*. Antwerp: Springer, 291–315. https://doi.org/10.1007/978-3-030-25838-2_14
- Matysiak, A. – Steinmetz, S. (2008): Finding Their Way? Female Employment Patterns in West Germany, East Germany, and Poland. *European Sociological Review*, 24(3): 331–345. <https://doi.org/10.1093/esr/jcn007>

- Mazzucato V. – Schans, D. (2011): Transnational Families and the Well-Being of Children: Conceptual and Methodological Challenges. *Journal of Marriage and Family*, 73: 704–712. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2011.00840.x>.
- McDonald, P. (2000): Gender Equity in Theories of Fertility Transition. *Population and Development Review*, 26(3): 427–439. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2000.00427.x>
- McDonald, P. (2006): Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy. *Population and Development Review*. 32 (3): 485–510.
- McDonald, P. (2008): Very low fertility: Consequences, causes and policy approaches. *The Japanese Journal of Population* 6(1): 19–23.
- McGinnity, F. – Calvert, E. (2009): Work-Life Conflict and Social Inequality in Western Europe. *Social Indicators Research*, 93: 489–508. <https://doi.org/10.1007/s11205-008-9433-2>
- Medgyesi M. (2016): Az idős szülőknek nyújtott nem anyagi segítség Magyarországon európai összehasonlításban. *Demográfia*, 59(1): 59–87. <https://doi.org/10.21543/Dem.59.1.2>
- Medgyesi, M. – Szivós P. – Tóth I. Gy. (2000): Szegénység és egyenlőtlenségek: generációs eltolódások. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 177–201.
- Meggiolaro, S. – Ongaro, F. (2015): Non-Resident Parent-Child Contact after Marital Dissolution and Parental Repartnering: Evidence from Italy. *Demographic Research*, 33(40): 1138–1148. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2015.33.40>
- Melegh A. (1999): Ki mitől fél? Kommentár a népesedési körkérdésről. *Demográfia*, 42(3–4): 339–350.
- Merla, L. (2008): Determinants, Costs, and Meanings of Belgian Stay-At Home Fathers: An International Comparison. *Fathering*, 6(2):113–132. <https://doi.org/10.3149/ft.0602.113>
- Meyerson, F. A. B. (2001): Replacement Migration: A Questionable Tactic for Delaying the Inevitable Effects of Fertility Transition. *Population and Environment*, 22(4): 401–409. <https://doi.org/10.1023/A:1006749722702>
- Miani, C. – Hoorens, S. (2014): *Parents at Work: Men and Women Participating in the Labour Force*. Brussels: RAND Europe. <https://doi.org/10.2838/54302>
- Miettinen, A. – Rotkirch, A. – Szalma I. – Donno, A. – Tanturri, M.-L. (2015): Increasing Childlessness in Europe: Time Trends and Country Differences (Families and Societies Working Paper No. 33). <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/03/WP33MiettinenEtAl2015.pdf> (Letöltve: 2021. 01. 28.)
- Miettinen, A. – Szalma I. (2014): Childlessness Intentions and Ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research*, 49: 31–55. <https://doi.org/10.23979/fypr.48419>

- Mikó F. – Nagy B. (2021): Techviselkedés a családban a kamaszok szemszögéből. *Szociológiai Szemle*, 31(2): 30–61. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.2>
- Mikucka, M. – Rizzi, E. (2020): The parenthood and happiness link: Testing predictions from five theories. *European Journal of Population*, 36(2): 337–361.
- Milkie, M. A. – Kendig, S. M. – Nomaguchi, K. M. – Denny, K. E. (2010): Time with Children, Children's Well-Being, and Work-Family Balance among Employed Parents. *Journal of Marriage and Family*, 72(5): 1329–1343. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00768.x>
- Miller, A. R. (2010): The Effect of Motherhood Timing on Career Path. *Journal of Population Economics*, 24(3): 1071–1100. <https://doi.org/10.1007/s00148-009-0296-x>
- Miller, T. (2011): *Making Sense of Fatherhood: Caring, Gender and Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, M. – Blossfeld H.-P. (2005): Globalization, Uncertainty and the Early Life Course. A Theoretical Framework. In: Blossfeld, H.-P. – Klijzing, E. – Mills, M. – Kurz, K. (szerk.): *Globalization, uncertainty and youth in society*. London: Routledge, 1–24.
- MNL [Magyar Néprajzi Lexikon] (1977): „Egyke” szócikk. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1777.html> (Letöltve: 2021. 08. 28.)
- MNL [Magyar Néprajzi Lexikon] (1982): „Vőség” szócikk. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1478.html> (Letöltve: 2021. 08. 28.)
- Mohr, S. (2018): *Being a Sperm Donor. Masculinity, Sexuality, and Biosociality in Denmark*. New York – Oxford: Berghahn.
- Monostori J. (2019): Egyszülős családok és politikák Magyarországon és Európában. *Demográfia*, 62(1): 5–41. <https://doi.org/10.21543/Dem.62.1.1>
- Monostori J. (2020a): A nagyszülők gyermekgondozási tevékenysége Magyarországon. *Demográfia*, 63(4): 319–355. <https://doi.org/10.21543/Dem.63.4.2>
- Monostori J. (2020b): Gyermeküket egyedül nevelő apák. *Korfa*, 1: 1–4. <https://demografia.hu/kiadvanyokononline/index.php/korfa/article/view/2784/2687> (Letöltve: 2021. 08. 28.)
- MTI (2014): Gyed extra: részletes útmutató jelent meg. <https://ado.hu/tb-nyugdij/gyed-extra-reszletes-utmutato-jelent-meg/> (Letöltve: 2021. 12. 03.)
- MTI (2018): Jövőre 360 milliárd forintot tesznek majd ki a családi adókedvezmények. <https://www.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/adougye-kert-felelos-allamtitkarsag/hirek/jovore-360-milliard-forintot-tesznek-majd-ki-a-csaladi-adokedvezmenyek> (Letöltve: 2021. 10. 07.)

- Munsch, C. L. (2015): Her Support, His Support: Money, Masculinity, and Marital Infidelity. *American Sociological Review*, 80(3): 469–495. <https://doi.org/10.1177/0003122415579989>
- Murinkó L. (2010a): Az első párkapcsolat szerepe a szülői házból való elköltöztetésben. In: Jancsák Cs. – Nagy G. D. – Pászka I. (szerk.): *Állandó párbeszédben: A szegedi műhely tisztelgése Utasi Ágnesnek*. Szeged: Belvedere Meridionale – DARTKE, 145–165.
- Murinkó L. (2010b): Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállóvá válás szerepe a felnőtté válás megítélésében. *Demográfia*, 53(1): 7–37.
- Murinkó L. (2014): A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás. *Szociológiai Szemle*, 24(1): 67–101.
- Murinkó L. (2019a): A felnőtté válás életúttípusai, előzményei és kimenetei a 2000-es években Magyarországon. *Demográfia* 62(2–3): 153–198.
- Murinkó, L. (2019b): Housing consequences of divorce and separation in a 'super home ownership' regime: The case of Hungary. *Demographic Research*, 40(34): 975–1014.
- Murinkó L. (2020): A növekvő házassadási kedv 2010 után Magyarországon. *Korfa*, 3: 1–4. <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/view/2793/2694> (Letöltve: 2021. 08. 28.)
- Murinkó L. – Spéder Zs. (2021). Párkapcsolatok, házasságkötés. In: Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2021. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 9–28.
- Murinkó L. – Szalma I. (2015): Men's Fertility in Second Unions in Three European Countries: The Effect of Parenthood Status. *Finnish Yearbook of Population Research*, 50: 53–70. <https://doi.org/10.23979/fypr.51497>
- Murinkó, L. – Szalma, I. (2016): Fatherhood and Men's Second Union Formation: Norway, France, and Hungary, 1980–2000. In: Mortelmans, D. – Matthijs, K. – Alof, E. – Segaert B. (szerk.): *Changing Family Dynamics and Demographic Evolution: The Family Kaleidoscope*. Cheltenham: Elgar, 179–213.
- Nagy B. (2014): *Háttérben*. Budapest: L'Harmattan.
- Nagy B. (2016): Ki áll a sikeres nő mögött? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(2): 117–141. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.117>
- Nagy B. (2017): Létezhet-e munka–magánélet egyensúly vezető állásban? *Szociológiai Szemle*, 27(3): 75–103.
- Nagy B. (2020): "Mummy is in a Call": Digital Technology and Executive Women's Work–Life Balance. *Social Inclusion*, 8(4): 72–80. <https://doi.org/10.17645/si.v8i4.2971>
- Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.) (2018): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L'Harmattan.

- Navratyil Z. (2011a): Az anyaság útvesztői. A dajkaanyaság és béranyaság rejtelmői a jogi szabályozásban, különös tekintettel az Egyesült Államokra. *Iustum Aequum Salutare*, 6(3): 189–226.
- Navratyil Z. (2011b): Az asszisztált reprodukciós eljárások főbb fajtái és történeti kialakulásuk az etikai-jogi reakciók tükrében. *Iustum Aequum Salutare*, 7(1): 109–116.
- Neményi M. (1998): Terhesség, szülés, gyermekgondozás: Cigány anyák az egészségügy kapcsolatrendszerében. *Esély* 9(2): 20–56.
- Neményi M. (1999): Körkérdés a népesedéstről. *Demográfia*, 42(3–4): 276–79.
- Neményi M. (2008): Bevezető. In: Lőcsei P.: *Emberpár és család az államszocializmusban 1945–1985*. Budapest: Gondolat, 7–16.
- Neményi M. – Ferencz Z. – Laki I. – Ságvári B. – Takács J. – Tardos K. – Tibori T. (2013): *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének elemzése 2010–2013 között – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT-emberek*. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság.
- Neményi M. – Takács J. (2005): Változó család – változó politikák. *Szociológiai Szemle*, 15(4): 3–35.
- Neményi M. – Takács J. (2006): Changing Family – Changing Politics. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 2: 37–63.
- Neményi M. – Takács J. (2008): Az apák családi szerepvállalása védőnői tapasztalatok tükrében. *Védőnő*, 18(3): 31–36.
- Neményi M. – Takács J. (2015): Örökbefogadás és diszkrimináció Magyarországon. *Esély* 27(2): 32–61.
- Neményi M. – Takács J. (2016): Az örökbefogadási folyamat egy budapesti vizsgálat tükrében. *Magyar Tudomány*, 77(2): 168–178.
- Neményi M. – Takács J. (2018): Családfenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérletei Magyarországon. In: Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L'Harmattan, 355–380.
- Newkirk, K. – Perry-Jenkins, M. – Sayer, A. G. (2017): Division of Household and Childcare Labor and Relationship Conflict Among Low-Income New Parents. *Sex Roles*, 76: 319–333. <https://doi.org/10.1007/s11199-016-0604-3>
- Neyer, G. – Andersson, G. (2008): Consequences of Family Policies on Childbearing Behavior: Effects or Artifacts? *Population and Development Review*, 34(4): 699–724. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2008.00246.x>
- Neyer, G. – Bernardi, L. (2011): Feminist Perspectives on Motherhood and Reproduction. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 36: 162–176. <https://doi.org/10.12759/hsr.36.2011.2.162-176>
- Oakley, A. (1974): *The Sociology of Housework*. London: Martin Robertson.

- Obádovics Cs. (2018): A népesség szerkezete és jövője. In: Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 271–294.
- OECD (2011): Society at a Glance 2011 – OECD Social Indicators. <https://www.oecd.org/els/soc/societyataglance2011.htm> (Letöltve: 2021. 09. 12.)
- OECD (2015): Family Database. <https://www.oecd.org/els/family/database.htm> (Letöltve: 2021. 09. 12.)
- OECD (2017): Resources on Child Well-being. <https://www.oecd.org/els/family/child-well-being/resources/#d.en.431908> (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- OECD (2019): Family Database. LMF1.2 Maternal Employment. https://www.oecd.org/els/family/LMF1_2_Maternal_Employment.pdf (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- OECD (2020): Family Database. PF2.5 Trends in leave entitlements around childbirth – Annex. https://www.oecd.org/els/family/PF2_5_Trends_in_leave_entitlements_around_childbirth_annex.pdf (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- OECD (2021): Age of Mothers at Childbirth and Age-Specific Fertility. https://www.oecd.org/els/soc/SF_2_3_Age_mothers_childbirth.pdf (Letöltve: 2021. 07. 10.)
- Oláh, L. S. (2003): Gendering fertility: Second births in Sweden and Hungary. *Population Research and Policy Review*, 22: 171–200. <https://doi.org/10.1023/A:1025089031871>
- Oláh L. S. (2015): Changing families in the European Union: trends and policy implications. Analytical paper, prepared for the United Nations Expert Group Meeting, “Family policy development: achievements and challenges”, New York, May 14–15, 2015. <https://www.un.org/esa/socdev/family/docs/egm15/Olahpaper.pdf> (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- Oláh L. S. – Fahlén S. (2013): Introduction: Aspirations and Uncertainties. Childbearing Choices and Work-Life Realities in Europe. In: Oláh L. S. – Frączak E. (szerk.): *Childbearing, Women's Employment and Work-Life Balance Policies in Contemporary Europe. Work and Welfare in Europe*. London: Palgrave Macmillan, 1–27. https://doi.org/10.1057/9781137318541_1
- Orbán V. (2017): Orbán Viktor beszéde a II. Budapesti Demográfiai Fórumon 2017. május 25-én. <https://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-ii-budapesti-demografiai-forumon/> (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- P. Tóth T. (2016): Család, választott család? HIV-vel élő meleg férfiak tapasztalatai. *Magyar Tudomány*, 177(2): 188–197.
- Pakot L. (2015): Házasságkötés és első gyermekvállalás: büki és csepregi női életutak a XX. században. *Vasi Szemle*, 69(6): 992–1004.
- Paksi V. (2008): Nők és férfiak a természettudományi kutatói pályán. A magánélet és a munka összeegyeztetése, a szakmai előrelépés akadályai. *Kultúra és Közösség*, 1: 49–63.
- Paksi V. (2018): Miért kevés a női hallgató a természet és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szivárgó vezeték” metaforára. In:

- Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L'Harmattan, 56–79.
- Paksi V. – Szalma I. (2009): Mikor vállaljunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. *Szociológiai Szemle*, 2009/3., 92–115.
- Palermo, G. – Joris, H. – Devroey, P. – Van Steirteghem, A. C. (1992): Pregnancies after intracytoplasmic injection of single spermatozoon into an oocyte. *Lancet*, 340(8810): 17–18. [https://doi.org/10.1016/0140-6736\(92\)92425-f](https://doi.org/10.1016/0140-6736(92)92425-f)
- Parsons, T. (1943): The Kinship System of the Contemporary United States. *American Anthropologist*, 45(1): 22–38. <https://doi.org/10.1525/aa.1943.45.1.02a00030>
- Parsons, T. ([1951] 1991): *The social system*. London: Routledge.
- Parsons, T. (1956): The American Family: Its Relation to Personality and to the Social Structure. In: Parsons, T. – Bales, R. F. – Olds, J. – Zelditch, M. – Slater, P. E.: *Family, Socialization and Interaction Process*. London: Routledge, 3–34.
- Petényi S. (2013): Apák GYES-en – racionális döntés? In: Bezsenyi T. – Demeter E. – Horzsa G. – Meixner B. – Petényi S. – Szekeres B. (szerk.): *Kötetlen*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 99–112.
- Philipov, D. – Dobritz, J. (2003): *Demographic Consequences of Economic Transition in Countries of Central and Eastern Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Pignatti, N. (2016): *Encouraging Women's Labor Force Participation in Transition Countries*. Bonn: Institute for the Study of Labor (IZA). <https://dx.doi.org/10.15185/izawol.264>
- Pikó B. (2014): A családok jövője vagy a jövő családja – Kihívások a szociológia számára a XXI. században. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(2): Vita rovat. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/936/874> (Letöltve: 2021. 09. 22.)
- Pilinszki A. (2014): Szókereső. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(2): Vita rovat. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/937/875> (Letöltve: 2021. 09. 22.)
- Pilinszki A. – Gyetvai A. (2021): Közös szülőség a válás után: szakirodalmi áttekintés. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 22(3): 229–260. <https://doi.org/10.1556/0406.22.2021.007>
- Plantenga, J. – Remery, C. (2005): *Reconciliation of Work and Private Life. A Comparative Review of Thirty European Countries*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Plantenga, J. – Remery, C. – Takács J. (2012): Public Support to Young Families in the European Union. In: Knijn, T. (szerk.): *Work, Family Policies and Transitions to Adulthood in Europe*. Basingstoke – New York, N.Y: Palgrave Macmillan, 180–201.

- Plantin, L. (2007): Different Classes, Different Fathers? *Community, Work & Family*, 10(1): 93–110. <https://doi.org/10.1080/13668800601110835>
- Pleck, J. H. (1993): Are “Family Supportive” Employer Policies Relevant to Men? In: Hood, J. C. (szerk.): *Men, Work, and Family*. Newbury Park, CA: Sage, 217–237.
- Pongrácz T. (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86.
- Pongrácz T. – Murinkó L. (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In: Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások 2009. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 95–116.
- Pongrácz T. – Spéder Zs. (2003): Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 44: 55–76.
- Poole, E. – Speight, S. – O’Brien, M. – Connolly, S. – Aldrich, M. (2016): Who are Non-Resident Fathers? A British Socio-Demographic Profile. *Journal of Social Policy*, 45(2): 223–250. <https://doi.org/10.1017/S0047279415000653>
- Poortman, A. – Van der Lippe, T. (2009): Attitudes Toward Housework and Child Care and the Gendered Division of Labor. *Journal of Marriage and the Family*, 71: 526–41. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00617.x>
- Präg, P. – Mills, M. (2017): Assisted Reproductive Technology in Europe: Usage and Regulation in the Context of Cross-Border Reproductive Care. In: Kreyenfeld, M. – Konietzka, D. (szerk.): *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. Cham: Springer, 289–309. https://doi.org/10.1007/978-3-319-44667-7_14
- Puur, A. – Oláh, L. S. – Tazi-Preve, M. I. – Dorbritz, J. (2008): Men’s Childbearing Desires and Views of the Male Role in Europe at the Dawn of the 21st Century. *Demographic Research*, 19: 1883–1912. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.56>
- Radhakrishnan, S. – Solari, C. (2015): Empowered Women, Failed Patriarchs: Neoliberalism and Global Gender Anxieties. *Sociology Compass*, 9(9): 784–802. <https://doi.org/10.1111/soc4.12290>
- Raley, S. B. – Mattingly M. J. – Bianchi S. M. (2006): How Dual Are Dual-Income Couples? Documenting Change From 1970 to 2001. *Journal of Marriage and Family*, 68(1): 11–28. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2006.00230.x>
- Ranson, G. (2001): Men at Work. Change – or No Change? – in the Era of the “New Father”. *Men and Masculinities*, 4(1): 3–26. <https://doi.org/10.1177/1097184X01004001001>

- Rat, C. – Szikra, D. (2018): Family Policies and Social Inequalities in Central and Eastern Europe. A Comparative Analysis of Hungary, Poland and Romania Between 2005 and 2015. In: Guðný Björk Eydal – Rostgaard, T. (szerk.): *Handbook of Child and Family Policy*. Cheltenham – Northampton: Edward Elgar Publishing, 223–236.
- Riley, M. W. – Kahn, R. L. – Foner, A. (szerk.) (1994): *Age and Structural Lag: Society's Failure to Provide Meaningful Opportunities in Work, Family and Leisure*. New York: Wiley.
- Riva, E. – Lucchini, M. – Russo, M. (2018): Societal Gender Inequality as Moderator of the Relationship Between Work–Life Fit and Subjective Well-Being. A Multilevel Analysis Across European Countries. *Social Indicators Research*, 143(2): 657–691. <https://doi.org/10.1007/s11205-018-1986-0>
- Rocha M. (2021): Promoting Gender Equality Through Regulation: The Case of Parental Leave. *The Theory and Practice of Legislation*, 9(1): 35–57. <https://doi.org/10.1080/20508840.2020.1830565>
- Rövid I. (2018): Pillanatfelvétel a szinglikről – A szinglik általános és területi jellemzői a népszámlálási adatok alapján. *Területi Statisztika*, 58(3): 302–318. <https://doi.org/10.15196/TS580304>
- Rubin, L. B. (1976): *Worlds of Pain: Life in the Working-Class Family*. New York, NY: Basic Books.
- Ruppanner, L. – Bernhardt, E. – Brandén, M. (2017): Division of Housework and His and Her View of Housework Fairness. A Typology of Swedish Couples. *Demographic Research*, 36: 501–524. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2017.36.16>
- Russell, G. (1989): Work/Family Patterns and Couple Relationships in Shared Caregiving Families. *Social Behaviour*, 4(4): 265–283.
- S. Molnár E. – Pongrácz T. (1998): Házasságon kívüli születések Európában és Magyarországon a 90-es években. *Szociológiai Szemle*, 3: 28–58.
- Salsberg, S. (1973): Is Group Marriage Viable. *The Journal of Sex Research*, 9(4): 325–333. <https://doi.org/10.1080/00224497309550813>
- Sánchez Gassen, N. – Perelli-Harris, B. (2015): The increase in cohabitation and the role of union status in family policies: A comparison of 12 European countries. *Journal of European Social Policy*, 25(4): 431–449. <https://doi.org/10.1177/0958928715594561>
- Sántha Á. (2010): *Munka vagy család? A szakmai pálya és a magánélet összefüggései fiatal magyar és német diplomások életervében*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Sartorius G. A. – Nieschlag E. (2010): Paternal Age and Reproduction. *Human Reproduction Update*, 16(1): 65–79. <https://doi.org/10.1093/humupd/dmp027>

- Saxonberg, S. – Sirovátka, T. (2006): Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 8(2): 185–202. <https://doi.org/10.1080/13876980600682089>
- Schoen, R. – Rogers, S. J. – Amato, P. R. (2006): Wives' Employment and Spouses' Marital Happiness: Assessing the Direction of Influence Using Longitudinal Couple Data. *Journal of Family Issues*, 27: 506–528. <https://doi.org/10.1177/0192513X05283983>
- Schoen, R. – Young, J. K. – Nathanson, C. A. – Fields, J. M. – Astone, N. M. (1997): Why do Americans Want More Children? *Population and Development Review*, 23(2): 333–358.
- Sebők Cs. (2017): A háztartási munkára fordított idő nemek szerinti változásai 1999–2000 és 2009–2010 között. In: Janák K. – Szép K. – Tokaji K. (szerk.): *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése*. Budapest: KSH, 15–37.
- Seltzer, J. A. (1991): Relationships Between Fathers and Children Who Live Apart: The Father's Role after Separation. *Journal of Marriage and Family*, 53(1): 79–101. <https://doi.org/10.2307/353135>
- Sen, A. (1985): *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland.
- Sen, A. (1993): Capability and well-being. In: Nussbaum, M. – Sen, A. (szerk.): *The quality of life*. Oxford: Oxford University Press, 30–53.
- Sen, A. (1999): *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Shirani, F. – Henwood, K. (2011): Continuity and Change in a Qualitative Longitudinal Study of Fatherhood: Relevance without Responsibility. *International Journal of Social Research Methodology*, 14(1): 17–29. <https://doi.org/10.1080/13645571003690876>
- Shirani, F. – Henwood, K. – Coltart, C. (2012): "Why Aren't You at Work?": Negotiating Economic Models of Fathering Identity. *Fathering: A Journal of Theory, Research, and Practice about Men as Fathers*, 10(3): 274–290. <https://doi.org/10.3149/ftth.1003.274>
- Silva, E. B. – Smart C. (1999): The 'New' Practices and Politics of Family Life. In: Silva, E. B. – Smart C. (szerk.): *The New Family?* SAGE: London, 1–12.
- Silverstein, L. B. – Auberbach, C. F. (1999): Deconstructing the Essential Father. *American Psychologist*, 54(6): 397–407. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.6.397>
- Simonyi Á. (2002): Családok peremhelyzetben városon és falun. *Szociológiai Szemle*, 12(4): 131–142.
- Sobotka, T. – Beaujouan, E. (2014): Two Is Best? The Persistence of a Two-Child Family Ideal in Europe. *Population and Development Review*, 40(3): 391–419. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2014.00691.x>
- Sobotka, T. (2017): Childlessness in Europe: Reconstructing Long-term Trends Among Women Born in 1990–1972. In: Kreyenfeld, M. – Konotzka, D. (szerk.):

Childlessness in Europe: Contexts, causes and consequences. Dordrecht: Springer, 17–56.

- Socio.hu Társadalomtudományi Szemle szerkesztősége (2014): „Ép család”? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(2): Vita rovat. https://socio.hu/uploads/files/2014_1/13vitaindito.pdf (Letöltve: 2021. 09. 22.)
- Solomon, C. R. (2014): “I Feel Like a Rock Star”: Fatherhood for Stay-at-Home Fathers. *Fathering*, 12(1): 52–70. <https://doi.org/10.3149/fth.1201.52>
- Somlai P. (1999): A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, 42(1–2): 38–47.
- Somlai P. (2007): A posztadoleszcensek kora – Bevezetés. In: Bognár V. – Kabai I. – Somlai P. – Tóth O. (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről.* Budapest: Napvilág, 9–43.
- Somlai P. (2013): *Család 2.0 – Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig.* Budapest: Napvilág.
- Somlai P. (2014): Miért ne használjuk? – Gondolatok a Socio.hu vitaindító kérdéseiről. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(2): Vita rovat. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/938/876> (Letöltve: 2021. 09. 22.)
- Sorensen N. B. – Vammen, I. M. (2014): Who Cares? Transnational Families in Debates on Migration and Development. *New Diversities*, 16(2): 89–108.
- Sowa, A. (2016): Family 500+: A new family income-supporting benefit in Poland. ESPN Flash Report, 2016/45. Compiled by: Agnieszka Sowa (European Social Policy Network). <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=16077&langId=en> (Letöltve: 2021. 10. 07.)
- Spéder Zs. (2004): Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2004.* Budapest: TÁRKI, 137–151.
- Spéder Zs. (2005): Az élettársi kapcsolat térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez. *Demográfia*, 48(3–4): 187–217.
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011.* Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207–228.
- Spéder Zs. (2021): Termékenységi mintaváltás – a családalapítás átalakulásának demográfiai nyomvonalai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 31(2): 4–29.
- Spéder Zs. – Kapitány B. (2014): Failure to Realize Fertility Intentions. A Key Aspect of the Post-Communist Fertility Transition. *Population Research and Policy Review*, 33(3): 393–418. <https://doi.org/10.1007/s11113-013-9313-6>
- Spéder Zs. – Kapitány B. (2007): *Gyermekek – vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések.* Budapest: NKI.

- Stanworth, M. (1987): Reproductive Technologies and the Deconstruction of Motherhood. In: Stanworth, M. (szerk.): *Reproductive Technologies: Gender, Motherhood and Medicine*. Cambridge: Polity Press, 10–35. <https://doi.org/10.1177/0270467688008004176>
- Steiber, N. (2009): Reported Levels of Time-based and Strain-based Conflict Between Work and Family Roles in Europe: A Multilevel Approach. *Social Indicators Research*, 93: 469–488. <https://doi.org/10.1007/s11205-008-9436-z>
- Sussman, D. – Bonnell, S. (2006): Wives as Primary Breadwinners. *Perspectives on Labour and Income*, 7(8): 10–17.
- Suwada, K. – Plantin, L. (2014): On Fatherhood, Masculinities, and Family Policies in Poland and Sweden—a Comparative Study. *Polish Sociological Review*, 4(188): 509–524.
- Švab, A. – Humer, Ž. (2013): 'I Only Have to Ask Him and He Does It...' Active Fatherhood and (Perceptions of) Division of Family Labour in Slovenia. *Journal of Comparative Family Studies*, 44(1): 57–78. <https://doi.org/10.3138/jcfs.44.1.57>
- Szabó L. (2019): Gyermektelenség és iskolai végzettség összefüggései Magyarországon. *Demográfia*, 62(2–3): 199–233.
- Szalai J. (1971): A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról. In: Lócsei P. (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 169–199.
- Szalma I. (2010): Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia*, 53(1): 38–67.
- Szalma I. (2011): *A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon*. PhD-értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Szalma I. (2014): A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában. *Replika*, 85–86, 35–57.
- Szalma I. (2019): Két gyereket vállalni luxus. *Ellensúly közéleti folyóirat*, 2: 4–13. <https://ellensuly.hu/ket-gyereket-vallalni-luxus/> (Letöltve: 2021. 12. 09.)
- Szalma I. (2021a): Mesterséges megtermékenyítési eljárásokkal kapcsolatos attitűdök a fiatal gyermektelen nők körében Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11(1): 125–146. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.125>
- Szalma I. (2021b): *Attitudes, Norms, and Beliefs Related to Assisted Reproduction Technologies among Childless Women in a Pronatalist Society*. Wiesbaden: Springer.
- Szalma I. – Bitó T. (2021): Knowledge and attitudes about assisted reproductive technology: Findings from a Hungarian online survey. *Reproductive*

- Biomedicine and Society Online*, 13: 75–84. <https://doi.org/10.1016/j.rbms.2021.06.005>
- Szalma I. – Djundeva M. (2019): What Shapes Public Attitudes Towards Assisted Reproduction Technologies in Europe? *Demográfia* (English Edition), 62(5): 45–75. <https://doi.org/10.21543/DEE.2019.2>
- Szalma I. – Rékai K. (2019): Szülői felügyeleti jog, kapcsolattartás és tartásdíj-fizetés a különélő magyar szülők gyakorlatában. *Szociológiai Szemle*, 29(4): 83–114.
- Szalma I. – Rékai K. (2020): A külön élő apák kapcsolattartási szokásai Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 181(9): 1228–1237. <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.9.9>
- Szalma I. – Rékai K. (2020): Personal and Online Contact during the COVID-19 Pandemic among Nonresident Parents and their Children in Hungary. *International Journal of Sociology*, 50(6): 495–503. <https://doi.org/10.1080/00207659.2020.1786635>
- Szalma I. – Takács J. (2014): Gyermektelenség – és ami mögötte van. Egy interjú vizsgálat eredményei. *Demográfia*, 57(2–3): 109–137.
- Szalma I. – Takács J. (2015): Who remains childless? Unrealized fertility plans in Hungary. *Czech Sociological Review*, 51(6): 1047–1075. <https://doi.org/10.13060/00380288.2015.51.6.228>
- Szalma I. – Takács J. (2017): How to Measure Fathering Practices in a European Comparison? In: Breen, M. J. (szerk.): *Values and Identities in Europe: Evidence from the European Social Survey*. Routledge: Abingdon, 228–249.
- Szalma I. – Takács J. (2018a): A gyermektelenség mintázatai magyar férfiak körében: egy interjú vizsgálat folytatása. *Szociológiai Szemle*, 28(3): 60–86.
- Szalma, I. – Takács, J. (2018b): Is there voluntary childlessness at all in Hungary? In: Sappleton, N. (szerk.): *Voluntary and Involuntary: The Joys of Otherhood?* Manchester: Emerald Publishing Limited, 309–337.
- Szebik I. (2016): *Bioetikai kérdések az élet kezdete kapcsán. Értelmes szívvel*. Budapest: Luther Kiadó.
- Szél B. (2008): A hosszú távú párkapcsolatok sikerességének mérése. *Statisztikai Szemle*, 86(5): 440–457.
- Szepesházi P. (2010): A gyermektartásdíj megállapítása és behajtása egyes külföldi jogrendszerekben – a hazai adaptáció esélyei. *Jogi tanulmányok*, 14(3): 77–91.
- Szikra D. (2010): Családtámogatási rendszerek Európában történeti perspektívában. In: Simonyi Á. (szerk.): *Családpolitikák változóban*. Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, 9–19.
- Szikra D. (2018): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In: Bozókai, A. – Füzér, K. (szerk.): *Lépték és ironia: Szo-*

- ciológiai kalandozások*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – L'Harmattan Kiadó, 219–241.
- Szilvási L. (1997): Az örökbefogadásról, másképpen. *Esély*, 2: 75–85.
- Szilvási L. (2005): Örökbefogadás – Identitás – Sajtó – Botrány. *Család, Gyermekek, Ifjúság*, 14(1): 4–6.
- Sztáray Kézdy É. – Drjenovszky Zs. (2021a): Hungarian Stay-at-Home Fathers: A New Alternative for Family Wellbeing. *Social Sciences*, 10: 197. <https://doi.org/10.3390/socsci10060197>
- Sztáray Kézdy É. – Drjenovszky Zs. (2021b): Gondoskodásviszonyok a gyermekkel otthon lévő apák családjaiban Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11(4): 138–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.138>
- Sztárayné Kézdy É. – Drjenovszky Zs. – Dupcsik Cs. (2019): Miért megy az apa GYES-re? In: Furkó P. – Szathmári É. (szerk.): *Népszerű tudomány, tudománynépszerűsítés: A Károli Gáspár Református Egyetem 2019-es évkönyve*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 220–232.
- Takács J. (2008): „Ha mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...” – Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban. *Esély*, 19(6): 51–73.
- Takács J. (2012): Termékenységi korlátok a 21. század eleji Magyarországon. *Demográfia*, 55(2–3): 147–171.
- Takács J. (2013): Unattainable Desires? Childbearing Capabilities in Early 21st Century Hungary. In: Oláh L. Sz. – Fratzak E. (szerk.): *Childbearing, Women's Employment and Work-Life Balance Policies in Contemporary Europe*. Palgrave Macmillan: Basingstoke and New York, 179–206.
- Takács J. (2015): Disciplining Gender and (Homo)sexuality in State Socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 22(1): 161–175. <https://doi.org/10.1080/13507486.2014.983426>
- Takács J. (2017): Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27(3): 104–126.
- Takács J. (2018): Limiting Queer Reproduction in Hungary. *Journal of International Women's Studies*, 20: 68–80. <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol20/iss1/6>
- Takács J. (2020): How Involved are Involved Fathers in Hungary? Exploring Caring Masculinities in a Post-Socialist Context. *Families Relationships and Societies*, 9(3): 487–502. <https://doi.org/10.1332/204674319X15592179267974>
- Takács J. – Szalma I. (2013): Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3(1): 1–33. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2013.1.1>

- Tanturri, M. L. – Mencarini, L. (2008): Childless or Childfree? Paths to Voluntary Childlessness in Italy. *Population and Development Review*, 34(1): 51–77. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2008.00205.x>
- Tardos K. (2012): Magyarországi trendek a munkahelyi esélyegyenlőség alakulásában. *Munkaügyi Szemle*, 56(2): 44–51.
- Thébaud, S. (2010): Masculinity, Bargaining, and Breadwinning. Understanding Men's Housework in the Cultural Context of Paid Work. *Gender & Society*, 24(3): 330–354. <https://doi.org/10.1177/0891243210369105>
- Thévenon, O. (2009): L'augmentation de l'activité des femmes en Europe : progrès de la conciliation ou polarisation des comportements? *Population*, 64(2): 235–272. <https://doi.org/10.3917/popu.902.0263>
- Thévenon, O. (2011): Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis. *Population and Development Review*, 37(1): 57–87. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00390.x>
- Thévenon, O. – Adema W. – Ali, N. (2014): Family Policy in France and Europe: Recent Changes and Effects of the Crisis. *Population & Societies*, 6(6): 1–4. <https://doi.org/10.3917/popsoc.512.0001>
- Thomas, N. W. ([1906] 2010): *Kinship Organisations and Group Marriage in Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomka B. (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris.
- Tosh, J. (1993): *Manliness and Masculinities in Nineteenth-Century Britain: Essays on Gender, Family and Empire*. London: Pearson Education.
- Tóth G. Cs. (2021): Többlethalandóság a koronavírus-járvány miatt Magyarországon 2020-ban. *Korfa*, 2: 1–4. <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/view/2812/2700> (Letöltve: 2021. 08. 28.)
- Tóth O. (1993): A szülővé válás időzítése az egyéni életútban. *Szociológiai Szemle*, 3–4: 121–135.
- Tóth O. (1997): Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. In: Lévai K. – Tóth I. Gy.: *Szerepelvárások*. Budapest: Társasági Minisztérium, 86–103.
- Tóth O. (1998): Házasság és gyermek: vélekedés és viselkedés. *Századvég*, 11: 80–93.
- Tóth O. (1999): *Erőszak a családban*. Budapest: TÁRKI.
- Tóth O. (2012): Új anyák, új apák. A gyermekvállalás motivációi. *Demográfia*, 55(2–3): 136–146.
- Tóth O. (2014): Miért épp a család? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(2): Vita rovat. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/940/879> (Letöltve: 2021. 09. 22.)
- Tóth O. (2017): A nukleáris családok összetételének változatossága a 20. század első harmadában. Esettanulmány egy demográfiai zárványról. *Szociológiai Szemle*, 27(3): 51–74.

- Tóth O. (2018): A nők elleni párkapcsolati erőszak Magyarországon Az elmúlt 20 év kutatási eredményeinek összegzése. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 8(4): 1–28. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.4.1>
- Toulemon, L. (1997): Cohabitation is Here to Stay. *Population: An English Selection*, 9: 11–46.
- Toulemon, L. – Testa, M. R. (2005): Fertility Intentions and Actual Fertility. A Complex Relationship. *Population & Societies*, 415: 4.
- UN [United Nations] (2000): *Replacement migration: Is it a solution to declining and ageing populations?* New York: United Nations. <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/ageing/replacement-migration.asp> (Letöltve: 2022. 01. 12.)
- UN [United Nations] (2009): *Child Adoption: Trends and Policies*. New York: United Nations, Economic and Social Affairs. <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/child-adoption.pdf> (Letöltve: 2021. 09. 12.)
- Utasi Á. (1996): Házasság és válás középosztályi identitással – praxis és attitűdök. *Szociológiai Szemle*, 6(2): 57–70.
- Utasi Á. (2001): Fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélye. In: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentések a nők és a férfiak helyzetéről 2001*. Budapest: TÁRKI Szociális és Családügyi Minisztérium Nő-képviselői Titkárság, 113–134.
- Utasi Á. (2004): *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Vajda Zs. – Kósa É. (2005): *Neveléslélektan*. Budapest: Osiris.
- van de Kaa, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1): 1–59.
- Vaskovics L. (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle*, 4: 3–20.
- Vicsek L. (2018): Fertility myths, technology myths and their sources – Lay reasoning about age-related fertility decline. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 9: 49–75. <https://doi.org/10.14267/CJSSP.2018.2.03>
- Vicsek L. – Bauer Zs. – Szolnoki N. (2019): A cél, hogy legyen egy kisbabád, és minden mást félreteszel. – Etikai keretek az embriókkal kapcsolatos döntéseknél a lombikeljárással. *Szociológiai Szemle*, 29(3): 40–79.
- Vicsek L. – Sándor J. – Bauer Zs. (2021): The Human Embryo. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 7(2): 149–169. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v7i2.780>
- Vörös, Cs. – Kovács, M. (2013): A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statistikai Szemle*, 91(12): 1213–1227.
- Vukovich Gy. (1991): Magyarország népesedéspolitikája. *Demográfia*, 34(1–2): 61–70.

- Wall, G. – Arnold, S. (2007): How Involved is Involved Fathering? An Exploration of the Contemporary Culture of Fatherhood. *Gender & Society*, 21(4): 508–527. <https://doi.org/10.1177/0891243207304973>
- Weeks, J. – Heaphy, B. – Donovan, C. (2001): *Same Sex Intimacies. Families of choice and other life experiments*. London: Routledge.
- Wegar, K. (2000): Adoption, Family Ideology, and Social Stigma: Bias in Community Attitudes, Adoption Research, and Practice. *Family Relations*, 49(4): 363–370. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2000.00363.x>
- Wells, H. – Heinsch, M. (2020): Not Yet a Woman: The Influence of Socio-Political Constructions of Motherhood on Experiences of Female Infertility. *The British Journal of Social Work*, 50(3): 890–907. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcz077>
- West, C. – Zimmerman, D. H. (1987): Doing Gender. *Gender & Society*, 1(2): 125–151. <https://doi.org/10.1177/0891243287001002002>
- Weston, K. (1991): *Families We Choose – Lesbians, Gays, Kinship*. New York – Oxford: Columbia University Press.
- Widmer, E. D. – Ritschard, G. (2009): The De-standardization of the Life Course: Are Men and Women Equal? *Advances in Life Course Research*, 14(1–2): 28–39. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2009.04.001>
- Wilding, R. – Baldassar, L. – Gamage, S. – Worrell, S. – Mohamud, S. (2020): Digital media and the affective economies of transnational families. *International Journal of Cultural Studies*, 23(5): 639–655. <https://doi.org/10.1177/1367877920920278>
- Williams, R. A. (2009): Masculinities and Fathering. *Community, Work & Family*, 12(1): 57–73. <https://doi.org/10.1080/13668800802133784>
- Wilson, W. J. (1987): *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Wilson, W. J. (2009): More Than Just Race: Being Black and Poor in the Inner City. *Poverty & Race* 18(3): 1–11.
- Winkler, A. E. – McBride, T. – Andrews, C. (2005): Wives Who Outearn Their Husbands: A Transitory or Persistent Phenomenon? *Demography*, 42(4): 525–535. <https://doi.org/10.1353/dem.2005.0028>
- Yavorsky, J. E. – Kamp Dush, C. M. – Schoppe-Sullivan, S. J. (2015): The Production of Inequality: The Gender Division of Labor Across the Transition to Parenthood. *Journal of Marriage and Family*, 77: 662–679. <https://doi.org/10.1111/jomf.12189>
- Yoshida, A. (2011): Dads Who Do Diapers. Factors Affecting Care of Young Children by Fathers. *Journal of Family Issues*, 33(4): 451–477. <https://doi.org/10.1177/0192513X11415358>
- Young, M. – Willmott, P. ([1957] 2000): *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Budapest: Új Mandátum.

- Young, M. – Willmott, P. (1973): *The Symmetrical Family*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Yu, W. – Hara, Y. (2021): Motherhood Penalties and Fatherhood Premiums: Effects of Parenthood on Earnings Growth Within and Across Firms. *Demography*, 58(1): 247–272. <https://doi.org/10.1215/00703370-8917608>
- Yudell, M. – Roberts, D. – DeSalle, R. – Tishkoff, S. (2016): Taking Race Out of Human Genetics. *Science*, 351(6273): 564–565. <https://doi.org/10.1126/science.aac4951>
- Zack N. (2018): Social Construction and Racial Identities. In: *Philosophy of Race*. Palgrave Philosophy Today. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78729-9_6
- Zdravomyslova, E. – Temkina, A. (2005): Gendered Citizenship in Soviet and Post-Soviet Societies. In: Tolz, V. – Booth, S. (szerk.): *Nation and Gender in Contemporary Europe*. Manchester: Manchester University Press, 96–113.
- Zeman, K. – Beaujouan, É. – Brzozowska, Z. – Sobotka, T. (2018): Cohort Fertility Decline in Low Fertility Countries: Decomposition Using Parity Progression Ratios. *Demographic Research*, 38(25): 651–690. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.25>

* * *

SZALMA IVETT a Társadalomtudományi Kutatóközpont (TK) főmunkatársa és az MTA TK Lendület Reprodukciós Döntéseket Vizsgáló Kutatócsoport vezetője (<https://reprosoc.tk.hu>). Emellett egyetemi docens a Budapesti Corvinus Egyetemen és a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának az elnöke. Kutatási területei a gyermek(nem)vállalás kérdése, a mesterséges megtermékenyítési eljárásokkal kapcsolatos attitűdök, az apák részvétele a családi életben, a homofóbia mérése, az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök vizsgálata és nemzetközi összehasonlító vizsgálatok.

TAKÁCS JUDIT kutatóprofesszor a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében, az MTA doktora és az MTA TK Lendület Reprodukciós Döntéseket Vizsgáló Kutatócsoport tagja. Kutatási témái között szerepelnek a családi gyakorlatok és az apaszerepek változásai, a gyermektelenséggel kapcsolatos társadalmi tényezők, az érintett közösségek szerepének tanulmányozása a betegségek elleni védekezésben, valamint a társadalmi attitűdök vizsgálata. Kiemelt kutatási területe a homoszexualitás társadalomtörténete.

■ ■ ■ A SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK ■ ■ ■

1. Albert Fruzsina: Emberi kapcsolatok. *A személyes kapcsolat-hálózatok szociológiai szempontú elemzése*
2. Czibere Ibolya: Egyenlőtlenségek a vidéki társadalomban
3. Csizmady Adrienne: A városszociológia alapjai
4. Elekes Zsuzsanna (szerk.): Rizikó-magatartások epidemiológiai megközelítésben
5. Kovách Imre: Vidékszociológia
6. Krémer Balázs: Kisebbségpolitika. *Szemponatok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*
7. Murányi István: Fiatalok állampolgári szocializációja
8. Nagy Terézia: Differenciáltan a migrációról. *Migráns életek, élethelyzetek és a migráns élethelyzet keretei*
9. Sik Endre: A migráció szociológiája 3.0
10. Sik Endre (szerk.): Traktátus a társadalomtudományok kutatási módszereiről gondolkodók számára
11. Szabari Vera: A történet szociológiája – *Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének feldolgozásában*
12. Szarvák Tibor: Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez. *Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok a vidéki Magyarországon*
13. Szalma Ivett – Takács Judit: Családszociológiai mozaik

ISBN 978 963 615 001 3

9 789636 150013